

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO V LJUBLJANI

DIPLOMSKA NALOGA
**O ČLOVEKOVEM FUNKCIONIRANJU V
SKRAJNIH OKOLIŠČINAH: NACISTIČNA
KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA**

Mentor: Izr. prof. dr. Bogdan Lešnik
Avtorica: Maja Baš

Ljubljana 2010

PODATKI O DIPLOMSKI NALOGI

Ime in priimek: Maja Baš

Naslov naloge: O človekovem funkcioniranju v skrajnih okoliščinah: Nacistična koncentracijska taborišča

Kraj: Celje

Leto: 2010

Št. strani: 124 Št. slik: 0 Št. tabel: 0

Št. bibl. opomb:

Mentor: Izr. prof. dr. Bogdan Lešnik

Deskriptorji: holokavst, nacistična koncentracijska taborišča in taborišča smrti, doživljanje in funkcioniranje v ekstremnih okoliščinah, travma, medgeneracijski prenos travme

Povzetek: V nalogi se osredotočam na človeka, njegovo doživljanje in funkcioniranje v ekstremnih razmerah, to so v mojem primeru nacistična koncentracijska taborišča in taborišča smrti. Viri, iz katerih črpam, so predvsem spomini preživelih žrtev holokavsta. V povezavi s tem pa se ukvarjam s travmo zaradi njihove tragične izkušnje in posttravmatskim sindromom, ki je univerzalen pri preživelih žrtvah holokavsta. V nalogi se med drugim osredotočam tudi na vprašanje medgeneracijskega prenosa travme političnega nasilja, in posledice, ki jih zaradi tega trpijo naslednje generacije.

Title: About human functioning under extreme circumstances – Nazi concentration camps

Descriptors: Holocaust, Nazi concentration camps and death camps, experiencing and functioning in extreme circumstances, trauma, intergenerational transmission of trauma

Abstract: In my work I am concentrating on human, his experiences and functioning under extreme circumstances, which in my case are Nazi

concentration camps and death camps. The majority of sources are memories of Holocaust survivors. According to that I am concentrating on trauma because of terrible experiences under Nazi regime and posttraumatic stress disorder, which is almost universal consequence. This work presents a framework for understanding how the trauma of political violence experienced in one generation can “pass” to another that has not directly experienced it.

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA SOCIALNO DELO V LJUBLJANI

DIPLOMSKA NALOGA
**O ČLOVEKOVEM FUNKCIONIRANJU V
SKRAJNIH OKOLIŠČINAH: NACISTIČNA
KONCENTRACIJSKA TABORIŠČA**

Mentor: Izr. prof. dr. Bogdan Lešnik
Avtorica: Maja Baš

Ljubljana 2010

*Delo posvečam Alojziji, Anici,
Vladimirju, noni Zori in njeni sestri.
Vsi so nacistična koncentracijska
taborišča preživel, vendar nikoli preboleli.
Prav tako delo posvečam vsem ostalim,
ki niso imeli takšne sreče.*

KAZALO

PREDGOVOR	8
1. del	10
TRAVMA.....	13
TRAVMA NA RAVNI POSAMEZNIKA.....	13
HIPERVZBURJENOST	14
VSILJEVANJE	15
IZOGIBANJE	18
KRONIČNA TRAVMA	22
TRAVMA V DRUŽINI – MEDGENERACIJSKI PRENOS TRAVME	31
PRVA IN DRUGA GENERACIJA.....	32
TRETJA GENERACIJA	45
MEHANIZMI, VKLJUČENI V MEDGENERACIJSKI PRENOS TRAVME.....	47
2. del	50
UVOD	54
PRIČE.....	58
GETO IN DEPORTACIJA	59
SELEKCIJA	62
PRIHOD V TABORIŠČE.....	65
SPREJEMNI POSTOPKI IN OBDOBJE SPREJEMA.....	65
ŠOK.....	67
PRIVAJANJE NA TABORIŠČNO ŽIVLJENJE	69
OBDOBJE PRAVEGA TABORIŠČNEGA ŽIVLJENJA	72
APATIČNOST, RAZDRAŽLJIVOST IN NESENTIMENTALNOST	72
LAKOTA	75
DELO	79
NASILJE.....	81

SANJE.....	88
MUSLIMANI	89
SAMOMOR.....	94
VERA.....	95
SPOLNOST IN SPOLNA IDENTITETA	99
OTROCI V TABORIŠČU	101
OSVOBODITEV IZ TABORIŠČA	106
ŽIVLJENJE PO TABORIŠČU	111
KO JE BOLEČINA VSEENO PREVELIKA	115
ZAKLJUČEK.....	117
LITERATURA IN VIRI	121

PREDGOVOR

Razlogi, da se lotevam te teme, so raznovrstni. Najpomembnejši so osebni. Tema me zanima že od nekdaj. Vsega se ne da razložiti razumsko, vedno sem čutila, da se s to temo moram ukvarjati in se vanjo poglobljati. Sedaj, ko lahko rečem, da vem malo več in ko sem se seznanila z nekaterimi posledicami, lahko morda lažje razložim, zakaj me tema privlači, zakaj me to zanima, zakaj enostavno ne morem pustiti preteklosti pri miru in zakaj ušesa kar zrastejo, ko slišim, da pogovor gre o tem ali se tema nanaša na dogodke druge svetovne vojne. Šele sedaj vidim, kako je dogajanje v času druge svetovne vojne vplivalo na mojo družino in posledično name. Težko je reči, ali bi bilo drugače, če ne bi bilo v družini izkušnje koncentracijskega taborišča. Dejstvo pa je, da se z osvoboditvijo taborišč težave niso končale in da je problem množičnih umorov med drugo svetovno vojno pustil mnogo daljnosežnejše posledice, kot se to hoče verjeti in misliti. Za večino ljudi, ki je preživela tako grozljive okoliščine, je to predstavljalo (do)življenjsko bremenitev. Posledice pa so trpele tudi naslednje generacije.

Naslednji pomemben razlog pa je ta, da je tema še vedno prekrita s preprogo, ki je nihče zares ne želi dvigniti. V delu kot je diplomatska naloga tudi sama lahko le pobrišem prah in odkrijem delček preproge, ampak bolje kot pa da bi jo pustila tako, kot je sedaj. Žal se ne bom dotaknila vseh pomembnih tem, temveč le nekaterih. Težko je zajeti veliko, ker sem pri delu vezana na strani. Izbirati med bolj in manj pomembnimi spomini je težko delo, zame so vsi spomini vredni, da se jih ponovno potegne na plano.

Ob iskanju spominov na taborišča je bilo zelo zanimivo videti, da so v knjižnici praktično vsa že pospravljena v skladišča. Nikogar več ne zanima, ker je menda dovolj, da prebereš Anno Frank. V resnici pa njen dnevnik ne razkrije ničesar, kaj se je dogodilo potem, na primer, kako je končala svoje življenje. Razkriva le del dogajanja, drugi, veliko temnejši bom v tem delu poskusila jaz. Poleg tega je bilo potrebno vsa temeljna dela, ki sem jih uporabila v prvem delu naloge, prevajati in tudi to odraža splošno slovensko sceno na tem področju. Če ne bi imela možnosti iskanja in dostopa do tuje literature, bi delo sploh težko nastalo v obliki, kakršna je sedaj. Socialno delo v Sloveniji se ne posveča temi holokavsta niti izkušnjam preživelih taboriščnikov. Leta 2005 je bil na Fakulteti za socialno delo sklop predavanj, namenjen Množičnem nasilju in travmi, vendar ničesar od tega ni bilo kasneje vključeno v obvezen študij. V času mojega študija ni bila tej temi namenjena niti ura predavanja. Pri

iskanju ključnih besed »socialno delo« in »holokavst« ter »socialno delo« in »taborišče« ni v Cobissu našlo niti enega zadetka. Socialno delo v Sloveniji bi na tem področju moralo nastopiti v kurativni vlogi, pa ni. Priznam mu le preventivno vlogo, in sicer v obsegu opozarjanja na predsodke, neenakosti, rasizem, nestrpnost ipd.

Na tem mestu bi se rada zahvalila svojemu mentorju, dr. Bogdanu Lešniku, ki mi je omogočil, da sem lahko tovrstno tematiko izbrala za svojo diplomsko nalogo in za njegove nasvete, pomoč in podporo. Prav tako bi se zahvalila vsem, ki so povedali svojo zgodbo in pomagali, da je diplomska naloga nekako le nastala. Hvala pa tudi vsem ostalim, ki so mi stali ob strani, ki so me spodbujali, da nadaljujem s svojim delom, ko sem obupovala.

1. del
TRAVME IN SPOMIN

Tisti, ki se v nacističnem peklu nismo znašli, ga izkusili, preživeli, nikoli v resnici ne bomo mogli razumeti, kaj pomeni totalna degradacija človeka, totalna izguba dostojanstva, popolna nemoč, ekstremno trpljenje in lakota, izguba vsega, kar je najpomembnejše v življenju ... Besede in jezik ne morejo nikoli izraziti tega in s tem se strinjajo mnogi preživeli. Ne glede na omejitve, s katerimi se soočam pri poskušanju razumevanja take tragike, mislim, da zaradi tega ne bi smela obupati in odnehati. Naloga nikoli v resnici ne bo mogla predstaviti resnične izkušnje nekoga, ki je preživel in ki lahko priča, ampak tega tudi ne morejo povedati vsi spomini na taborišča, ki so jih zapisali preživeli, pa vendar se soočam s prebiranjem resnično žalostnih zgodb, ki me ganejo vedno znova in v meni vzbujajo neskončno jezo in željo po maščevanju. S svojim delom se bom poskušala vsaj približati trpljenju ljudi pod nacistično roko. Želim si, da izkušnja življenja pod nacizmom ne potone v pozabo, želim si, da se ve, kaj človek lahko naredi sočloveku, želim, da se ljudje zavedamo, da to ni le eno poglavje v zgodovini, ki se nas ne tiče več, in da se lahko kaj takega ponovi, danes ali jutri. Sicer pa se je potrebno samo malo ozreti okoli sebe, zaradi sodobnega načina bombardiranja z novicami po svetu v resnici zato ni potrebno veliko truda, in lahko vidimo, da ljudje še vedno živijo v suženjskih razmerjih, da umirajo od lakote in pomanjkanja pitne vode, da po svetu divjajo vojne, da genocidi niso redkost in da ljudje hlepijo po vodji kot so bili Hitler, Stalin, Tito, Franco in mnogi drugi. Težko rečem, ali samo tako negativno vidim ali pa imajo moji občutki vsaj malo realne podlage, vendar mislim, da se spet približuje obdobje v zgodovini, ko ljudje potrebujejo nekoga, da jim zagotovi »varnost«, nekoga, ki jim pravi, kaj morajo narediti, kaj morajo misliti, kaj je prav in kaj narobe... Ali nekoga, ki jim odvzame breme odgovornosti in svobode (Fromm 1987: 9). Kot da že tega ni bilo preveč minulo stoletje. Zgodovina se ponavlja. Ničesar se nismo naučili.

O nezmožnosti povedati tisto, kar se je zgodilo v nacističnih koncentracijskih taboriščih, govori večina preživelih. Levi (2004: 109-110) pravi, da tako kot njihova lakota ni primerljiva z občutkom, ko človek preskoči obrok, bi tudi način, kako jih zebe, zahteval posebno ime. *»Ljudje pravimo »lakota«, »utrujenost«, »strah« in »bolečina«, pravimo »zima«, a vse to je nekaj drugega. To so svobodne besede, ki so jih ustvarili in uporabljali svobodni ljudje, ki so živeli, uživali in trpeli na svojih domovih. Če bi v lagerju obstajali dlje, bi nastal nov surov jezik; v njem bi se izrazila potreba, da se pojasni, kako je to, če ves dan garaš v vetru, v mrazu, pod ničlo, na sebi pa imaš le srajco, spodnjice, platnen suknjič in hlače, po vsem telesu pa te stresa slabost, lakota in zavest, da se bliža konec«.* Langer (1991: 61) opisuje dileme preživele Irene W., kako govoriti o izkušnji holokavsta »outsiderjem«. S to dilemo se

je srečala takoj po vojni, ko se je vrnila v mesto svojega rojstva in poskušala povedati ljudem, kaj se je zgodilo z njeno družino. Spominja se, kako je razmišljala o tem, kako govoriti o tej izkušnji: *»Moja družina je bila ubita«*, je bilo popolnoma neustrezna, ker je beseda *»ubita«*, beseda *»običajne«* oblike umiranja. Prav tako *»Moja mati, brat in obe sestri so bili zaplinjeni, takoj ko so prispeli v Auschwitz«*, ni dovolj ustrezna, ker gola dejstva ne morejo izraziti obsežnosti tega dogodka. Še posebej je bila proti temu, da izginotje svoje družine zreducira na statistiko. Ali pa, ko navaja pričanje Chaim E. (v Langer 1991: 62), ki je preživel taborišče: *»Če vzameš deset ljudi, ki so poslušali zgodbo, in jih prosiš, da jo ponovijo, dobiš deset različnih zgodb. Zakaj? Ni to, da nisem tako močan v izražanju in v razlagi. Tudi tisti, ki so močni v jeziku, ne morejo povedati celotne zgodbe. Preprosto je nemogoče. Samo tisti, ki je to prav tako preživel, ve, kaj se je zgodilo.«*

Še preden nadaljujem, želim, da si za malo boljše razumevanje predstavljamo svet, ki ni preveč podoben svetu, v katerem živimo. To je svet, kjer ni hrane oziroma je ta skrajno omejena, je tudi svet, kjer tlaka traja od jutra do večera, kjer skoraj ne najdeš ljubezni in solidarnosti oz. je ta omejena le za *»izbrane«*. V tem svetu ni veselja, je le sebičnost in hud boj za obstanek. Gospodarji sužnjev ne komunicirajo z besedami, ampak za dosego cilja uporabijo nasilje, ne redko, sadizem. V takem svetu preživi le človek, ki ima izjemno srečo, da je dobil primerno delovno mesto, da je spoznal prijatelja, da zna jezik, ki mu omogoči poznavanje neskončnih zakonov in pravil, ki se povrh spremenjajo tudi dnevno, da pozna prave ljudi (oziroma je za spoznavanje imel na voljo dovolj časa), ali ima izjemne telesne in psihične sposobnosti, ki mu omogočijo, da se takoj prilagodi tako sovražnemu svetu, v katerem se je znašel.

Večji del naloge sestoji iz spominov preživelih, to je tudi naravno in logično. Spomini so bili zapisani v različnih časovnih obdobjih, nekateri tik po osvoboditvi, nekateri desetletja kasneje, v nalogi prav tako uporabim štiri ustne vire. Jasno je, da je izkušnja taborišča pomenila hudo travmo, katere posledice so trajale vse nadaljnje življenje, zato bom v prvem delu naloge opisala, kaj je to travma, kako travma vpliva na človeka, kako travma vpliva na spomin in kaj je to posttravmatski sindrom in kake posledice je izkušnja holokavsta pustila nadaljnjim generacijam. Drugi del naloge pa prikazuje doživljanje oseb, ki so preživele nacistična koncentracijska taborišča in omogočijo lažje razumevanje prvega dela. Oba dela sta tesno povezana en z drugim, vendar pa razdelitev na dva dela omogoča lažji pregled in večjo preglednost.

TRAVMA

V psihologiji ta sicer medicinski izraz za hudo (telesno) poškodbo uporabljajo – navadno v zvezi »psihična travma« - po analogiji, ki jo pozna tudi vsakdanji jezik. Govorimo o duševnih in čustvenih ranah (Lešnik 2009: 229) *»Travma je, vsaj glede na širše opredelitve, del življenja običajnih ljudi povsod po svetu. Lahko povzroči preoblikovanje osebnosti, prepričanj, duhovnosti ter razumevanje smisla in pomena življenja, spremeni potek posameznikovega življenja in povzroči celo večgeneracijske posledice, v primeru množične travme pa posledice v celotni družbi, kulturi, vladi in narodih«* (Cvetek 2009: 11).

TRAVMA NA RAVNI POSAMEZNIKA

»Psihološka travma je bolezen nemoči. V trenutku travme je žrtev nemočna zaradi prevelike sile. Ko je to sila narave, govorimo o katastrofah. Ko je sila s strani drugega človeka, govorimo o grozodejstvih. Travmatični dogodki uničijo običajne varovalne sisteme, ki dajejo ljudem občutek nadzora, povezanosti in smisla« (Herman 1997: 33). Travmatični dogodki navadno vključujejo grožnjo življenju ali telesni integriteti, ali pa bližnje soočenje z nasiljem in smrtjo. Po *Comprehensive Textbook of Psychiatry* (v Herman 1997: 33) je skupni imenovalac psiholoških travm občutek silnega strahu, nemoči, izgube nadzora in nevarnost popolnega uničenja. *»Izpostavljenost ekstremnim dogodkom in spremljajoča izkušnja viktimizacije vodi v »izgubo ravnotežja. Svet nenadoma zleti s tečajev. Stvari ne funkcionirajo več, kot so včasih«* (v Starman 2006: 135). Podobno Judith Lewis Herman (1997: 34) pravi, da do travmatičnih reakcij pride, ko kakršnakoli akcija ne prinese rezultata, ko ni mogoč niti upor niti pobeg. Vsaka komponenta človekovih običajnih odzivov na nevarnost izgubi svojo uporabnost, teži k vztrajanju v spremenjeni in pretirani obliki še dolgo po tem, ko nevarnosti ni več. Travmatični dogodki proizvedejo velike in trajne spremembe v psihološki vzdraženosti, čustvih, zaznavanju in spominu. Še več, taki dogodki lahko celo, te sicer integrirane funkcije, ločijo eno od druge. Travmatizirana oseba lahko občuti silna čustva brez da bi se spominjala dogodka, lahko pa se jasno spomni vseh podrobnosti, vendar brez čustev. Lahko se znajde v nenehnem stanju pazljivosti in razdražljivosti, ne da bi prav vedela, zakaj. Travmatični simptomi se imajo težnjo ločiti od svojega vira in zaživeti svoje življenje.

»Travmatični dogodki, kot so družinsko in socialno nasilje, posilstva, napadi, katastrofe, vojne, nesreče, ropi itd., soočajo ljudi s tako grozo in grožnjo, da lahko osebam, ki jih doživijo, začasno ali za stalno spremenijo njihovo zmogljivost za soočanje, njihove zaznave

grožnje in njihov koncept o sebi» (Repič 2008: 51). Janoff-Bulman (1985: 17-18) pravi, da gre za porušenje treh posameznikovih predpostavk o sebi in svetu, to so: prepričanje v lastno neranljivost, dojemanje sveta kot smiselnega in razumljivega in videnje sebe v pozitivni luči.

Za travmatično izkušnjo, ki ni razrešena in integrirana v zdravo ravnotežje v posameznikovi duševnosti, obstaja velika verjetnost, da bo ponovljena, vnovič uprizorjena, odigrana, projicirana ali eksternalizirana v odnosih ter bo vzpodbudila destruktivne in samodestruktivne motivacijske sile. Najbolj znan izraz posledic nepredelanih travmatičnih ali hujših stresnih dogodkov je posttravmatska stresna motnja (Cvetek 2009: 11-17). Repič (2008: 51) pravi, da pri posttravmatski stresni motnji (v nadaljevanju tudi PTSM) travmatični dogodek nadvlada žrtvino zavest in oropa njeno življenje pomena in zadovoljstva. Travma pa ne vpliva samo na psihološko delovanje, temveč tudi fizično. Če posttravmatska stresna motnja traja manj kot tri mesece, se označi za akutno, če traja dlje, pa za kronično. Poznamo tudi PTSM z odloženim začetkom, za katero je značilno, da se simptomi PTSM pojavijo šele po šestih mesecih od travmatičnega dogodka. Simptomi pa se lahko pojavijo šele mesece ali leta kasneje. Prav tako se lahko v nekaterih primerih zgodi, da se simptomi PTSM za neko obdobje zmanjšajo in prenehajo ter se ponovno pojavijo kasneje v življenju. Ali se bo po travmatičnem dogodku razvila PTSM, je odvisno od več faktorjev. Shalev (v Repič 2008: 52) celo trdi, da pri PTSM travmatični dogodek samo sproži reakcijo, h kateri pa prejšnji in poznejši faktorji prispevajo vsaj toliko kot sam dogodek.

Mnogo simptomov posttravmatske stresne motnje spada v tri glavne kategorije: hipervzburljenost (*hyperarousal*), vsiljevanje (*intrusion*) in izogibanje (*constriction*) (Herman 1997: 35).

HIPERVZBURJENOST

Po travmatični izkušnji človekov obrambni sistem deluje, kot da bi bil vseskozi v stanju pripravljenosti, če se nevarnost vrne. Fizična vzburljenost se nadaljuje v nezmanjšanem obsegu. V takem stanju se ljudje hitro prestrašijo, na manjše provokacije reagirajo razdraženo, slabo spijo (L. Herman 1997: 35). Telo še naprej reagira na določene fizične in čustvene dražljaje, kot da so še vedno v stalni grožnji. Klienti s PTSM se na zvoke, podobe, misli in druge dražljaje, povezane s specifičnim travmatičnim dogodkom, odzovejo s povečanim fiziološkim vzburljenjem. Veliko raziskav je potrdilo, da se ljudje s PTSM (ne pa tisti, ki po travmatičnem dogodku niso razvili PTSM) na dražljaje, ki spominjajo na travmo, odzovejo s pomembnim povečanjem srčnega utripa, prevodnosti kože in krvnega pritiska (van der Kolk v

Repič 2008: 64). Raziskave kažejo, da vzburjenje avtonomnega živčnega sistema, ki v primeru nevarnosti, pripravi telo na boj, beg ali zamrznitev, pri travmiranih ljudeh izgubi to funkcijo. Hitro sprožanje somatičnih stresnih reakcij povzroči, da se ljudje s PTSM niso sposobni zanašati na telesne senzacije, da bi jih opozorile pred prihajajočo grožnjo. Namesto tega stalni opozarjajoči signali izgubijo svojo funkcijo opozarjanja na prihajajočo nevarnost in prenehajo opozarjati organizem na primerne akcije (van der Kolk v Repič 2008: 64-65). Oseba, ki je preživela travmatično izkušnjo, je obsojena na doživljanje najbolj krutih čutenj in občutkov. Če se ji zgodi kaj lepega, bo neprestano na preži in bo gledala, kdaj se bo spet zgodilo nekaj groznega, tako kot nekoč. Če gre taki osebi slabo, bo verjela, da je lahko še slabše. Občutja strahu, groze, potrtosti in melanholije postanejo vsakodnevni spremljevalec. Tako življenje bi lahko primerjali s hojo po napeti vrvi. Vsak najmanjši nepazljiv korak lahko pomeni, da se bo vse podrlo in sesulo. Zato mora biti taka oseba stalno na preži, in čeprav je »nevarnost« že mimo, se ne sme zares sprostiti, opustiti nadzora in kontrole nad okolico. Osebe s PTSM lahko ekstremno reagirajo na nepričakovane dražljaje, prav tako pa na specifične dražljaje, ki so povezani s travmatičnim dogodkom. Občutja nemoči, zmede, groze in stiske, ki se pojavijo, spominjajo na originalno travmo. Simptomi PTSM povzročijo ponovno travmatizacijo (v Repič 2008: 65).

Povečano vzburjenje tako v času spanja kot v času budnosti povzroča različne motnje spanja. Ljudje s PTSM potrebujejo več časa, da zaspijo, so bolj občutljivi na hrup, in se pogosteje zbujajo med spanjem kot drugi (Herman 1997: 36).

VSILJEVANJE

Dolgo potem, ko je nevarnost mimo, travmatizirani ljudje podoživljajo dogodek, kot da bi se ta neprestano ponavljal v sedanosti. Svojega normalnega življenja ne morejo nadaljevati, saj ga travma nenehno prekinja. Travmatični spomin postane vkodiran v spomin v svoji nenormalni obliki, ki spontano vdira v zavest kot »flashback« v budnem stanju ali kot travmatične nočne more v času spanja (Herman 1997: 37). Ljudje s posttravmatsko stresno motnjo pogosto čutijo in doživljajo, kot da se jim travma spet dogaja. To imenujemo »flashback«, podoživljanje dogodka (travme). Pojavljajo se vsiljive slike v zvezi s travmo, ponavljajoče se nočne more, lahko se pojavijo celo halucinacije, povezane s travmo. Ti vsiljivi simptomi občasno povzročijo, da ljudje izgubijo stik s sedanostjo in se odzovejo na način, kot da se travma dogaja sedaj. Travmatični »flashbacki« vsebujejo senzorične izkušnje grozljivih dogodkov, ki se ponovno odigravajo s tako realnostjo in intenzivnostjo, da jih oseba težko prepozna kot del preteklosti. Oseba doživlja ta občutja tako močno, kot da so del

sedanjosti. Najpogostejši in najbolj primarni so vizualni (vidiš nekaj) in/ali auditorni (slišiš nekaj). So tudi enostavno prepoznani, saj posameznik običajno lahko opiše, kaj vidi in sliši. Manj poznani in običajni pa so »flashbacki«, ki so po izvoru emocionalni, vedenjski ali/in somatski. Pretirana vzdraženost (*hyperarousal*), pretirano prestrašeno reagiranje, nerazložljiva čustvena vznemirjenost, fizične bolečine ali močna razdraženost so najpogostejše primeri emotionalnih, vedenjskih ali somatskih »flashbackov«. Tako se pogosto dogaja, da se okolici te stiske in vedenja zdijo nesmiselni, vendar so popolnoma smiselni, ko jih povežemo z zgodovino travme. Tako je največkrat za psihosomatska obolenja sicer zdrave osebe (zdravniški pregledi so pokazali, da je z njo vse v redu), razlog prav zgodovina nekega travmatskega dogodka, ki sta si ga telo in psiha zapomnila in ga prek somatskih »flashbackov« ponovno odigravata. Vedenjski »flashbacki« so zelo pogosti zlasti pri otrocih, ki le redko verbalizirajo travmatične izkušnje, ampak jih največkrat prek »acting out« odigravajo. Pri posttravmatski stresni motnji se travmatični dogodek podoživlja na različne načine. Pogosto se pojavljajo vsiljeni spomini na dogodek, ki vsebujejo podobe, misli in zaznave iz dogodka. Te spremlja velika fiziološka in psihološka stiska ter včasih občutek čustvene otopelosti, med katero ponavadi ni fiziološkega vznburjenja. Lahko se pojavijo mučne sanje o dogodku ali pa občutki, da se dogodek znova dogaja. Ob izpostavljenosti notranjim in zunanjim znakom, ki simbolizirajo travmatični dogodek ali so podobni vidikom travmatičnega dogodka, oseba izkusi intenzivno psihološko neprijetno počutje ali znova psihološko reagira. Spominjanje in vsiljevanje travme se torej izraža na različnih nivojih: prek »flashbackov«, afektivnih stanj, somatičnih senzacij, nočnih mor, medosebnih uprizorjanj (s kompulzivnim in transfernim ponavljanjem), osebnostnih stilov itd. (v Repič 2008: 53-55).

Travmatičnim spominom manjka jezik in kontekst, vkodirani so bolj kot živi občutki in slike (Herman 1997: 38). Razlog za to opiše Repič (2008: 224-225), obstajata namreč eksplicitni¹ in implicitni² spomin. Prvi je zavesten, potrebuje jezik in se razvije okrog tretjega leta starosti, drugi je prisoten že od rojstva, zanj ni potreben jezik in vključuje mentalne modele, vtise, avtomatske procedure (postopke), emocije, senzacije gibanj in notranja stanja. Sam proces pomnjenja ne zahteva usmerjene pozornosti in ni odvisen od hipokampusa (ki je povezan z eksplicitnim spominom, ta pa vključuje sposobnost priklica in pripovedovanja o dogodku na koheziven način, pa tudi umestitev dogodka iz preteklosti v primeren kontekst),

¹ Imenovan tudi deklarativni ali epizodični/semantični ali poznejši spomin

² Imenovan tudi nedeklarativni ali proceduralni spomin

ampak od amigdale, ki impulze iz okolice procesira, da se lahko kot implicitni spomin shranijo v korteksu. Problem nastane, ko pride do travme in implicitni spomin ni povezan z eksplisnitnim. Z drugimi besedami bi lahko rekli, da amigdala deluje neprizadeto, medtem ko hipokampus blokirajo stresni hormoni. Posledično informacije ne gredo skozi hipokampus, da bi s tem dobile smiselno povezavo s preteklostjo, ampak ostanejo neubesedene, brez časovnega konteksta, saj so se shranile samo v implicitnem spominu. To pojasnjuje tudi PTSM simptome (npr. »flashbacki«, panika, psihosomatika ...), ki jih oseba doživlja na način, kot bi se pretekla travma dogajala danes. Glavna simptomatika se kaže v vztrajni vznburjenosti telesa, ki tej osebi ne omogoča jasnega mišljenja, ampak v tistem trenutku prej moteno zaznavanje telesnih senzacij, čustveno stisko in zmedeno vedenje (Rothschild v Repič 2008: 225). V neki nevarni ogrožajoči situaciji so se v nezavedni spomin vtisnile vse senzacije telesa, gibi, napetost mišic med obrambno držo, bojem, begom ali zamrznitvijo ... in vse to postane trajen del proceduralnega spomina. Senzorične izkušnje in motorični odzivi postanejo del spretnosti v boju za preživetje, ki jih bo oseba uporabila v podobnih, nevarnost vznburjajočih situacijah v prihodnosti. Te spretnosti se pridobivajo in še bolj vtisnejo v implicitni spomin, če se ogrožajoče situacije pojavljajo pogosteje, večkrat zaporedoma (Scaer v Repič 2008: 225). Za implicitni spomin bi lahko rekli, da je to oblika spomina, oropana notranje izkušnje priklica. Ljudje nimajo občutka, da »prikličejo nekaj«, ko se v njih sproži implicitni spomin. V tem spominu ni občutka za jaz, ni občutka za čas (Siegel v Repič 2008: 225).

Tako kot se travmatični spomini razlikujejo od običajnih, se tudi travmatične sanje razlikujejo od običajnih. V bistvu so take sanje zelo podobne travmatičnim spominom, ki se pojavljajo v budnem stanju. Sanje pogosto vključujejo fragmente travmatičnega dogodka v točno takšni obliki, ali pa z malo dopolnitve. Pogosto gre za ponavljanje istih sanj. Pogosto so doživete kot grozljivo aktualne, kot da se vse to dogaja v sedanjosti (Herman 1997: 39). O takih sanjah govori Delbo (v Langer 1991: 5-7), ko razlaga o globokem in vsakdanjem spominu. Pravi: *»Koža, ki prekriva spomin na Auschwitz, je trda. Vseeno pa se včasih pretrga in spominom vrača vsebino. To se zgodi v sanjah, ko je volja nemočna. V sanjah zopet vidim sebe tam, tako, kakršna vem, da sem bila: komaj zmorem stati, premražena, umazana, prestradana in bolečina je neznosna, točno takšno bolečino, ki sem jo čutila takrat tam, znova čutim po vsem svojem telesu, in čutim, da me prevzema smrt, počutim se mrtvo. Na srečo se zaradi tesnobe zjočem. Jok me zbudi iz nočne more. Zbudim se izčrpana. Nekaj dni traja, da se povrnem v normalno stanje, da se spomin (vsakdanji, op. M.B.) znova zapolni in koža, ki prekriva*

spomin, zaceli. Znova postanem jaz, tista, ki jo poznaš, ki ti lahko govori o Auschwitzu, brez da bi pokazala kakršen koli znak stiske ali čustva.»

Travmatizirani ljudje podoživljajo trenutke travme ne samo v mislih in sanjah, ampak tudi v dejanjih. To se najbolje pokaže v ponavljajoči se igri otrok. Razlika med normalno in »prepovedano« igro je v tem, da je vsakdanja svobodna in lahkotna, vesela in brezskrbna, medtem ko je igra, ki izhaja iz travme, mrka in monotona. Igra, ki dobi navdih v travmi, se ne konča zlahka in se čez čas praktično ne spreminja. V nasprotju z običajno otroško igro je posttravmatska obsesivno ponavljajoča ... Posttravmatska igra je tako dobesedna, da če jo opaziš, lahko z nekaj drugimi namigi uganeš, kaj je travma bila.

Tako kot otroci nenehno odigravajo tisto, kar se jim je zgodilo, počnejo to lahko tudi odrasli, ko ponovno ustvarjajo trenutke groze, v dobesedni ali prikriti obliki. Včasih ljudje uprizorijo travmatični spomin, ki vključuje domišljanje spremenjenega izida. V poskusih razveljavitve travmatičnega spomina, lahko preživeli tudi tvegajo nadaljnjo škodo. Nekatere ponovitve so zavestno izbrane in lahko nevarne, bolj običajno pa je, da take osebe ponavljajo le nekatere vidike travmatične scene v prikriti obliki, brez da bi se zavedali, kaj počnejo (Herman 1997: 39-41).

IZOGIBANJE

Ko je človek popolnoma nemočen in vsaka oblika upora jalova, lahko preide v stanje vdaje. Obrambni sistem se popolnoma izklopi. Nemočna oseba ne zbeži pred neko situacijo z dejanjem v realnosti, ampak s spremenjenim stanjem zavesti. Te spremembe stanja zavesti so središče izogibanju ali otrplosti, tretji glavni skupini posttravmatskih sindromov. Včasih situacije neizbežne nevarnosti lahko sprožijo ne le grozo in bes, ampak tudi, paradoksalno, stanje nekakšne ločene pomiritve, v kateri groza, bes in bolečina izginejo. Dogodki se še naprej registrirajo, ampak kot da so ločeni od običajnega pomena (Herman 1997: 42-43).

Simptomi izogibanja vključujejo (Girardin v Repič 2008: 56):

- občutja otrplosti, odrevenelosti, zamrznjenosti (npr. v situacijah, ko bi naj oseba reagirala, se razjezila, ker se ji dogaja krivica, samo otrpne, ničesar ne zmore reči in se upreti, braniti);
- izogibanje in umik iz družine, od prijateljev in vrstnikov (izolacija, osamljenost, npr. oseba večino časa preživi sama v sobi, ne gre v nobeno družbo več, lahko se začne celo zanemarjati ...);
- dožemanje travmatičnega dogodka samo z razumske plati;

- zmedo, raztresenost;
- povečano uporabo alkohola in drog;
- zapletanje v tvegana vedenja in
- izogibanje krajem, dejavnostim in ljudem, ki spominjajo na travmatični dogodek.

Ljudje s PTSM se zelo trudijo, da bi se izognili vsemu, kar bi lahko spominjalo na travmatični dogodek ali pa bodo zamrznili, otopeli in postali neobčutljivi ter se na ta način izognili bolečim občutjem, ki bi jih preplavila. Z drugimi besedami, prišlo bo do disociacije. Nekatere žrtve postanejo strokovnjaki v disociacijah in na ta način preživijo z bolečinami in stiskami. Disociacija je sposobnost predelati travmatične izkušnje na tak način, da se žrtev zavestno ne zaveda specifičnih spominov in dogodkov, ki jih je doživela. Disociacija je sposobnost funkcioniranja tukaj in sedaj, ne da bi se moral spoprijemati, ukvarjati s preteklimi travmatičnimi in bolečimi izkušnjami. Na nekem nivoju se del žrtve zaveda in spominja zlorabe, del žrtve, ki mora biti v sedanjosti funkcionalen, pa spomine na dogodek potisne na stran. Rothschildova (v Repič 2008: 57) pravi, da ni poznano, kako se pojavlja disociacija, čeprav je mnogo domnev o tem. Gre za nevrobiološki fenomen, ki se pojavi pod ekstremnim stresom, avtorica razlaga, da se disociacija pojavi, ker telo ni uspelo zbežati, zavaruje pa se razum, tako da pobegne, se odklopi. Disociacija lahko traja še leta po tem, ko travmatični dogodek že mine in se ne dogaja več. Lahko pa se začne pojavljati šele leto ali več po travmatičnem dogodku. V splošnem pa se znaki disociacije kažejo kot:

- zamrznitev, otopelost;
- »flashbacki«;
- depersonalizacija;
- delna ali popolna amnezija; delna amnezija je, ko se oseba začasno ali trajno spomni le dela travmatičnega dogodka, drugega dela pa ne. Gre za trajno ali začasno delno spominsko blokado, lahko pa se ponovno spomni trenutkov po travmi. V spominu so torej le delni dogodki travme. O popolni amneziji pa govorimo takrat, ko se žrtev ničesar ne spomni, ko gre za popolno blokado v spominu, ki je prav tako lahko trajna ali le začasna;
- oseba doživlja in čuti, kot da ni v svojem telesu, ampak izven svojega telesa;
- nesposobnost čustveno doživljati stvari, to se lahko kaže tudi v tem, da nekdo opisuje najhujše groze in zlorabe na način, kot da pripoveduje najbolj vsakdanjo zgodbo, z drugimi besedami – brez čutenj, saj so disociirana. To se zlasti kaže v začetnih srečanjih na terapijah, ko ljudje opisujejo travmatična doživetja, kot da se niso zgodila njim,

terapevt pa ob tem doživlja potlačena in odcepljena čutenja. Šele postopno, kolikor je za telo in psiho varno, začnejo v procesu terapije čutiti vse, kar je bilo potlačeno;

- nerazložljiva »iracionalna« vedenja in čustveni odzivi, ki navzven nimajo nobene povezave in se zdijo, kot da ne spadajo v sedanjo realnost (Repič 2008: 56-58).

Na to, ali bo travmatična izkušnja disociirana ali se je bo oseba spomnila, vplivajo različni dejavniki. Zelo pomembne so vrsta in pogostost travmatičnega dogodka ter starost žrtve. Travme, ki so se zgodile enkrat (posilstvo, ugrabitev, prisotnost ob umoru ...), bolj verjetno ostanejo v spominu kot ponavljajoče se travme (ponavljajoče se nasilje doma, incest, ki se redno dogaja...), ki so lahko delno ali popolnoma disociirane. Prav tako je večja verjetnost, da se bo oseba spomnila naravnih katastrof ali nesreč kot travm, ki so se zgodile s strani osebe (mučenje, vojni zločini, incest). Prav tako je večja možnost, da bo travma disociirana in pozabljena, če se je zgodila otroku. V primeru, da je bila oseba odrasla, je verjetnost izgube spomina veliko manjša. Študije primerov kažejo, da travmatični dogodki, v katerih je bila žrtev prisiljena v molčečnost, pogosteje povzročijo izgubo spomina in disociacijo kot načina preživetja. Klinične izkušnje kažejo, da je prišlo do amnezije (začasne ali trajne izgube spomina) najpogosteje v primerih, ko so bile žrtve otroci, ki so bili prisiljeni v molčanje in se je zloraba ponavljala (v Repič 2008: 66-67).

Van der Kolk (v Repič 2008: 228) meni, da je travmatični spomin lahko disociiran iz zavesti, je pa izražen v nepripovedni obliki. Lahko je v celoti del implicitnega spomina in se oseba ničesar ne spomni, ima popolno amnezijo. Trdi tudi, da travma ovira, prekine deklarativni spomin (npr. zavestni priklic izkušnje), ne ovira pa implicitnega spomina, spomina, ki je povezan s pogojevanimi čustvenimi odzivi, veščinami in navadami ter senzomotoričnimi senzacijami, ki so povezane s travmo. Stanje priklica travme (*State dependent recall*) se lahko pojavi nenadoma, nepredvidljivo. Ni neobičajno, da je travma priklicana v zavest prek notranjih stanj (povečanega bitja srca ali dihanja, točno določenega čustvenega razpoloženja ...), ki spominjajo na originalni odziv na travmo. Lahko se prebudi prek zunanjih sprožilcev (»trigerjev«), npr. barve, vida, okusa, dotika, vonja ... (Rothschild v Repič 2008: 228-229).

Klasično pogojevanje³ je zelo močno povezano s PTSM ali bolje rečeno s travmatičnimi »trigerji«. Z drugimi besedami, med travmatičnim dogodkom lahko mnogo gest, migljajev, stvari, ki se dogajajo, oseba kasneje poveže s travmo. *Primer: če je žensko posilil moški v*

³ Odkril ga je Ivan Pavlov, ki je delal znan eksperiment s psom. Ko je lačnemu psu prinesel hrano, je vsakič, preden mu je dal hrano, še pozvonil na zvonec. Po določenem času se je pes začel sliniti že samo ob zvonjenju zvonca, saj ga je povezal s hranjenjem.

rdeči majici, bo ona lahko kasneje vsakič, ko bo videla rdečo barvo, doživela podoben smrtni strah in grozo kot ob posilstvu. Več podatkov, kot se je shranilo v eksplicitni spomin, večja je možnost, da bo ta ženska lahko rdečo barvo povezala s spominom na posilstvo in da se to sedaj ne dogaja, ter s tem zmanjšala grozna občutja v telesu. Gre za avtomatično reakcijo, ki lahko povzroči veliko stisko in je posledica klasično pogojevanega implicitnega spomina (Rothschild v Repič 2008: 227). Ti »trigerji« lahko zelo globoko zaznamujejo človekovo psiho. Na istem primeru posiljene ženske lahko nadalje pogledamo, kako se občutja stopnjujejo. *Ženska se sprehaja po ulici, kjer v izlozbi trgovine zagleda rdečo jopico, njeno telo zamrzne, začne jo dušiti, trese se, srce ji pospešeno bije..., ona pa ne ve, od kje je ta povezava, kaj se dogaja. Morda se zavestno sploh ne spomni posilstva, nezavedno pa si je telo vse zapomnilo* (amigdala je med posilstvom ostala neprizadeta in je delovala naprej, hipokampus pa je zablokiral). *Če teh občutij panike in tesnobe ne bo mogla povezati z nobenim dogodkom, sprožilnim dejavnikom, bo morda prišla do zaključka, da ni varno hoditi po tisti ulici. Tako se bo začela izogibati najprej ene ulice, kasneje se lahko podobna panika pojavi na avtobusu in se začne izogibati vožnji z avtobusi, pojavi se agorafobija in še mnogo drugega, kar to osebo pripelje tako daleč, da »zaradi posilstva« ne funkcioniira več normalno, kaj šele da bi uživala v stvareh, ki so ljudem brez takih travm čisto sprejemljive in celo zanimive.* Kaj hitro lahko taka oseba postane med drugimi »čudak«, saj je preobčutljiva, stalno prestrašena, nikoli sproščena, omejena v prepričanjih in nedružabna. Klasično pogojevanje dokazuje, da je mogoče reagirati na nekaj, kar spomni na travmo, ne da bi se travme zavestno spominjali (prav tam).

Travmatični dogodki se lahko prek operativnega pogojevanja⁴ utrdijo, oblikujejo v neko vedenje. Ko se to zgodi, se pogosto razvijejo prilagojeni odzivi na stres. Če se travma ponavlja, se bo posameznik s čustvenimi, vedenjskimi in mentalnimi strategijami privadil na soočanje in spoprijemanje s travmo. Niti ne bo več razmišljal, da bi bil možen kak drug odziv, celo v okoliščinah, kjer je manj stresa. Tisti, ki so bili kot otroci ali najstniki spolno ali fizično zlorabljeni, bodo tudi kasneje veliko bolj ranljivi in izpostavljeni spolni zlorabi ali nasilju, ker so bili njihovi naravni odzivi, impulzi, takrat ko so se hoteli zavarovati ali biti zavarovani, izbrisani, uničeni. Vedenja in prepričanja, ki se pojavijo med travmatičnim dogodkom, imajo

⁴ Gre za vrsto asociativnega učenja, kjer sta nastop in potek dražljaja takoj uravnavana s primernim vedenjem, učenje, pri katerem se dražljaj povezuje z najustreznejšim odgovorom. Vedenje je operator, instrument, ki povzroča posledice. Vedenje, ki je nagrajeno, se okrepi, vedenje, ki je kaznovano, počasi izgine. Ko se enkrat neko vedenje oblikuje in utrdi, postane avtomatično in ni več v zavesti (če je sploh kdaj bilo) ter postane del implicitnega spomina. Večina navad in vedenj se je oblikovala z operativnim pogojevanjem.

(dolgo) trajnejšo moč in vpliv kot tista, ki se pojavijo v manj stresnih okoliščinah. Celo ena sama negativna izkušnja ali vedenje, povezano s travmo, je lahko dovolj, da izbriše neko določeno vedenje iz repertoarja osebe (Rothschild v Repič 2008: 228).

Čustvena intenzivnost, ki spremlja ljudi med doživljanjem travme, pogosto otežuje žrtvam, da bi kasneje lahko povezano pripovedovale, kaj se jim je zgodilo. Veliko težje povežejo dogodke med seboj in jih ubesedijo (v Repič 2008: 233).

KRONIČNA TRAVMA

En sam travmatični dogodek se lahko pojavi skoraj kjerkoli. Daljša, ponavljajoča se travma je po drugi strani možna v okoliščinah, kot je ujetništvo. Če ima žrtev možnost bega, ne bo zlorabljena še drugič; ponavljajoča se travma pa se pojavlja, ko je žrtev ujetnik, nezmožen zbežati in pod nadzorom perpetratorja. Takšne okoliščine obstajajo v zaporih, koncentracijskih taboriščih in delovnih taboriščih. Takšni pogoji lahko prav tako obstajajo v verskih kultih, bordelih in drugih institucijah seksualnega izkoriščanja, in seveda v družinah. Groza, občasno nagrajevanje, izolacija in vsiljena odvisnost lahko uspe pri kreiranju ubogljivega in poslušnega zapornika. Vendar popoln psihološki nadzor nad žrtvijo ni dosežen, dokler ta ni bila prisiljena v kršenje lastnih moralnih načel in dokler ni izdala svojih najosnovnejših človeških navezanosti. Šele takrat je žrtev v celoti zlomljena (Herman 1997: 83). Preživeli taboriščniki opisujejo, kako so bili prisiljeni nemočno gledati, medtem ko so perpetratorji izvajali grozodejstva nad ljudmi, ki jih imajo radi. O tem govorijo mnogi, med njimi Elli Wiesel (2007), ko opisuje, kako je kapo pretepal njegovega očeta, dokler ta ni obležal. Medtem je molčal in razmišljal, kako naj spravi očeta stran, da tudi sam ne bo tepen. V tistem trenutku ni bil jezen na kapoja, temveč na očeta, ker ni vedel, kako naj se izogne njegovem izpadu.

Dejstvo je, da je v tem primeru lahko storil prav malo oziroma ničesar, če bi očetu priskočil na pomoč, bi s tem kvečjemu oba spravil v veliko nevarnost. Vendar takšen argument žrtve zelo malo potolaži, ker se počutijo popolnoma ponižane zaradi svoje nemoči. Tudi ogorčenje ne more več zavarovati njihovega dostojanstva. Prišel je do točke, ko se je podredil svojim sovražnikom in se obrnil proti ljudem, ki jih ima rad. Občutek sramu in poraza ne prihaja le iz njegovega neuspeha zoperstaviti se, ampak tudi iz zavedanja, da so si njegovi pazniki prilastili tudi njegovo notranje življenje.

Jetniki, tudi tisti, ki so se uspešno uprli, razumejo, da je pod takšno ekstremno prisilo vsakdo lahko »zlomljen«. Na splošno ločijo med dvema stopnjama v tem procesu. Prva je dosežena, ko žrtev opusti notranjo avtonomijo, svetovni nazor, moralne principe ali povezanost z drugimi za to, da preživi. Zatre vsa čustva, misli, pobude in sodbe. Psihiater Henry Krystal (v Herman 1997: 84), ki je delal s preživelimi taboriščniki, opiše ta stadij »robotizacija« (*robotization*). Jetniki, ki so prestali takšno psihološko stanje, se pogosto opišejo, kot da so reducirani v nečloveško obliko. Jacobo Timerman (v Herman 1997: 84-85), ki je bil zaprt in mučen iz političnih razlogov, je takole opisal: *»Čeprav ne morem opisati bolečine, lahko morda ponudim nekaj nasvetov tistim, ki bodo trpeli mučenje v prihodnosti ... V letu in pol, ki sem jih preživel v hišnem zaporu, sem posvetil mnogo svojih misli svojemu obnašanju med mučenjem in v osami. Spoznal sem, instinktivno, da sem razvil popolno pasivnost ... Počutil sem se, kot da sem postal rastlina, na stran sem dal vsa logična čustva in občutja – strah, sovraštvo, maščevanje – saj je vsako od njih le tratilo nepotrebno energijo.«*

Ta stopnja psihološke degradacije je reverzibilna. Skozi ujetništvo žrtve pogosto opišejo nihanje med obdobjem vdaje in obdobjem bolj aktivnega upora. Druga, ireverzibilna stopnja v procesu, je, ko človek izgubi voljo do življenja. Gre za absolutno pasivnost in ne za samomorilnost. Človek, ki je na tej stopnji, je v nacističnih taboriščih dobil ime »musliman«. Jetniki, ki so dosegli to točko v degradaciji, se ne trudijo več najti hrane ali se ogreti, tudi se ne izognejo več temu, da bi bili tepeni. Dojemalo se jih je kot žive mrtvece. O »muslimanih« bom spregovorila več v nadaljevanju naloge.

Preživeli se pogosto spomnijo točke, ko so čutili, da prehajajo v zadnji stadij, vendar so se odločili boriti za življenje. Hearst (v Herman 1997: 85) pravi takole: *»Vedela sem, da postajam vse bolj šibka. Tokrat pa me je spreletel jasen občutek, da umiram. Prag, od koder ni več vrnitve. Čutila sem, da sem na robu. Telo je bilo izčrpano, brez moči: Nisem zmogla več niti vstati, četudi bi lahko svobodno odkorakala... Bila sem tako utrujena, tako utrujena; vse kar sem si želela, je bilo spati. Vedela sem, da je to nevarno, usodno, kot če se izgubljen mož uleže na Arktični sneg, zadrema in se nikoli več ne prebudi. Misli so kar naenkrat postale žive in pozorne na vse to. Videla sem lahko, kaj se mi dogaja, kot da bi bila zunaj sebe... Tiha bitka se je nadaljevala, moje misli so zmagale. Namerno in jasno sem se odločila, da ne bom umrla, ne po svoji odločitvi. Bojevala se bom z vsem, kar je v moji moči, da preživim.«*

Ljudje, ki so izpostavljeni dolgi, ponavljajoči se travmi, razvijejo zahrbtno in napredujočo obliko posttravmatske stresne motnje, ki okupira in razjeda osebnost. Medtem ko se žrtve enkratne akutne travme lahko po dogodku počutijo, da »niso one same«, se žrtev kronične

travme počuti, da se je nepreklicno spremenila, ali pa izgubi občutek, da ima še kaj svojega jaza (Herman 1997: 86).

Najhujši strah katerekoli travmatizirane osebe je, da se bo trenutek groze ponovil, pri žrtvah kronične zlorabe pa se ta strah tudi uresniči. Ne presenetljivo, ponavljanje travme ojača vse simptome hipervzbujenosti, značilne za PTSM. Kronično travmatizirani ljudje so neprestano na preži za nevarnost, vznemirjeni in razdraženi. Nimajo več nobene osnove za fizično mirnost ali udobnost. Sčasoma se jim zdi, kot da se je njihovo telo obrnilo proti njim. Začnejo se pritoževati ne le glede nespečnosti in nenehne vznemirjenosti, temveč tudi zaradi mnogih somatskih simptomov. Hudi glavoboli, gastrointestinalne in abdominalne motnje, bolečine v hrbtu, medenične bolečine so izjemno pogoste. Preživeli se pritožujejo zaradi tremorja, občutkov davljenja, ali hitrega bitja srca. V raziskavah, v katere so bile vključeni preživeli taboriščniki, je bilo ugotovljeno, da so psihosomatične reakcije praktično univerzalne.

Vsiljevanje kot simptom PTSM je prav tako vztrajen pri žrtvah dolgotrajnih in ponavljajočih se travm. Pri enkratnih akutnih travmah se vsiljevanje zmanjša v tednih ali mesecih, medtem ko pri kroničnih travmah vztrajajo nespremenjeni še leta po osvoboditvi iz ujetništva. Nekdanji taboriščnik štirideset let po osvoboditvi poroča o vztrajnem in hudem vsiljevanju. Vendar pa je pri kronično travmatiziranih ljudeh najbolj pretirana značilnost PTSM izmikanje ali izogibanje. Ko žrtve svoj cilj zreducirajo na golo preživetje, psihološko izogibanje postane glavna oblika prilagoditve. Tako je oseba naravnana v vsakem vidiku svojega življenja – odnosi, aktivnosti, misli, spomini, čustva in tudi občutki. In medtem ko je simptom izogibanja sprejemljiv v ujetništvu, pa zaradi revnega notranjega življenja vodi do neke vrste zmanjšanja psihološke zmogljivosti.

Ljudje v ujetništvu postanejo spretni praktiki v umetnosti spremenjenih stanj zavesti. Skozi prakse disociacij, prostovoljnih potlačevanj misli, minimaliziranja in včasih neskritega zanikanja se naučijo spremeniti neznosno realnost. Običajen jezik psihologije nima izraza za te kompleksne množice psihičnih manevrov, včasih zavestnih včasih nezavednih. Morda bi najboljši izraz za to bilo »dvojno mišljenje« (*doublethink*), v Orwellovi (v Herman 1997: 87) definiciji dvojno mišljenje pomeni zmožnost hkratnega oprijemanja dveh kontradiktornih prepričanj v enem in sprejemanje obeh. Oseba ve, v katero smer spremeniti spomin, ve tudi, da je to igranje z realnostjo. Vendar s prakticiranjem dvojnega mišljenja zadovolji sebe, ko začne verjeti, da realnost ni kršena. Proces mora biti zavesten, sicer ne bo izveden v zadostni natančnosti, prav tako pa mora biti nezaveden, ker to ne prinese s sabo občutka lažnosti.

Zmožnost hkratnega oprijemanja dveh kontradiktornih prepričanj v enem je ena od značilnosti stanja zamaknjenosti. Sposobnost spremeniti stanje zavesti je druga. Jetniki pogosto združijo eno značilnost z drugo preko petja, molitve in preprostih hipnotičnih tehnik. Te metode ljudje uporabljajo zavestno, da lažje prenesejo lakoto, mraz in bolečino. Med dolgotrajnim ujetništvom in izolacijo so nekateri jetniki sposobni razviti zmožnosti, videne le pri ekstremno hipnotiziranih osebah, vključno z zmožnostjo produciranja pozitivnih in negativnih halucinacij in razmejevanja delov osebnosti. Elaine Mohamed (v Herman 1997: 88), južnoafriška politična jetnica, opiše psihološke spremembe v času njenega ujetništva: *»V zaporu sem začela halucinirati, verjetno je bil to poskus premagovanja osamljenosti. Spomnim se, da me je med sojenjem nekdo vprašal, kaj počnem, ko sem imela roko za hrbtom. Odvrnila sem, da božam svoj rep. Dojemala sem se kot veverica. Veliko mojih halucinacij je bilo v zvezi s strahom. Okno v moji celici je bilo previsoko, ampak sem si domišljala, da bo nekaj prišlo v mojo celico, volk na primer... Začela sem se pogovarjati sama s sabo. Moje drugo ime je Rose, vedno sem ga sovražila. Tako je včasih Rose govorila Elaine in včasih Elaine Rose. Elaine je bila moj močnejši del, medtem ko je bila Rose tisto, kar sem prezirala. Rose je bila šibka, je jokala, se je razburjala, ni zmogla prenesti pripora in je bila na tem, da se bo zlomila. Elaine je to lahko prenesla.«*

Poleg tega, da jetniki uporabljajo stanja zamaknjenosti, se prav tako odrežejo od svojih misli in jih potlačijo. To se še posebej nanaša na kakršno koli misel na prihodnost. Razmišljanje o prihodnosti povzroči tako intenzivno hrepenenje in upanje, da jetniki tega ne prenesejo; hitro se naučijo, da jih takšna čustva lahko naredijo ranljive za razočaranje, razočaranje pa jih bo naredilo obupane. Zato vseskozi ožijo svojo pozornost in se osredotočajo na ekstremno zmanjšane cilje. Prihodnost je stvar nekaj ur ali dni. Najprej se odstrani misel na prihodnost, kmalu pa se temu pridruži še misel na preteklost. Jetniki, ki zavestno gojijo misel na preteklost, to počnejo zato, da premagajo osamitev. Vendar ko prisila postane še bolj ekstremna in upor uničen, jetniki izgubijo občutek povezanosti s preteklostjo. Preteklost tako kot prihodnost postane preveč boleča, spomini tako kot upanje prinesejo s sabo preveč hrepenenja po vsem, kar je bilo izgubljenega. Tako se jetniki zreducirajo na življenje v neskončni sedanosti (Herman 1997: 89).

Frankl (1983: 60-62) pravi, da taborišče ne pozna datuma odpustitve. Datum odpustitve, kolikor je sploh prišel v poštev za pogovor, je bil tako negotov, da je šlo praktično in doživljajsko ne le za nedoločljivo, marveč za neomejeno dolgo ujetništvo. Bivanje jetnika v koncentracijskem taborišču opredeli kot »provizorij brez termina«. Pravi, da ko so pripeljali

novince v neko taborišče, običajno niso ničesar pravega vedeli o tamkajšnjih razmerah. S prestopom taborišča pa se je spremenil notranji scenarij: ko se je končala negotovost, je prišla negotovost konca. Nisi mogel videti, če sploh in kdaj naj bi se ta bivanjska oblika končala. Človek, ki ne zmore videti konca svoje (provizorične) bivanjske oblike, tudi ne more živeti za neki cilj. Ne more živeti, kot v normalnem življenju, za prihodnost. S tem pa se spremeni vsa struktura njegovega notranjega življenja. Pride do pojavov notranjega propadanja. Vrsta psiholoških raziskav je pokazala, kako vpliva ta zmaličena bivanjska oblika na doživljanje časa, na »notranji čas« ali »doživljajski čas«, kot se psihološko imenuje. *»V taborišču je bilo tako: majhen časovni odsek, na primer dan, poln vsakournih sitnarjenj, se je zdel neskončno dolg; večji časovni odsek pa – na primer teden z vsakdanjo enoličnostjo – je minil neverjetno hitro. In moji tovariši so mi dali vedno prav, če sem rekel: v taborišču je dan daljši od tedna! Tako paradokсно je bilo to doživljanje časa.«*

Pravi še: *»Eden od taboriščnikov, ki je svoj čas stopal v dolgi koloni od železniške postaje proti taborišču, mi je kasneje razlagal, da je imel občutek, kakor da bi se vlekel za svojim lastnim truplom. Tako intenzivno je doživel svojo brezprihodnost, ki ga je silila, da je videl svoje življenje le še z vidika preteklosti. Toda to doživetje, »biti živ mrlič«, se poglobi še iz drugih razlogov. Kar je zunaj bodeče žice, se dozdeva daljno, nedosegljivo in nazadnje nekako neresnično. Dogajanja, ljudje in vse normalno življenje zunaj taborišča deluje na človeka v taborišču nekam pošastno. Kolikor lahko pogleda ven, se mu zazdi življenje tam zunaj takšno, kot bi se zdelo umrlemu, ki bi iz »onstranstva« gledal na ta svet. Taboriščnik dobi sčasoma občutek, kakor da bi se mu »ta svet izgubil«. Za človeka, ki se je človeško zapustil, ker ni imel opore v nekem prihodnjem cilju, zato življenje v koncentracijskem taborišču postane nekakšno retrospektivno bivanje.«*

Frankl razloži, da težnja človeka, da se usmeri samo na preteklost, služi razvrednotenju sedanjosti z njenimi grozotami vred. Popolno razvrednotenje stvarnosti, kar ustreza provizoričnemu bivanju taboriščnika, pa zlahka zapelje, da se ta prepusti, da pade, saj je tako vse skupaj brez smisla. Namesto da bi zunanje težave taboriščnega življenja preoblikoval v notranjo preizkušnjo, sedanjega bivanja ne vzame resno, razvrednoti ga v nekaj nepravšnjega, pred čemer se najbolje zapre tako, da se preda preteklemu življenju. Življenje takih ljudi se potem razblini, namesto da bi se prav v največjih težavah ujetništva povzpelo do viška. *»To zmore seveda le malo ljudi; toda njim je uspelo, da so celo v zunanjem neuspehu in v umiranju dosegli človeško veličino, ki jim v prejšnjem, vsakdanjem življenju morda nikdar ni bila usojena; za druge, za nas povprečne in mlačne, pa velja Bismarckovo opozorilo: V*

življenju je tako kot pri zobozdravniku: vedno misliš, da »ta pravo« šele pride, medtem ko je že mimo. Tako je večina ljudi v koncentracijskem taborišču menila, da so resnične možnosti samouresničevanja minile – v resnici pa so obstajale prav v tem, kar je kdo napravil iz življenja v taborišču: životarjenje, kot tisoči jetnikov, ali pa, kot le redki, notranjo zmago.«

Pretrgana kontinuiteta med sedanjostjo in preteklostjo marsikdaj vztraja še po osvoboditvi jetnika. Morda je lahko videti, da se je vrnil k običajnemu času, medtem ko psihološko ostaja vezan na brezčasnost zapor. V poskusu vračanja v običajno življenje, lahko nekdanji jetniki zavestno potlačijo ali se izognejo spominom na čas ujetništva in v kontrolo misli vložijo vse svoje sile. Posledično, kronična travma ne more biti integrirana v človekovo sedanjo življenjsko zgodbo. Raziskave o nekdanjih taboriščnikih so pokazale, da zavračajo govoriti o svoji preteklosti. Bolj kot je čas ujetništva utišán, bolj ta izklopljeni del preteklosti ostane popolnoma živ z vsemi značilnostmi travmatičnega spomina (Herman 1997: 89).

Tako nekdanji jetniki še dolgo po osvoboditvi nadaljujejo z dvojnim mišljenjem (*doublethink*). Obstajajo hkrati v dveh resničnostih, v dveh točkah v času. Izkušnja sedanjosti je pogosto meglena in otopela, medtem ko so vsiljivi spomini iz preteklosti intenzivni in jasni. Skupaj s to spremembo pride tudi do izogibanja prevzemanja iniciativ in planiranja. Jetniki, ki niso bili popolnoma »zlomljeni«, ne prenehajo z aktivnim vključevanjem v okolje. Prav nasprotno, pogosto se vsakdanjega preživetja lotevajo z izredno iznajdljivostjo in odločnostjo. Vendar je polje dajanja iniciativ zelo zoženo na način, kot ga je določil perpetrator. Jetniki ne razmišljajo več, kako ulti, ampak kako preživeti, ali kako narediti ujetništvo znosno. Taboriščnik si prizadeva pridobiti par čevljev, žlico, ali odejo.

Tako zoženo polje varnosti v prevzemanju iniciativ je značilno za dolgotrajno ujetništvo, in mora biti »odučeno«, ko je jetnik osvobojen. Politični disident, Mauricio Rosencof (v Herman 1997: 90), opisuje svoje težave pri vračanju v svobodno življenje po dolgoletnem zaporu: *»Ko smo prišli ven, smo bili kar naenkrat soočeni z vsemi temi problemi... Absurdnimi problemi – npr. kljuge na vratih. Nisem imel več refleksa, da bi segel po kljuki. Tega nisem počel – nisem smel početi – več kot trideset let. Ko sem prišel do zaprtih vrat, sem se za trenutek ustavil – nisem se mogel spomniti, kaj je naslednji korak. Ali pa kako temno sobo narediti svetlo. Kako delati, plačevati račune, nakupovati, obiskati prijatelje, odgovarjati na vprašanja. Hči mi pravi, naj naredim to in ono, en problem še lahko obvladam, tudi dva, a ko pride tretji, lahko slišim njen glas, ampak moja glava je že izgubljena v oblakih.«*

Ta zmanjšana zmožnost aktivnega vključevanja v svet, ki je običajna pri enkratni travmi, postane najbolj značilna pri kronično travmatiziranih ljudeh, ki so tudi pogosto opisani kot pasivni in nemočni. Nekateri teoretiki to narobe opisujejo s konceptom »naučene nemoči« (*learned helplessness*) v primerih nasilja nad ženskami in drugih kronično travmatiziranih ljudeh. Takšni koncepti se nagibajo prikazovati žrtve kot premagane in apatične, v resnici pa gre pri takih osebah za veliko bolj žive in kompleksne notranje boje in dejanja. V večini primerih žrtve niso obupale. Naučile pa so se, da bo vsaka njihova poteza opazovana, da bo večina dejanj ovirana, in da bo napaka drago plačana. Ko je storilec pri žrtvi dosegel popolno podreitev, bo kakršnokoli njeno dejanje smatral za nepokorščino. Preden bo sprejela kakršno koli odločitev, bo zelo previdno preverila okolje in vedno pričakovala povračilne ukrepe.

Dolgotrajno ujetništvo spodkoplje oziroma uniči običajen občutek relativne varnosti pri prevzemanju iniciativ, ki dopušča učenje na napakah. Za kronično travmatizirane ljudi ima vsaka poteza potencialno strahovite posledice. Ni prostora za trivialnosti, napake ali improvizacije. Rosencof (v Herman 1997: 91) opiše svoje nenehno pričakovanje kazni: *»Sem v nenehnem krču. Nепrestano spuščam naprej vsakogar, ki je za mojim hrbtom, da gre naprej: telo nenehno pričakuje udarec.«*

Občutek, da je perpetrator še vedno prisoten tudi po osvoboditvi, kaže na velike spremembe v žrtvinem relacijskem svetu. Vsiljena razmerja v času ujetništva, katera nujno manipulirajo z žrtvino opreznostjo, postanejo del njenega notranjega življenja in nadaljujejo s popolno okupacijo žrtve tudi po osvoboditvi. Pri političnih zapornikih se ta razmerja nadaljujejo tako, da prevzamejo obliko hude okupacije s kriminalno kariero njihovih perpetratorjev ali z bolj abstraktno zaskrbljenostjo zaradi nenadzorovanega zla po svetu. Osvobojeni jetniki pogosto nadaljujejo z iskanjem svojih perpetratorjev in se jih bojijo.

Jetniki, ki niso bili popolnoma izolirani, so maligne odnose s perpetratorjem lahko ublažili z navezanostjo na druge, s katerimi so si delili enako usodo. Tisti, ki so imeli srečo in so se lahko povezali z drugimi, poznajo radodarnost, pogum in vdanost, ki si jih lahko ljudje delijo tudi v takih ekstremih. Zmožnost ustvarjanja močnih povezav ni uničena niti v tako peklenskih razmerah, kot so bila nacistična taborišča. Velika večina preživelih je bila del »stabilnega para«, lojalnega prijateljskega odnosa medsebojnega deljenja in zaščite. Ta ugotovitev vodi do zaključka, da je bil par, prej kot sam posameznik, »osnovna enota preživetja« (Herman 1997: 91-92).

Dolgotrajno ujetništvo povzroči globoke spremembe v identiteti žrtve. Travmatični dogodki razbijejo konstrukcijo jaza, uničijo sisteme prepričanj, ki osmišljajo človekove izkušnje in poteptajo žrtvino vero v naravni ali božji red. Travmatični dogodki uničijo temeljne predpostavke o varnosti sveta, okrog sebe prepoznavajo grozeč in zlonameren svet, uničijo pozitivno samovrednotenje, zaupanje vase in smisel ustvarjanja (Herman 1997: 93). Wolfenstein (v Starman 2006: 135) pravi, da žrtev čuti nemoč v boju z nezadržnimi silami in strah, da se ji zdaj lahko zgodi karkoli. Počuti se ranljivo. Izgubo občutka varnosti pogosto spremljata huda stiska in popolna nemoč. Kardiner (v Starman 2006: 135) razloži, da je celotni aparat za uglašeno, usklajeno in smiselno delovanje uničen, percepcije postanejo netočne in preplavljene s smrtno grozo, koordinacijske funkcije presoje in razločevanja odpovejo in agresivni impulzi postanejo neorganizirani in nepovezani s trenutno situacijo.

Tudi po osvoboditvi žrtve ne zmorejo vzpostaviti prejšnje identitete. Kakršnokoli novo identiteto razvijejo po osvoboditvi, mora ta vključevati spomin na zaslužjen jaz. Podoba njenega telesa mora vključevati tudi telo, ki je lahko kontrolirano in zlorabljeno. Njena podoba sebe v odnosu do drugih mora vsebovati tudi človeka, ki lahko izgubi in je lahko izgubljen drugim. Njene moralne ideje mora koeksistirati z vedenjem o zmožnostih zla, tako v drugih kot v sebi. Če je pod prisilo izdala svoja načela ali je žrtvovala druge ljudi, mora sedaj živeti s podobo sebe, ki je podobna njenemu perpetratorju. »Zlomljen« človek. Rezultat za večino žrtev je kontaminirana identiteta. Žrtve so lahko okupirane s sramom, sovraštvom samega sebe in občutkom poraza (Herman 1997: 93-94). V ekstremnejših primerih žrtev ohrani dehumanizirano identiteto v času ujetništva, ki je bila zreducirana na stopnjo elementarnega preživetja: robot, žival ali rastlina. Psihiater William Niederland (v Herman 1997: 94), ki je delal s preživeli taboriščniki, je opazil, da je spremenjena identiteta stalna značilnost »preživetvenega sindroma« (*survivor syndrome*). Medtem ko se je večina klientov pritoževala, da so sedaj druge osebe, so najhuje prizadeti preprosto rekli, da niso ljudje.

Pogled na svet, ki si ga žrtve izoblikujejo po travmatični izkušnji, je pogosto globoko pesimističen, to pokaže pričevanje Irene W. (v Langer 1991: 59), ki je preživela holokavst: *»...Vedno je tu; je bolj pogled na svet, celoten pogled na svet ... ki ga preveva skrajn pesimizem, občutek, ki ga imaš ... da poznaš resnico o ljudeh, o človekovi naravi, o smrti, da resnično poznaš resnico tako, kot je drugi ljudje ne. In vsa resnica je kruta, in jo je nemogoče povsem sprejeti, a vseeno moraš funkcionirati ... To je popolna odsotnost vere v ljudi, na vseh področjih, ali je to politika ali kaj drugega: nekaj slišiš, misliš si pa nekaj povsem drugega. Rečeš si: 'Ah, jaz že vem, kako je to v resnici'«.*

Travmatična izkušnja uniči predpostavko o razumljivem in smiselnem svetu, v katerem vladata red in pravičnost. V takšnem svetu vemo, kaj lahko pričakujemo, in zakaj se negativne stvari dogajajo (Janoff-Bulman 1985: 20). Sistem, v katerem dobre, nedolžne ljudi in otroke stradajo, mučijo, ponižujejo in pobijajo kot mrčes, uniči temeljno predpostavko o delovanju sveta. Leo G., preživeli holokavsta, tako opisuje nenadomestljivo izgubo podobe o svetu, ki je imel smisel: *»Vse to, kar si preživel, kar si videl, greš in delaš za denar, greš in se voziš z avtomobilom. Kako lahko? Moral bi se, kot nekateri, umakniti od življenja, zato, ker je nesmiselno, ker ni ničemur podobno. Jaz in ljudje, ki smo to preživeli, vemo, da nima smisla. Nič se ne ujema. Nič nima smisla. Nič tega ne opravičuje. Da lahko naprej živiš, če veš, kakšen je svet, ali kakšen je bil«* (Langer 1991: 147).

Za preživele je ključno, da osmislijo svojo viktimizacijo in preživetje, zlasti, če je viktimizacija nesmiselna in preživetje arbitrarno. Po travmatizaciji, ki jo prinaša množično nasilje, je izjemno težko ponovno najti smisel; značilno pa se pojavijo različne racionalizacije, ki jih pogosto spremlja bes na svet, na druge, nase – na vse, kar žrtve ni pripravilo na tako zlovesč svet (Starman 2006: 136). *»Jezem sem na svet. Svet je stal pri miru, ko smo mi goreli.«* Ta posplošena sovražnost do realnosti je eden glavnih virov »ponižanega spomina« (*humiliated memory*)⁵. Izraža latentno mržnjo do sveta, ki je posameznika prevaral, ker je uveljavil vrednote, ki so se izkazale za neuporabne v času katastrofe (Langer 1991: 92). Bronia K. je tako v svojem pričevanju dejala: *»Vzgojeni smo bili na preveč humanističen način. Naučili smo se ljubiti, ne pa kako ubijati. Zdaj pa se moramo naučiti ubijati in se boriti«* (v Langer 1991: 100).

Predpostavka o lastni vrednosti je tesno povezana s predpostavko o smiselnem in pravičnem okolju, in je tudi uničena po travmatični izkušnji: slednja pri žrtvah aktivira negativne samopodobe. Dojemajo se kot slabotne, nemočne, prestrašene, ponižane in nesposobne, da bi ubranile sebe in svoje bližnje, zaradi česar jih preganjata občutka krivde in osramočenosti (v Starman 2006: 136-137). Lifton (1980: 118) govori o petih psiholoških temah, ki se odvijajo v preživelemu. Ena izmed tem je »krivda zaradi preživetja« (*death guilt*), sicer pogosto imenovana tudi »krivda preživelega« (*survivor guilt*) in kot taka narobe razumljena. Občutek krivde zaradi preživetja povzame vprašanje preživelega: *»Zakaj sem preživel, če so ostali umrli?«* Vprašanje izhaja iz spomina na svojo neaktivnost – nemoč, da bi reagiral na način, ki

⁵ Langer (1991) v svojem delu obravnava več vrst spominov: »globoki« spomin (*deep memory*), »vsakdanji« spomin (*common memory*), »trpeči« spomin (*anguished memory*), »ponižan« spomin (*humiliated memory*), »onesnažen« spomin (*tainted memory*), »nejunaški« spomin (*unheroic memory*).

bi se v normalnih okoliščinah zdel primeren oziroma, da bi vsaj občutil, tako kot bi to občutil v normalnih okoliščinah (silen bes do mučiteljev, globoko sočutje do žrtev). Krivda zaradi preživetja se tako začne v prepadu med fizično in psihično nezmožnostjo reagiranja in med tem, kar posameznik čuti, da bi moral narediti in čutiti. Žrtve so bile mnogokrat prisiljene nemočno gledati, kako so perpetratorji mučili in ubijali njihove najbližje, in včasih so morale pri tem pod smrtno grožnjo celo same sodelovati. Ko so žrtve po vojni z vidika »normalnih« okoliščin ocenjevale svojo moralno držo v času ujetništva, so bili občutki sramu, krivde, nevrednosti in nedostojnosti skoraj univerzalni.

V ekstremnih okoliščinah so bile žrtve prisiljene v dejanja, ki so jim sicer omogočila preživetje, kot na primer krajo čevljev ali kruha sojetniku, ki pa so imela v okolju, kakršno je bilo koncentracijsko taborišče, usodne posledice. Lahko so pomenile smrt okradenega posameznika. *»Ko si lačen, ni ničesar več na svetu, ki kaj pomeni ... Ko si lačen, prideš do točke, ko nimaš nič proti kraji lastni sestri, lastnemu očetu ... Vstal bi sredi noči in odrezal del sestrinega kruha ... Sedaj si tega ne morem predstavljati, da bi storil. Ampak se je zgodilo.«* (Langer 1991: 140) Ali kot se spominja George S. (v Langer 1991: 91): *»Tako me je bilo sram zaradi celotne zadeve, bila je tako sramotna. Bilo je tako ponižujoče. Bil si popolnoma obrnjen. Lakota je bila tako uničujoča za človeški duh; bila je tako uničujoča za človeško telo, in nisi vedel, kako funkcionirati. Znotraj družine so se začeli boji za kos kruha. Nekateri so kradli drug drugemu. Bilo je grozno. Nekateri so postali ovaduhi za kos kruha. Mislili so, da bodo na ta način preživeli, da bodo obvarovali svoje družine. Vsak je naredil, kar je lahko, da bi obvaroval svojo družino.«*

TRAVMA V DRUŽINI – MEDGENERACIJSKI PRENOS TRAVME

Travmatični šoki, ki so jih preživeli taboriščniki, so bili ekstremni, množični in kumulativni, nenehni in ponavljajoči se skozi daljše časovno obdobje. Žrtve so bile ves čas izpostavljene smrtni grožnji, nenehnemu preganjanju in stalnemu strahu za življenja svojih bližnjih. Bili so žrtve mučenja, poniževanja, stradanja, in priče smrti in uničenju. Po osvoboditvi so mnogi po več mesecev preživeli v begunskih taboriščih, preden so si lahko na novo ustvarili življenja v okoljih, ki so bila pogosto ambivalentna do izčrpanih in obnemoglih pribežnikov. Po vojni rojeni otroci preživelih taboriščnikov niso bili neposredno izpostavljeni travmatični izkušnji svojih staršev, vendar pa to ne pomeni, da niso travmatizirani. Mehanizma prenosa travme ne gre iskati v zdravorazumskem pojmovanju, po katerem se otroci kratko malo identificirajo s travmo staršev, ali da se ta nekako misteriozno prenese z ene generacije na drugo »kot DNK«

(v Starman 2006: 138). Dori Laub (v Zaviršek 2000: 137) govori o prenašanju travmatičnega spomina z ene generacije na drugo kot o zgodovini, ki se nikoli ne konča. Enega izmed dramatičnih prikazov prenašanja travme opisuje psihiater James Glass (Fierke v Bell, 2006: 122-123), namreč, kako preživeli taboriščnik prenaša sporočila, ki jih je dobil v taborišču, na svojo hčerko Ruth. Ko je Ruth odraščala, ni nikoli smela izraziti trpljenja ali bolečine, če jo je, ji je bilo rečeno, da se ta bolečina in trpljenje nikoli ne more primerjati s tisto v taborišču. Oče je prav tako v odnosu do svoje hčere ponovil komunikacijski vzorec nacističnih mučiteljev. Ukazoval ji je, naj naredi to in ono, da mora ubogati, biti nevidna, se držati na strani, ne biti napoti. Posledično Ruth ni nikoli doživela svojega doma kot prostora, v katerem se lahko počuti varno. Svetu je kazala idealno podobo, v zasebnem življenju pa se je počutila zelo nesrečno in nevredno. Ko je bila hospitalizirana zaradi psihoze, je vstopila v leto 1943. Postelje v bolnišnici so postale barake, osebje so bili SS in kapoji, njen terapevt je bil Josef Mengele, ki samo čaka na pravi trenutek, da lahko naredi eksperimente na njenih možganih. Ruthina pripoved razkriva svet v letu 1943, kot ji ga je predstavil njen oče: *»Ali ne vidiš vseh teh ljudi, nacistov – holokavst – je grdo, ledeno/vroče mučenje – vre živ... zbeži hitro, preden se ujameš – slačenje mesa z mojih kosti, metanje surovega mesa njihovim psom – brezzobi prasci – Ali ste slišali, kaj se mi je zgodilo? CAT stroji – oni lažejo – rekli so mi, da je za moje dobro – misliš, da jim verjamem? – bil je eksperiment – plačanec Mengele pošilja žarke v moje možgane, sproža kap – Ampak potem so vzeli igle, zapikujejo jih – vsepovsod – po vsem telesu – globoko – Kakšna bolečina! Ustavite jih, prosim! Ali vidite stražarje tam, tepež... Vidim kljuke na stropu – namenjeni so, da me zvežejo in dajo pod tok – Bog-ve-kaj – Oče mi je povedal, da so obesili Jude z žicami v hladilnikih – za prste s kljukami za meso in jih bičali, dokler se jim koža ni odlupila in se je meso ločilo od kosti – Toliko o kaznovanju! Zaslužim si biti kaznovana – Moje zlo, duši me – ne bo šlo stran. Prosim ubijte me, preden začnejo z mučenjem – Tako sem slaba kot oni nacistični prasci. Ali je 1983 ali 1943? Ali je sploh kakšna razlika? – Ali je tu okoli kakšen človek sploh?«*

PRVA IN DRUGA GENERACIJA

V primeru preživelih holokavsta in njihovih povojnih potomcev so slednji praviloma travmatizirani zaradi neustreznega starševstva in vzgoje, kakršne so bili globoko travmatizirani preživeli nacističnega nasilja zmožni. V študiji o strategijah preživetja, ki so jih razvile žrtve nacističnega nasilja, je psihiater Joel E. Dimsdale (v Starman 2006: 139-140) opisal deset takih preživetvenih strategij, to so *diferencialna osredotočenost na dobro*;

preživetje z določenim namenom; psihološka oddaljitev; obvladovanje; volja do življenja; upanje; pripadnost skupini; regresivno vedenje; vdanost v usodo; in predaja.

Diferencialna osredotočenost na dobro je strategija, s katero so se taboriščniki osredotočali na majhne zadovoljitve in zmage, kot na primer, da so se enkrat izognili pretepanju paznikov. *Preživetje z določenim namenom* je bila izredno močna strategija preživetja, kajti posamezniki so hoteli preživeti, da bi našli izgubljene sorodnike; da bi pričali o tem, kar se jim je zgodilo; ali da bi se maščevali. Ljudje, ki so se »odločili« za *psihološko oddaljitev*, so se na različne načine popolnoma izolirali od okolja: z intelektualizacijo situacije (distanciranje od dogodkov, kot da jih doživlja nekdo drug), z vero v nesmrtnost (na primer judovskega ljudstva), z religijo, fokusiranjem na sedanjost ali preteklost, s humorjem, in s predajo popolni apatiji in brezbriznosti do okolja⁶. *Obvladovanje* majhnega dela svojega sveta, zunanjega ali notranjega, je bila še ena močna strategija preživetja. Življenje v koncentracijskih taboriščih je bilo podvrženo pravilom, katerih glavni namen je bil uničiti posameznikovo avtonomijo: perpetratorji so odločali o tem, kaj in koliko so žrtve jedle, kdaj so šle spat, kdaj so vstale, kdaj so šle na stranišče, kaj so oblekle in kdaj so umrle. *Volja do življenja* je bila verjetno najbolj osnovna in vsakdanja strategija preživetja in ljudje so poskušali preživeti, čeprav je v koncentracijskem taborišču podaljšanje življenja pomenilo podaljšanje trpljenja. Tudi *upanje* je bil pomemben dejavnik preživetja. Najpogosteje so ljudje verjeli, da bo slej ko prej nekdo osvobodil taborišča, če bodo le zdržali, ker vojna ne more večno trajati. Taboriščniki so upali tudi, da bodo našli preživele družinske člane. Občutek lastne vrednosti in avtonomije so ujetniki črpali tudi iz *pripadnosti skupini*, ki jim je nudila informacije, nasvete in zaščito. To so bile lahko politične skupine, skupine ljudi iz istega kraja, skupine prijateljev ali družinski člani. Jetniki so čutili pripadnost tem skupinam in pogosto so zanje tudi živeli. Včasih so se ljudje spričo vseh grozot, ki so jih obkrožale, zatekli k *regresivnemu vedenju*; jokali so kot otroci in skušali zbuditi pomoč in podporo drugih jetnikov. Preostali dve strategiji, *vdanost v usodo* in *predaja*, se od drugih razlikujeta v tem, da njun namen in učinek ni bil ublažiti stresa, temveč spremeniti lastno percepcijo dogajanja. Ljudje so se tako popolnoma vdali v svojo usodo, ali (precej bolj redko) skušali odpraviti disonanco tako, da so posvojili perpetratorjev pogled nase in s tem notranje upravičili njegova dejanja. S tem so subjektivno dosegli racionalizacijo dogajanja, ki jim je pomagala preživeti.

⁶

stanje, ki so ga taboriščniki imenovali »stanje muslimana«

Za večino preživelih je bil glavni razlog za preživetje upanje, da bodo našli svoje družinske člane. Ker se je to pogosto izkazalo za nemogoče, so si preživeli hitro in množično začeli ustvarjati nove družine. Tako so skušali nadomestiti izgubljeno; bil pa je to tudi neke vrste upor proti nasilju, ponižanju in osamljenosti, ki so jih preživeli. Mnogi preživeli, ki so izgubili družine v holokavstu, so si prej kot vse drugo želeli imeti zdrave otroke, zato so se po vojni pogosto poročali na hitro in ne glede na kriterije, ki so jih poznali iz predvojnega življenja (v Starman 2006: 139-140). Cvetek (2009: 154) zapiše, da je bila najpomembnejša naloga prve generacije nadaljevanje življenja z ustvarjanjem družine. Prince (1991: 56-57) pravi, da so preživele žrtve holokavsta skoraj takoj po osvoboditvi ali ko so emigrirali v ZDA, skočili v zakon praktično s prvo osebo, ki jim je pomenila neko vez s preteklostjo. Preživeli so izbirali partnerje, ki so prihajali iz iste države pa tudi iz istega okolja kot oni sami. V velikih primerih so se poročali med sorodniki, npr. z bratranci, sestričnami ali pa z osebami iz prejšnjega zakona. Dvorjenje je bilo izjemno kratko. Med sabo so se poročale osebe iz različnih socialnih slojev.

Za preživele žrtve holokavsta, torej osebe prve generacije, so v kliničnih poročilih pogosti opisi visokih stopenj čustvenih motenj, psihosocialnih in posttravmatskih simptomov, njihova motivacija za dosežke pa temelji na strahu pred neuspehom (v Cvetek 2009: 154). Prince (1991: 56) pravi, da so nekateri starši bili opisani kot labilni, anksiozni, v ekstremnejših primerih neprestano vznemirjeni. Drugi simptomi, značilni za prvo generacijo, ki so bili opisani, so: globoko nezaupanje v druge, depresija, hude obsesije (še posebej na področju hrane, čistoče, denarja) in pomanjkanje interesa za vse zunaj njihovega dela in doma. Družine so bile pogosto izolirane, to je držalo tudi za tiste, ki so živeli v pretežno judovskih četrtih. Opisanih je zelo malo prijateljstev z ostalimi ljudmi, tista, ki so opisana, so skoraj vedno z drugimi evropskimi Judi. Partnerski odnosi so pogosto opisani kot simbiotični, v katerih je vsak od partnerjev drugemu, poleg otrok, edini, ki obstaja v njihovem svetu. Starše pogosto opisujejo, kot da so »potrebni drug drugemu« ali »izgubljeni brez drugega«. Po drugi strani istočasno redko delijo svoja čustva z drugim ali se na drugega odzivajo empatično. Preživeli starši imajo zaradi visokih stopenj anksioznosti in depresije večje težave pri nudenju primerne okolja za svoje otroke. Žalovanje zaradi izgub in nesposobnosti priti v stik z lastnimi čustvi, lastnimi potrebami in s potrebami bližnjih, jim pri vzgoji otrok povzroča različne težave (v Cvetek 2009: 154-155). Žalovalo se je namreč še dolgo po tem, ko so bili ljudje že osvobojeni. Žalovanje v taborišču je bilo lahko življenjsko usodno. V času ujetništva žalovanje niti ni moglo najti nekega ritualiziranega okvirja. Za preživele taboriščnike je žalovanje

postalo začasno zadržano. Ni bilo rituala, s katerim bi pokopali mrtve in ni bilo formalnega poslavljanja in dopuščanja, da mrtvi odide. Tudi povojne okoliščine niso omogočile ljudem, da bi se celjenje lahko začelo (Hassan 2003: 33).

Otroci so pogosto središče partnerskega odnosa preživelih. Družinska struktura je statična z malo možnosti spreminjanja ustaljenega vzorca. Običajno samo dve situaciji zamajata družinsko ravnovesje. Prva, če družina nazaduje na finančnem področju. Druga takšna situacija pa je odhod otroka od doma. V takih primerih je videti, kot da starša želita vzdržati status quo, ko postavljata pred otroka različne zahteve, npr., da kliče vsak dan, da jih pogosto obiskuje ... Čeprav partnerski odnos »ni najboljši«, njegova moč in trajanje nikoli nista postavljena pred vprašanje. V raziskavi, ki jo navaja Prince, se nihče od 20 parov ni razšel ali ločil, četudi je bila v enem primeru nakazana nezvestoba. Tudi v primerih, kjer je bil odnos napet, medsebojno sovražen in nezaupljiv, je vzdržal več kot 25 let (Prince 1991: 57-58).

Četudi je v večini primerih otrok bil središče življenja njegovih staršev, se je pokazal ogromen prepad med njimi. Ta se je najbolje pokazal, ko starši niso uspeli zadovoljiti emocionalnih potreb svojih otrok. V najpreprostejših oblikah se je to kazalo kot fizična odsotnost ali nesposobnost ustrezno organizirati življenja na način, da bi lahko zadovoljili potrebe svojih otrok. Nekateri starši so npr. posvetili neverjetno število ur, včasih tudi več kot sedemdeset ur na teden, svojemu delu. V primerih, da sta delala oba starša, je otrok velikokrat ostajal sam doma ali pa je bil prepuščen varuški velik del časa. V drugih primerih so se starši odselili na zelo odmaknjeno območje, kjer je bilo zelo težko ali nemogoče, da bi se otrok družil s svojimi vrstniki. Druge oblike nedostopnosti staršev za svoje otroke so starši, ki so nesposobni deliti svoja čustva s svojimi otroci, takšna oblika pa se je mnogokrat razširila na odsotnost preproste komunikacije med starši in otrokom. V ekstremnejših primerih je nedostopnost staršev povzročila pri otrocih občutke nevrednosti (Prince 1991: 58-59). Hass (1996: 51) zapiše: *»Jaz, moje potrebe, zdi se, da so zdrsnile na stran v primerjavi z njuno strašno preteklostjo. Kako sem jima lahko ob razumevanju vsega, kar sta izkusila, povzročil še več bolečine? ...Kako sem si upal tvegati zadnji udarec, ki bi morda pripomogel k njunemu dokončnemu psihičnemu zlomu? Njune zmožnosti so že tik pred tem, da zlomi njuno občutljivo strukturo. Verjamem, da so bili moji starši vedno na robu.«*

Poleg nedostopnosti v takšni ali drugačni obliki življenje v družini preživelih žrtev holokavsta odlikuje nadzor. Preživeli starši vlagajo neverjetno veliko energije, da nadzirajo otrokovo vedenje ali pa nadzora sploh ni. Ne samo, da so starši želeli kontrolirati svoje otroke, kako se

vesti, prav tako so želeli nadzorovati njihova prepričanja in držo. To se je pogosto pokazala, ko so starši hoteli spreobrniti otrokova nastajajoča humanistična prepričanja. Npr. v veliko primerih so starši kritizirali svoje otroke, ker zaupajo ljudem.

Otroci staršev, ki so preživeli nacistična koncentracijska taborišča pogosto čutijo krivdo, ker niso »dovolj dobri« otroke, ker je njihovo odraščanje veliko bolj enostavno kot je bilo njihovo, v ekstremnih primerih, ker niso bili sami v koncentracijskem taborišču, in nazadnje, se čutijo krive, če izražajo jezo nasproti staršem. Starši so občutljivi na kakršnokoli kritiko ali izraz agresije in negativnih občutkov najsi bodo še tako šibki (Prince 1997: 58-64).

Starši prav tako pogosteje pretepajo svoje otroke. Pogosto zmanjšujejo pomen problemov, jeze, ki jih občuti otrok, saj se ničesar ne more primerjati z resnostjo problemov, s katerimi so se soočali oni. Otrok je kot podaljšek svojih staršev. Otroke se je stalno sililo, da si ustvarijo boljše življenje kot so ga imeli oni, starši so pripravljeni za to žrtvovati vse in tako otroci ne čutijo odgovornosti le za svoje življenje, temveč tudi za življenje svojih staršev. Za otroke so se delali veliki plani. *»Pogosto so velik del energije investirali v skrb za nudenje telesnega in materialnega blagostanja družine«* (v Cvetek 2009: 155).

Hrana je zelo pomembna. Ena od intervjuvank pove: *»Ah, hrana je bila zelo pomembna, če imaš rad hrano, imaš rad mene (enega od staršev, op. M.B.), takšen je bil njen način.«* Na vprašanje, kaj se je zgodilo, če nisi jedel, pove: *»Potem me ne maraš, tudi po štirih porcijah, 'Ali me ne maraš?'«* (Prince 1997: 67). Hass (1996: 53) opisuje, kakšna jeza se je sprostila, če ni pojedel vsega, kar je imel na krožniku. *»Začel se je lov. Oče je vpil in mi grozil, sam pa sem zbežal in se zaklenil v kopalnico, da bi ubežal njegovemu srdi. Razbijal je po vratih. Samo čakal sem, kdaj bodo padla. Če bi vdrl v kopalnico, bi me pretepel. Lahko sem slišal, kako ga moja mati skuša odvrniti od tega in mu pravi naj preneha.«*

Starši so živeli za otroke ali pa skozi njih. En od intervjuvancev je povedal, da njegova mati ni mogla razlikovati med sabo in svojimi otroci. Otroke so poimenovali po umrlih sorodnikih. V številnih primerih otrok ni bil le reprezentacija umrlih, mnogokrat so tudi prevzemali vloge staršev. Vloge so bile pogosto zamenjane. *»Za mnoge, ki so holokavst doživeli kot otroci, kaže, da svoje otroke obravnavajo kot odrasle«* (Wardi v Cvetek 2009:155). *»Kaže, da so odvisni od svojih otrok in so sami zelo anksiozni in konfliktni, zato pa postanejo nemočni in čustveno nedostopni, da bi ocenili in se odzvali na resnične čustvene potrebe svojih otrok«* (prav tam). Starši imajo zelo nezaupljiv pogled na svet, v katerem je osebno preživetje vedno ogroženo. Svet je krut in ne smeš zaupati nikomur, moraš paziti. Ne obstaja ničesar takega kot so pravi prijatelji, edini prijatelj je tvoj partner in otroci. Starši gledajo na preživetje v svetu

kot na nekaj kar zahteva nenormalno veliko truda, moči in zanašanja nase. Ljudem ne gre zaupati, še posebej, če niso Judje. Starši so izjemno zaščitniški do svojih otrok. Svet je nevaren (Prince 1997: 70-72). Hass (1996: 54-55) zapiše, da zaradi dejstva, da so preživele žrtve holokavsta trpele mnogo zgodnjih izgub in so izkusile zelo nevarno in življenjsko ogrožajoče okolje, posledično imajo pogosto nenormalen strah, da se bo kaj hudega zgodilo tudi njihovim otrokom. Preživeli prav tako implicitno in eksplicitno vplivajo na otrokova verovanja, da je svet zlonameren in da je potemtakem preživetje samo provizorično. Nekatere preživele žrtve so samo zaskrbljeno čakale, da se bo sprožila neizogibna serija osebnih tragedij. Njihovi otroci so odraščali obkroženi z nenehnim strahom. Anne Karpf (v McGlothlin 2006) opisuje svoje odraščanje v družini preživelih žrtev holokavsta v povojni Angliji. Kot odrasla je ugotovila, da je ta izkušnja močno vplivala na njeno osebnost in razumevanje sveta. Večino svojega otroštva, mladosti in zgodnje odraslosti je bila obremenjena s prevelikim strahom, da se bo nekaj zgodilo njeni družini, anksioznostjo, da se bodo ločili, in na trenutke je bila obremenjena z občutki utesnjujočih vezi s svojimi starši, ter neusmerjenim besom zaradi težke in pogosto nedojemljive zgodovine družinske travme. Pravi, da se je borila z dvema kontradiktornima pritiskoma: na eni strani si je želela spoštovati starševsko zapuščino zaradi holokavsta, in bi zato morala ohraniti nespremenjen in simbiotičen odnos z njima in tako opravljati prostovoljno misijo, da bi nekako nadomestila njihovo tragično izkušnjo, tako da bi postala uspešna in vesela, in potlačila svoja negativna čustva. Po drugi strani, pa si je želela pretrgati simbiotične vezi z njima in odkriti svojo pot v življenju, neovirano s strani družinske travme, ki je nanjo globoko vplivala, ampak je ni osebno doživela.

Novorojenci so staršem v njihovem dojetanju nadomeščali umorjene prve otroke in so bili skoraj brez izjeme po njih tudi poimenovani. Kot je napisal otroški psihiater in otrok preživelih, Robert Krell (v Starman 2006: 141): *»Ti otroci so morali biti posebni. Otrok je bil otipljiv dokaz, da so starši preživeli, in je zato nepopisno dragocen. Za nekatere starše je otrok predstavljal oziroma poosebljal tiste, ki so umrli; za druge je bil otrok dokončna zmaga nad nacizmom – življenje, ki je bilo ustvarjeno nepremostljivim oviram navkljub.«* Pričakovanja in zahteve preživelih staršev so bili ogromni; otroci so rasli z občutkom, da nikoli ne bodo mogli zadovoljiti pričakovanj svojih staršev, in da se nikoli ne bodo mogli izkazati za tako dobre, kot so bili v očeh staršev idealizirani umorjeni »prvi« otroci. Spiegelman (2003: 15) govori o tem, kako je v spalnici njegovih staršev visela slika brata, ki je umrl med vojno in pravi: *»Slika ni nikoli slabe volje in nikoli ne zabrede v težave ... Bil je idealen otrok, jaz pa sem ju živcirala. Nisem mogel tekmovati z njim. Sicer nikoli nista govorila*

o njem, ampak fotografija je bila neke vrste očitek ... češ: on bi gotovo postal zdravnik in se poročil z bogatim judovskim dekletom ... Grozno je, če tekmuješ s fotografijo!» Hass (1996: 55) piše, da so bili otroci preživelih žrtev holokavsta nenehni opomniki na izgube in simboli kompenzacije. S poimenovanjem po umrlih sorodnikih so namigovali na vseskozi potencialno prisotno zlo kot tudi na previdnost onih, ki so uspeli pobegniti krempljem smrti in obljuba zapolniti praznino, ki so jo zapustili umrli. Zato so se preživelci trudili zagotoviti varnost ranljivih, od tod tudi takšna potreba po kontroli otroka in njegovega okolja, seveda pa to ni nujno edini razlog. Ker ima preživela žrtev holokavsta občutek krivde, ker v preteklosti ni zmogla storiti več, da bi zavarovala svoje starše, brate, sestre ali prijatelje, lahko zavzame bolj aktivno držo, zato da bi poskusila razveljaviti svoj poraz in občutek nemoči, ki ga je doživljala v preteklosti. »Če samo lahko zavarujem svojega otroka pred zlom...« In, morda na bolj nezavedni ravni: »Moji starši me niso mogli zavarovati. Zavarovati moram svoje otroke.« Ali kot pravi otrok preživelih žrtev holokavsta: »Moja mati je do mene in mojega brata bila zelo zaščitniška in to tako, da nama je škodovala. To je bilo zaradi tega, ker sta izgubila čisto vse sorodnike. Na ta način sta hotela zagotoviti, da ne bosta izgubila svojih otrok. Nikoli nisva imela varuške – niti enkrat. Starši naju nikdar niso pustili sama doma. Moj brat in jaz sva bila odvrnjena od vsakega timskega športa, ker bi lahko to vodilo do poškodbe. Če sem jih vprašal, zakaj ne morem početi večino stvari, se je glasil običajen odgovor, »Ker je prenevarno.« Spomnim se, ko sem bil zmeden, ker se nisem mogel pridružiti skavtom. Skavti niso bili videti kot judovske aktivnosti... Ko sem bil star devetnajst ali dvajset let, sem veliko kampiral s svojimi prijatelji. Poklicati sem moral vsak večer. Če nisem poklical svoje matere, je postala histerična in si predstavljala najslabši možen scenarij.«

Ali kot pravi druga intervjuvanka: »Bili smo preveč zaščiteni. Moja mati bi rekla, »Ker smo toliko izgubili, si mi tako dragocena.« Moji starši so bili neverni, ampak ko sem dopolnila sedem let, so se odločili, da je čas, da grem v hebrejsko šolo. Zaradi tega je prihajalo do intenzivnih diskusij, ali da ali ne vzgojiti otroka kot Juda. Niso želeli, da bi bili ranljivi, vidni. Niso želeli, da gremo čez isto, kar so oni šli. Vedno so hoteli vedeti, kje sem, kdaj pridem domov, s kom sem itd. Ko sem odrasčala, sem jih morala poklicati ničkolikokrat. Tudi ko sem bila na fakulteti in sem med počitnicami prišla domov in sem šla na primer do prijatelja in ko je bila ura pol enajst zvečer, je zazvonil telefon, vsi smo vedeli, da je moja mati! Prav tako me niso spodbujali k nobenemu športu ali kakšni aktivnosti zunaj doma. Bali so se, da se mi bo kaj zgodilo. Vedno je obstajal ta »strah«, ki je preplaval mnogo aktivnosti. Če sem vozila z napol praznim rezervoarjem, so se bali, da ga bo zmanjkalo in da bom obstala na cesti. Raziskovanje okolja ali zunanji svet je jemal pogum. Ko sem odrasčala, sem v tolikih primerih

videla, da so bili bolj zaskrbljeni, večkrat so prepovedovali, bili so bolj previdni kot starši, ki niso bili preživele žrtve holokavsta. Želeli so me zavarovati pred vsakršnim zlom, nevarnostjo ali slabim vplivom. Rezultat tega pa je bil, da nisem smela početi stvari, ki so jih počeli drugi otroci, nisem smela iti, kamor so šli oni. Niso mi pustili, da storim kak nov korak ali da počnem stvari neodvisno, dokler jih ni nekdo drug delal že dalj časa – na primer, nošenje modrca, ličenje, nošenje visokih pet, hoditi na zmenke, hoditi ven s prijateljicami, kampirati, živeti drugje, ko študiraš. Vedno so bili bolj previdni in prestrašeni prepustiti. Moji starši so me imeli bolj na kratko kot drugi starši svoje otroke. Ves čas so hoteli vedeti, kje sem. Spomnim se, da sem šla na nek judovski tabor in sem morala poklicati, takoj ko sem prišla. Mislila sem si, »Drugim otrokom ni potrebno poklicati, zakaj moram jaz?«

Vedno se je zdelo, da se bojijo, da se bo zgodilo nekaj slabega. Vedno so veliko dajali. Zapravili bi katerokoli vsoto denarja za naju, nikoli zase, kot da si ga ne zaslužijo.

Bila sem preveč zaščitena in razvajena od ljubezni. Skušali so odstraniti kakršnokoli možnost trpljenja. V primerjavi z drugimi judovskimi starši, ki niso preživele žrtve holokavsta, so bili moji starši vedno doma za naju. Posvetili so nam svoja življenja – veliko preveč. Še vedno, čeprav ne živimo v istem mestu. ... Moje starše je še vedno groza izgube mene in moje sestre.«

Strah je obvladoval mnoge družine preživelih žrtev holokavsta. Strah za otrokovo dobrobit. Strah pred tem, da bo žrtvovan. Strah. Ali kot pripoveduje en od otrok preživelih: »Starši so nas vedno opozarjali pred tem, da zaupamo komu zunaj družine – tudi dobrim prijateljem. Vedno so nam govorili naj bomo previdni, naj ne tvegamo in naj se prilagodimo pravilom. Naj delamo kot to delajo drugi. Moji starši so težko izražali toplino in naklonjenost. Velik poudarek je bil na tem, da si varen, da najdeš varno službo, življenjski stil in prijatelje. Naučil sem se, da je svet nevaren prostor. Boljše je živeti v svetu, ki je majhen in kot ti. Moj oče se ne počuti dobro, če je v središču, če je viden. Vedno daruje anonimno. Odraščal sem s tem, kako veliki heroj je bila moja mati, ampak je bila preveč prestrašena zaradi sveta, da bi šla do ravnatelja in govorila z njim. Mati ni dovolila, da lepimo nalepke na njihov avto, tako da nihče ne bi vedel, kakšnega političnega prepričanja so. Kupila bi samo ameriške avte, zato da bi se bolje stopila z okoljem.«

Izkušnjo življenja v družini, kjer je mati intervjuvane preživela koncentracijsko taborišče, opisuje tako: »Naša mati je bila zelo delavna ženska in je znala veliko narediti sama (pletenje, kvačkanje, vezenje, pletenje košar, izdelava brezovih metel, šivanje...). Do oblasti je bila zelo zadržana. Tita so sicer spoštovali, vendar o tem, kaj se zgodilo v Nemčiji, niso nikoli govorili. Oče jih je dobro podučil, da se o tem ne sme govoriti, saj je imel sam težave z

oblastjo. Obljubili so mu, da ga bodo dali na Goli otok in se je bal za svojo družino. Bili so tiho, samo da so imeli mir. Tudi po vojni niso iskali nobene pravice niti jim nihče ni pomagal, ko je bilo vojne konec. Šele pred nekaj leti je država izkazala nekaj miloščine za žrtve holokavsta, ko je mati že umrla.

Zelo je spoštovala svoje starše in jim pomagala. Oni so prav tako preživelci Auschwitz. Mati je vedno živela v strahu, da se ponovijo slabi časi, da se ponovi lakota. Se spomnim, da je bilo enkrat zelo napeto in se je govorilo o ponovni vojni in to je njo popolnoma vrglo iz tira. O sebi nikoli ni govorila veliko. Niti se ni veliko brigala za nas. Živelci smo zelo skromno. Vedno je znala uporabiti vsako stvar in ničesar ni zavržla. Hrano je pridelovala sama in vedno porabila vso. Za stvari, ki jih je lahko pridelala, ni nikoli zapravljala denarja. Otroci smo morali vedno pojesti vse, če smo se zmrdovali nad hrano je začela s svojo pridigo vzbujati slabo vest. Ni dovolila, da bi se kdo norčeval iz hrane, saj je še predobro vedela, kaj pomeni lakota. Do nas, otrok, ni izkazovala ljubezni in nas je vzgajala s trdo roko, bolj kot oče. Ubogati smo morali na prvo besedo, če nismo, je hitro prijela za šibo. Znala je biti kruta in neusmiljena. Tako je bila vzgojena tudi sama, kot otrok je morala veliko delati, saj je bilo potrebno na novo postaviti dom, ki je bil uničen med vojno. Videla je samo delo, tudi njeni bratje in sestre. Tudi otroci smo morali trdo delati. Sami smo si npr. morali zaslužiti za šolske potrebščine. Poleti smo morali vstajati zelo zgodaj in obirati hmelj. Mi smo delali, sosedovi otroci pa so se lahko brezskrbno igrali. Prav tako smo morali popoldne delati na njivi in smo domačo nalogo naredili lahko šele zvečer, ker je prej ni dovolila narediti. Bolj pomembno je bilo, da je imela ona obdelano njivo in postorjeno v hlevu. Tudi za šolanje otrok se ni brigala, zato smo morali poskrbeti popolnoma sami. Sama sem si urejala štipendijo in internat. Ona je bila mnenja, da bi lahko šli delati takoj po osnovni šoli in se osamosvojili. Nikoli se ni zanimala za uspeh svojih otrok. Ni se dosti brigala za nas, ni ji bilo mar, če smo kje uganjali lumparije. Veliko smo bili prepuščeni sami sebi. Če sem imela kake težave, ali se je zgodilo kaj slabega, o tem nisi mogel govoriti z njo. Veliko stvari smo zadržali zase, ker bi se preveč razburila. Ko sem bila stara enajst let in sem po nesreči skočila na vile, si nisem upala povedati, pa čeprav je bilo zelo hudo in se mi je zagnojil cel podplat. Noga me je bolela celo poletje. Nisem šla k zdravniku in tudi povedati ji nisem mogla. O težavah sem se lahko pogovarjala s svojo staro mamo in še sreča, da je živela z nami. Ona je bila tista, ki nas je peljala k zdravniku, ki se je z nami pogovarjala, skrbela za nas. Mene je imela najrajši, zato sem tudi spala pri njej. Tudi če smo dobili slabo oceno, jo je podpisala stara mama in ni nikoli povedala mami. Ona je bila dobre volje in se ni toliko obremenjevala. Vse je jemala bolj preprosto. Moja mati pa nikoli ni popuščala in je vedno vztrajala pri svojem, četudi ni

imela vsega prav. Vse je hotela skomandirat. Sebi in nam je privoščila zelo malo. Bila je tako zadržana. Do drugih, do novitet in jih ni sprejemala (moda, ličenje, televizija). Do nepoznanih je bila zadržana in pri tujcih je vedno izpostavila najprej slabe strani. Držala se je bolj zase, ni se veliko družila z ljudmi, nikoli ni hodila na kavico ali čvek in tudi nikoli ni vabila tujih ljudi k nam. Oče je velikokrat potožil, da je z njo težko shajati, saj je videla samo delo, poleg tega pa je bila še trmasta. Na stara leta ni hotela upoštevati zdravnikovih navodil in jemati zdravil, saj ni hotela biti bolna. To je očeta zelo skrbelo in se je z njo velikokrat prepiral glede jemanja zdravil. Ker ni upoštevala nobenega zdravniškega nasveta, jo je v 62 letu zadela možganska kap. Moja mati je bila zaznamovana zaradi ujetništva in izgnanstva. To jo je spremljalo celo življenje. Otroci smo to zelo občutili in bili zaradi tega prikrajšani za marsikatero stvar. Najbolj smo pogrešali toplino in ljubezen, ki jo je mati morda izkazovala na svoj način in kot otroci nismo tega znali razumeti. Vendar jo močno spoštujemo, saj šele sedaj dojemamo, kaj je morala doživljati kot otrok. Tako majhna je bila in otroštvo so ji vzeli s silo, pubertetniško obdobje pa je morala kar preskočiti in odrasti. Nikoli ni hodila na ples kot dekle in uživala svojo mladost.» (Pogovor, opravljen 10. 02. 2010)

Hass (1996: 59) opisuje izpoved Marshe. Njeni starši so vedno pretirano odreagirali na vse. Zanje je bilo vse življenje in smrt. Vedno so samo čakali, da se zgodi najslabše. Hass pravi, da so mnogi preživeli lahko izražali toplino in naklonjenost do svoje družine, za druge pa se zdi, da so se znebili sedanjosti čustev za zmeraj. *Naredi. Ostani zaposlen. Ni dobro preveč razmišljati.* Pravi, da praktično ni možno vedeti, ali razlogi za nefleksibilnost in čustveno nedostopnost izvirajo iz osebnosti pred holokavstom ali je ta rezultat vojnih izkušenj.

Otroci so odraščali v okolju, v katerem je bila njihova psiha spregledana ali nepomembna. Problemi, s katerimi so se spopadali otroci, niso bili pomembni, niso šteli v primerjavi z izkušnjami staršev. Starši prav tako niso mogli razumeti težav ameriških adolescentov – fantje, dekleta, zmenki – ker so odrastli v koncentracijskih taboriščih. *»Če sem bila vznemirjena zaradi kakega fanta, me je moja mati oštela, ker imam tako nepomemben problem. Konec koncev, imam hrano, obleke, dom in starše. Moji starši nikoli niso razpravljali o čustvih. Niso se zmogli soočiti z otrokom, če ta ni bil ekstremno srečen in uspešen.«* (v Hass 1996: 60) *»Moja mati je zelo zaprta. Nemogoče je ugotoviti, kaj čuti. Tudi ko sem bila otrok, se spomnim, da sem lahko imela samo kakšno fizično bolečino, ne pa psihične. Lahko si bil fizično bolan, nisi pa mogel biti čustveno vznemirjen. Nikoli ji ne bi mogla povedati, da sem bila na psihoterapiji. Moja mati je vedno govorila, »Ne moreš sedeti pri miru. Tako preveč razmišljaš. Ženske morajo kuhati, čistiti, peči, šivati in biti zaposlene.«*

Moja mati ni topla in ljubezniva oseba. V tem, kako sem bila vzgojena, je bil hlad. Želela sem si mater kot jo imajo drugi otroci – smejočo, polno življenja. Je zelo toga. Zadeve so zanj bele in črne. Mislim, da moja mati ne zna biti simpatična.» Mnogi preživeli so kazali akutno odsotnost empatije za probleme svojih otrok, še posebej, če so jih primerjali s svojimi (prav tam).

Otroci so se počutili krive, ker sami niso doživeli trpljenja staršev, ker niso mogli izpolniti nerazumnih pričakovanj svojih staršev, ker so prizadeli bolečino staršem, ki so že toliko pretrpeli. Starši so te občutke krivde podpihovali tako, da so otroke opominjali na njihovo srečo v primerjavi z izgubami in nasiljem, ki so jih sami utrpeli. Psiholog in otrok preživelih, Aaron Hass (1996: 51), je opisal očitke, ki jih je bil deležen od svojih staršev: *»Zato smo preživeli nacizem? Zato smo preživeli taborišča?« To je bil refren mojih staršev – če sem jim odgovarjal ali če sem prišel domov kasneje kot sem rekel. »Za to sem šel skozi pekel?« ... Kot bi vbrizgali krivdo direktno v moje srce. To me je paraliziralo. Kaj naj bi jim odgovoril? Kako naj bi verjel v upravičenost svojih dejanj in občutkov?«* Tudi Spiegelman (2003: 16) si je včasih želel, da bi bil s starši v Auschwitzu in bi tako izkusil, kaj sta pretrpela. *»Verjetno imam slabo vest, ker sem imel lažje življenje kot onadva.«* Kar nekaj raziskav je pokazalo, da imajo otroci težave z izražanjem jeze nasproti staršem, saj se skušajo izogniti temu, da bi jim povzročili dodatno trpljenje, ne glede na to, pa po drugi strani otroci doživljajo intenzivno jezo, ker ne funkcionirajo ustrezno kot starši. Z jezo pa imajo težave tudi preživele žrtve holokavsta. Zaradi preganjanja, ki so ga doživljali in spremljajočega občutka nemoči, ko niso zmogli zavarovati sebe in svojih ljubljenih, se kaže pri moških preživelih večji bes kot pri ženskah. Emocionalne eksplozije in neracionalne reakcije so bile običajne v mnogih domovih preživelih. *»Histerija, bes in jeza so zapolnjevali moje starše in vse se je sproščalo na nas. Bili smo pretepeni kar pogostokrat; bolj pogosto, če smo storili kar je bilo nevarno in škodljivo za nas. Bilo je običajno, da če si padel, si poškodoval nogo in si bil za to pretepen. Mislim, da se to ne bi dogajalo, če ne bi bili starši preživele žrtve holokavsta. Če smo zboleli, je mati začela jokati, ker nismo imeli na sebi puloverja, oči pa nas je pretepel.«*

Hass (1996: 61-62) piše, da mnoge raziskave ugotavljajo, da se mnogi otroci preživelih obnašajo kot skrbniki svojih staršev. Mnogi otroci so se zavedali, da želijo zavarovati svoje ranljive starše pred emocionalnem stresom. Do njih čutijo ogromno odgovornost, še posebej, da zavarujejo svojo mater pred zlom. Odgovornost za zadovoljevanje čustvenih potreb članov družine je prešla s staršev na otroke. Občutek otrok, da morajo zaščititi svoje starše, ki je bil zelo pogost pri otrocih t.i. druge generacije, priča o inverziji vlog med starši in otroci. Anne

Karpf (v Starman 2006: 142) je zapisala: *»Že zelo zgodaj smo razumeli, da moramo skrbeti zanje, sicer se jim bo zgodilo nekaj slabega. Skušali smo jih ohranjati pri življenju.«* Ali pa kot pove ena od intervjuvank (v Hass 1996: 63): *»Učila sem jo, kako se obleči lepo, kako pripraviti mizo. Tega se je učila od mene, ko sem odraščala. Ker je moja mati preživela vse to, sem vedno čutila, da jo moram zavarovati. Vedno smo bili pazljivi, da ni vedela, če se nam je zgodilo kaj slabega. Moja mati je bila kot najmlajši otrok v družini. Čutili smo, da jo moramo razveseljovati, zato da bi nadomestila vse svoje izgube. Posredno je živela skozi nas. Vse kar smo mi živeli, smo živeli tudi zanje. To je bilo deljeno življenje. Ne vem, ali nas je vzgojila s to namero, ampak mislim, da je bil to rezultat ... Moja mati je bila vedno nagnjena k pretirani reakciji na določen stres ali izgubo, vem, da to ni bilo samo zaradi dogodka, temveč tudi zaradi njene preteklosti. Zato ji tudi nismo govorili, če se nam je zgodilo karkoli slabega. Vem, da z njo ne morem imeti realnega odnosa. Slabe novice morajo vedno biti dovolj razredčene, preden govorimo o njih.«*

»Kot otrok nisem imela nobenih potreb – nič drugega kot odobravanje staršev. Poskušala sem jim na vse načine ustreči in jih zavarovati... Moje potrebe so bile drugotnega pomena. Prvo je bilo veselje in dobrobit mojih staršev, še posebno moje matere.«

Cvetek (2009: 155) pravi, da raziskave kažejo, da imajo otroci žrtev holokavsta različne probleme, ki jih lahko strnemo v nekaj področij:

1. Pri težavah s samopodobo in z lastno identiteto lahko gre za oškodovano, nizko samopodobo z vztrajnimi identitetnimi problemi. Zanje so značilne nestabilne, izmenjujoče se pretirane identifikacije z enim izmed preživelih staršev, ki ga doživljajo kot onipotentnega (na primer kot izbranega, da preživi) in tudi kot degradiranega. Take osebe lahko nosijo tudi breme tega, da so nadomestek za mrtve sorodnike. Poskušajo zapolniti čustveno praznino. Starši in tudi otroci si lahko nezavedno domišljajo, da je otrok nadomestek za izgubljenega družinskega člana (še posebej prejšnjega otroka) ali da je njegovo poslanstvo obnovitev družinskega ponosa z dosežki. Predstavlja tudi vir zagotovitve in potrditev preživetja. Če otrok te predstave ponotranji, lahko predvidevamo, da čuti velik pritisk, da bi staršem vrnil, kar so izgubili. Tako je otrokovo življenje vodeno s ciljem, da bi izpolnil starševske želje in pričakovanja, kompenziral starševsko izgubo in starše zaščitil pred nadaljnjo čustveno bolečino. Otroci pogosto čutijo tudi stisko in so nezadovoljni, ker jim vedno ne uspe doseči visokih standardov staršev, istočasno pa se čutijo nesposobne spremeniti svojo močno povezavo z njimi. Starši na podlagi vzajemne identifikacije živijo nadomestno (prevzeto) prek svojih otrok in otroci živijo nadomestno (prevzeto) v grozljivi preteklosti svojih staršev.

Otroci pogosto prevzamejo tudi vlogo staršev v razmerju do svojih staršev oziroma pogosto pride do postarševstva. Starši se tako tudi počutijo kot sirote in otroci čutijo dolžnost, da morajo skrbeti zanje. S tem pa potem še sami postanejo sirote. Bojijo se, da če bodo začeli živeti svoje življenje, ne bo nikogar, ki bi skrbel za njihove starše. Lahko pa tudi vidijo svoje problematične starše, da jih drugi ne razumejo in jih zavračajo.

2. Otroci preživelih žrtev holokavsta lahko doživljajo razne afektivne težave, pogosto so nočne more o preganjanju in disforična razpoloženja, povezana z občutki izgube in žalovanja. Zanje so lahko značilni občutki, da so travmo taborišča izkusili sami, težavno vedenje, povezano z izkušnjami taborišča, globok občutek strahu in nezaupanja do tistih, ki niso Judi, pa tudi neprimeren anihilacijski strah, to je strah pred preganjanjem in uničenjem. Če je bil za starše značilen tudi PTSM, so bile pri otrocih pomembno višje stopnje kortizola. Pri njih se lahko pojavljajo tudi konflikti glede občutkov jeze, ki so prepleteni z občutki krivde. Tako se bojijo povzročati bolečino enemu izmed staršev, čigar izgube so že tako neznosne. Do staršev potem doživljajo tako empatijo kot tudi jezo, kar povzroča notranje konflikte, depresijo in nizko samopodobo. Občutki krivde pogosto izhajajo iz kombinacije otroške preokupacije s starševsko žalostjo in iz prepričanja, da niso upravičeni do osebne sreče. Gre torej za krivdo, povezano z občutkom, da imajo veliko boljše okoliščine življenja (predvsem zaradi žrtvovanja staršev) kot njihovi starši. Življenje lahko dojemajo kot strogo resnost, kar morda izhaja tudi iz pretirane želje staršev, da morajo biti njihovi otroci srečni. Paradoks je torej v tem, da so starši hoteli vzgojiti res dobre otroke, oni pa to doživljajo kot željo po popolnosti. Tako čutijo, da ne izpolnjujejo pričakovanj. Ker so starši doživljali visoke stopnje nevarnosti, so želeli za svoje otroke čim varnejše življenje, zaradi česar so pogosto sporočali, da so v svetu velike in stalne nevarnosti. Zato so bili lahko tudi pretirano zaščitniški, otroci pa so težko zapustili dom.

3. Otroci lahko imajo tudi kognitivne težave, kot je občutek grozeče katastrofe. Lahko mislijo, da se bo zgodil še en holokavst. Zanimivo je bilo tudi, da so starši o grozi holokavsta pogosto molčali, implicitno pa so otroci to seveda močno čutili. S stališča staršev je bilo prikrivanje podrobnih informacij o grozi holokavsta bistveno za otrokov normalni razvoj, da ga osvobodi od tega, da bi se moral soočiti z bremenom preteklosti. Z vidika otroka pa so bili starši in njihovo preteklo življenje zaviti v strašljivo skrivnost, ki je preprečevala, da bi otroci razumeli zahteve, ki jih je narekovala preteklost holokavsta pri starših.

4. Lahko se pojavijo težave pri medosebnem delovanju, na primer pretirana, močna družinska navezanost, odvisnost od družine, strah pred ločitvijo in individualizacijo. Simbiozo oziroma duševno zlitost brez primernih razmejitev lahko razumemo kot odraz starševskega oklepanja svojih otrok, vendar pa tudi kot otrokovo oklepanje svojih staršev v upanju, da bodo od njih prejeli še nekaj primerne starševstva, ki ga tako močno potrebujejo. Nasprotno pa se pri otrocih lahko pojavijo pretirana neodvisnost in težave v intimnih odnosih ter slabe veščine reševanja medosebnih konfliktov. Ker so starši tako zelo obremenjeni s svojo travmatično izkušnjo, so težko empatični za težave otrok. Preokupacija staršev s preteklostjo lahko pušča premalo prostora za nepristransko percepcijo otrokovih potreb in čustev. Posledično lahko imajo ti otroci težave z empatijo. Za take starše je tudi značilno, da v splošnem otroke redkeje pohvalijo. Pohvala, namenjena njim, je pogosto izrečena le v pogovoru staršev z znanci in s prijatelji, katerim so veliko govorili o otrokovih dosežkih. Da bi dosegli popolnost, jih raje kritizirajo kot pohvalijo. Starši njihov razvoj večino vidijo samo na podlagi dihotomnega ocenjevanja njihovega vedenja – ali so v šoli uspešni ali ne, ali so prijazni in vljudni ali pa so v sramoto staršem. Otroci žrtev holokavsta se v splošnem naučijo bolj zanemarjati svoje občutke ter svoje težave in anksioznost obravnavajo kot nepomembne v primerjavi s tistimi pri starših. Hitro ugotovijo, da je njihova najpomembnejša naloga biti dober sin in dobra hči. Vendar pa se kmalu začnejo zavedati, da ne glede na to, kako močno se trudijo, da bi ta cilj dosegli, ne bodo nikoli popolnoma zadovoljili travmatiziranih staršev. Zato so ranljivi za občutja nemoči in odgovornosti za starše, hkrati pa čutijo tudi krivdo zaradi jeznih občutij do njih. Zato imajo težave pri navezovanju intimnih, trajnejših odnosov s partnerji in z otroki. Mnogi so čustveno odvisni od staršev, od katerih zahtevajo kompenzacijo za lastno uničeno otroštvo.

TRETJA GENERACIJA

Glede vnukov preživelih žrtev holokavsta, torej tretje generacije, je literature manj, rezultati raziskav pa so nekonsistentni. Sigal in Weinfeld (v Cvetek 2009: 158) v raziskavi omenjata trikrat večjo verjetnost za to, da so napoteni v psihiatrično kliniko. Bachar idr. (prav tam) pa so odkrili, da za vnuke ni značilen drugačen način izražanja agresije kot za osebe v kontrolni skupini. Iz izkušenj klinične prakse (v Cvetek 2009: 159) izhaja, da tretja generacija zaradi pomanjkanja avtonomnosti staršev ne uživa v družinski klimi, ki bi jim dovoljevala ustvarjalnost, ampak je prežeta s strahom in z anksioznostjo. Procesi ločitve in individualizacije so konfliktni. Reči jaz se občuti kot negacija družinske pogodbe, ki zahteva,

da se reče mi. Kot sta se izrazila Kestenberg in Gampel (v Cvetek), ločitev od družine v doživljanju lahko za nekatere pomeni smrt, in sicer v literarnem, ne v simboličnem pomenu.

McGlothlin (2006: 231-232) pravi, da so nerazrešeni konflikti prejšnjih generacij prepuščeni razreševanju naslednjim. Vendarle je travma holokavsta lahko premočna, da bi lahko bila razrešena že z drugo generacijo, še posebej zaradi dveh ločenih zapuščin, tj. zapuščine preživelih in zapuščine perpetratorja. Če sprejmemo trditev Hirscha, se travma holokavsta ne zaključi s preživeli in perpetratorji in se ne zaključi tudi z njihovimi otroci. Nanašajoč se na Vamika Volkana (prav tam), je travma holokavsta redko rešena na ravni druge generacije: *»Če naslednja generacija ne more učinkovito zapolniti njihovih deljenih nalog – in to je navadno tako – se bo prenesla na tretjo generacijo, in tako naprej.«*

Kakšni so lahko vplivi na tretjo generacijo izpričuje naslednji ustni vir: *»Ne spomnim se, da bi mi kdaj rekla, da me ima rada (mati, op. M.B.) ali pa da bi me kdaj pohvalila za moje dosežke. To me je vedno jezilo. Prav zaradi tega sem včasih rekla, »Mami, kaj si slišala, kaj sem ti povedala?« Temu je vedno sledil medel odgovor, »Ja, saj je prav, da se učiš, da bo enkrat nekaj iz tebe.« Ostali otroci so govorili, da jih starši pohvalijo, jaz pa se spomnim, da me je pohvalila stara mama, ali pa kdo drug, ki ni bil moja mati ali pa moj oče. Mislim, da kot otrok potrebuješ to. Drugo je, ko enkrat odrasteš, ko lahko veš, da si nekaj dobro opravil in se nagradiš in si ponosen nase, ampak kot otrok. Nikoli ni bilo neke topline ali izražanja naklonjenosti. To, kaj počneš, ko nekomu voščiš za rojstni dan, na primer, sem odkrila pri drugih otrocih, in potem sem tudi sama voščila svojim staršem, tako da sem jih tudi poljubila, ampak vedno je bilo tako nenaravno, hladno. Spomnim se, da sem bila zaradi tega žalostna. Nisem mogla razumeti, zakaj me moja mati noče objeti, ko sem šla na primer na kakšen tabor, če pa so druge otroke objeli. Ali pa ko smo otroci po telefonu klicali starše, ko smo bili na kakšnem takšnem taboru, pa sem lahko slišala, kako drugi otroci govorijo svojim staršem, da jih imajo radi, jaz pa tega nisem mogla storiti. Veliko je takšnih primerov. Mislim, da je vzrok mojim občutkom, da nečesa ne bom zmogla, da nisem sposobna nečesa storiti in občutki, da nekaj ni vredno, ker sem to storila ali napravila sama, ki jih doživljam, ko sem pred kakšno večjo nalogo ali moram napraviti kakšen pomemben izdelek, ravno v tem, da nikoli nisem bila pohvaljena in potem takem vedno dobivala sporočila, da nekaj ni dovolj dobro, da si nekaj ne zasluži pohvale. Skoraj nikoli ne rečem, »To si pa naredila zelo dobro!« Razloge skoraj vedno poiščem v tem, da sem imela srečo, da ni bilo tako težko. Še huje je, če bi morala reči komu drugemu, da sem nekaj naredila zelo dobro ali pa da me kdo pretirano hvali. Me je sram. Ali pa, vedno sem zelo rada risala in veliko ljudi mi je reklo, da rišem lepo (ne starši, seveda),*

ampak sem prenehala risati, ker se mi zdi, da ni dovolj dobro, da bi narisano tudi komu pokazala, ali pa ko vztrajajo, da kaj pokažem, to naredim s sramom. Zato ne rišem več. Vsega tega se zavedam, verjetno je še mnogo več, česar se ne, ampak tako težko je, ko te preplavljajo takšni občutki, tako težko je reči, da občutki nimajo realne osnove (ker stvari običajno izpeljem dobro), da ta občutek izvira od drugod.»

Ali pa: »O tem, da je bila cela družina v taborišču, se ni govorilo. Dolgo tega nisem vedela. Ne vem, zakaj. Kot neka družinska skrivnost. Meni pa bi to že prej razkrilo marsikaj. Že od ne vem kdaj, se zanimam za to. Sedaj jo sprašujem, kako je bilo odraščati v takšni družini. Me zanima, poleg tega pa mi to pomaga razložiti, zakaj je tudi ona taka. Njeni niso govorili, ker niso smeli, sedaj ko lahko, pa tudi ne. Verjetno, ker nobenega to ne zanima več. Njena mati je bila čustveno povsem odsotna. Sploh se ni zanimala za svoje otroke, ni ji bilo preveč mar. Morali so se znajti, vsi po vrsti, ker njej ni bilo mar.« (Pogovor, opravljen 08. 03. 2010)

MEHANIZMI, VKLJUČENI V MEDGENERACIJSKI PRENOS TRAVME

Cvetek (2009: 159) zapiše, da je mehanizme medgeneracijskega prenosa še potrebno precej raziskati. V literaturi so v zvezi s tem opisani procesi, kot so ponotranjenje, simbioza, empatija, zmešanost mej, osebna ali kolektivna identifikacija, socializacija, projekcijska in introjekcijska identifikacija, odvisnost, soodvisnost, medsebojna odvisnost, akulturacija, modeliranje (posnemanje), učenje in sprejemanje vedenja, čutenja in mišljenja staršev, neprimerno uravnavanje čutenja, pa tudi vzorci odnosov in navezanosti, ki se jih otroci naučijo v otroštvu. Kaže, da se medgeneracijski prenos zgodi posredno z implicitnim vplivom zgodnjega otroštva in neposredneje na podlagi komunikacijskega sloga, vzgojne prakse in družinskih interakcij staršev pozneje v življenju. Veliko prenosa naj bi potekalo z nebesedno dvoumno komunikacijo in s tako, ki vzbuja krivdo, še posebej pa s tako imenovano razširjeno zaroto molka. Vpliv starševskega komunikacijskega sloga s pretiranim molkom ali pretirano okupacijo je lahko razlog za težave otrok preživelih žrtev travme. Okner in Flaherty (v Cvetek) menita, da je rezultat pretirane starševske komunikacije več krivde, vendar manj depresije, demoralizacije in anksioznosti.

Weingartnova (2004) poroča o štirih mehanizmih prenosa travme med generacijami: *bioloških, psiholoških, družinskih in družbenih*. Noben mehanizem zase ni odgovor za to, kako se travma prenaša iz ene generacije na naslednjo, noben ni nesporen in noben ne more biti ločen od drugega. Zapiše, da se pravzaprav ne prenaša travma sama po sebi, temveč

pomen, ki ga ljudje dajejo travmatskim dogodkom. Za *biološki mehanizem* Weingartnova navede primer znižane ravni kortizola v krvi, ki so jo našli pri preživelih žrtvah holokavsta in njihovih potomcih. Otroci tako lahko razvijejo občutljivost za posttravmatsko stresno motnjo, če odraščajo v domu, kjer so starši bili žrtve emocionalne zlorabe. Kot primer *psihološkega mehanizma* Weingartnova navaja mehanizem projekтивne identifikacije. Starši, ki zaradi lastnih travmatičnih izkušenj, ki so jih preživeli kot otroci ali mladi ljudje, niso imeli priložnosti, da bi pridobili čustveno stabilnost (ki jo starševstvo zahteva), so od svojih otrok pričakovali, da jim bodo nudili čustveno varnost, ki jo od svojih prezgodaj umrlih staršev niso dobili. »Model invertiranega starševstva«, ki je osnova narcističnega družinskega sistema – družinskega sistema, v katerem so otroci čustveni skrbniki, starši pa v njihovi čustveni oskrbi, prepričljivo pojasni, da imata starševska nezmožnost ustreznega odziva na čustvene potrebe otrok in posledično, breme, ki ga nosi otrok, od katerega se pričakuje, da bo čustveno preskrbel svoje starše, trajne posledice, ki se prenašajo iz ene generacije v drugo (v Starman 2006: 138). Primer *družinskega mehanizma* je molk oz. tišina, za katerega Weingartnova pravi, da je ključni mehanizem prenosa travme. Pravi, da smo vajeni misliti, da je tišina le odsotnost zvoka, v resnici pa v družinah deluje veliko bolj kompleksno in nejasno. Tišina lahko posreduje številne pomene, npr. ne hodi tja, ne govori tega, ne dotikaj se, preveč, premalo, to boli, to ne ... Velikokrat starši nezavedno naredijo kompromis, tako da na enem »kanalu« povedo in na drugem skrivajo. Starši, ki so trpeli zaradi določenih travmatičnih izkušenj, pogosto ne morejo – ali niso sposobni – povedati logične, zaporedne, dosledne in skladne zgodbe o težkem dogodku. Mnogi so doživeli izkušnje, ki so za naš občutek ureditve in upravljanja s svetom nevzdržne. Družine se tako pogosto soočajo z zanikanjem in s potlačitvijo ali pa z zavestnim izpuščanjem pomembnih družinskih informacij. Pogosto se tudi zgodi, da so podrobnosti travme po nesreči izgovorjene z neskladnim afektom. S svojim odnosom travmatizirani starši sporočajo, kar vedo o svetu: da je nevaren, da so ljudje sposobni sadistične krutosti in podobno. Mnogokrat se zgodi, da si taki starši prizadevajo otroke braniti pred prizadetostjo in škodo, kar počnejo z opozarjanjem otrok na nevarnosti, to pa jih lahko povsem prestraši in jim škoduje. Starši torej o dogodku ne sporočajo literarno, ampak simbolično ali pa njihovi odzivi na dražljaje, ki spominjajo na izkušnjo, kažejo na tisto, kar so pretrpeli (v Cvetek 2009: 160). Po Weingartnovi tudi pri *družbenih mehanizmih* molk igra ključno vlogo pri medgeneracijskem prenosu travme in se povezuje s sramom in ponižanjem. Pri societalnem vidiku medgeneracijskega prenosa travme raziskovalci govorijo o kolektivnem prenosu travmatičnih izkušenj iz ene generacije na drugo ter pri tem poudarjajo afekt sramu. V sramu naj bi se oseba počutila izpostavljeno, kot fundamentalno nezadostna

(neprimerna) na nekaterih življenjskih področjih človekovega bitja. Sram naj bi v situacijah ponižanja igral središčno vlogo za načine, kako se travma prenaša kolektivno. Taka ponižanja in sram so lahko vgrajeni v strukturo socialnih odnosov in institucij. Ko so cele skupine ponižane in osramočene, lahko njihovi otroci vidijo, vedo ali intuitivno začutijo, da so bili njihovi starši ali stari starši ponižani, kar lahko v njih povzroča sram ali maščevalne fantazije, iz česar raste tudi nasilje (v Cvetek 2009: 160).

Travma in posameznikov odziv na travmatični dogodek je v kliničnem smislu individualna izkušnja, razprava o medgeneracijskem prenosu pa je pokazala, da imajo psihične poškodbe, ki jih povzroči travma, trajni učinek na posameznikovo okolje, zlasti na njegovo družino, vendar ne le nanjo. V svojem delu o travmatiziranih skupnostih je sociolog Kai Erikson (v Starman 2006: 147) razvil koncept družbene travme. Klinična literatura o travmi priča o tem, da se ljudje, ki preživijo množično nasilje ali hude naravne, ekološke in druge katastrofe, počutijo odrezane od sveta. Njihove predpostavke o sebi in o svetu so drugačne od tistih, ki jih imajo netravmatizirani ljudje okoli njih. Zato se pogosto družijo med sabo, kajti delijo primerljiv pogled nase in na svet, ki jih obdaja. Med perspektivami, ki so jim skupne, je ključno razumevanje, da so zakoni, po katerih je naravni svet ves čas deloval, in dostojnost, ki je vladala v medčloveških odnosih, zdaj suspendirani – oziroma nikoli niso bili zares prisotni. Preživeli imajo spremenjeno samopercepcijo, spremenjen odnos do drugih in spremenjen pogled na svet. Občutek imajo, da jim je njihova travmatična izkušnja razkrila drugačno, »resnično«, globljo, neprizivno resnico. Eriksonova teza je, da travma lahko tvori skupnost na podoben način kot skupni jezik ali skupno kulturno okolje. Za mnoge preživele je njihova različnost postala vir sorodnosti in posebne skupinske identitete. Po drugi svetovni vojni so se preživeli holokavsta, kot rečeno, množično in večinsko poročali med seboj, ker je bila vez travme močnejša od katerekoli druge.

2. del

ČLOVEKOVO FUNKCIONIRANJE
V SKRAJNIH OKOLIŠČINAH -
NACISTIČNA KONCENTRACIJSKA
TABORIŠČA

Pravijo, da so nacistična koncentracijska taborišča in taborišča smrti stvar preteklosti. Vse manj mladih ljudi še zanima, kaj se je dogajalo več kot pol stoletja nazaj. Osredotočeni so na sedanost z mislijo na prihodnost. Preživele žrtve holokavsta pa ne govorijo, ker nimajo poslušalcev, ker so toliko časa morale molčati, da o tem ne govorijo tudi sedaj ali ker so pomrle in niso mogle pričati. Četudi se tema zdi »predpotopna«, sama menim, da ni. Še več, mislim, da je še kako aktualna. Samo če se ozremo okoli sebe, lahko vidimo, da se zgodovina ponavlja. Oblike so drugačne, bistvo je isto. Holokavst je bil nemški izum. Stereotip marljivih, natančnih, doslednih Nemcev v tem primeru zagotovo še kako velja. Vse je bilo tako dobro organizirano in izpeljano, da bi gotovo dobili medalje za vse svoje dosežke in izume, če le ne bi izgubili vojne. Vedno je pač tako, da korektnost nekega poteka presoja zmagovalec. Prav lahko bi se zgodilo, da tragedije med drugo svetovno vojno sedaj ne bi dojemali kot jih, če bi vojno dobili Nemci. Prav lahko bi bilo, da Slovencev in mnogih drugih »manjvrednih« narodov ne bi bilo, če bi zmagali Nemci. Prav lahko bi bilo, da moje delo ne bi nikoli nastalo, ker me ne bi bilo ali pa bi bilo brezpredmetno, nepomembno. Koncentracijska taborišča so obstajala in še obstajajo v mnogih državah pa vendar so najbolj znana prav nemška. Nihče se ni kaj veliko menil za na primer ameriška, ki, če smo odkriti še vedno obstajajo, čeprav takšno poimenovanje zavračajo (npr. Guantanamo Bay). Res pa je, da so bila nemška tudi uničevalna. V resnici pa vsako povzroča fizično in psihično škodo, kako ne, če si odrezan od sveta, od svojih ljubljenih, odmerjen ti je majhen prostor, po katerem se lahko gibaš in ne malokrat trpiš zaradi lakote in žeje, zaradi psihičnega in fizičnega trpinčenja... Sodobno napadanje z novicami po svetu nas je naredilo neobčutljive za tragedije, ki so še kako aktualne, ki se dogajajo prav ta trenutek. Prav tako neobčutljivost in hladnost ob trpljenju sočloveka in še huje nestrpnost je uspelo doseči nacistom. Poudariti je le potrebno, da vsa ta tragedija vendarle ne bi bila možna le ob peščici oseb na prestolu, za zagon takega stroja so bili potrebni tisoči ljudi. Še preden nadaljujem, bom na kratko povzela ugotovitve Bauman, ki zelo jasno izpostavi, da holokavst ni nič tako enkratnega in nenormalnega, da se ta ne bi mogel ponoviti, saj živimo v posebnem obdobju, ki teži k takemu delovanju.

Bauman (2006) piše, da začetnih poskusov, s katerimi so holokavst razlagali kot grozoto, ki naj bi jo zagrešili rojeni kriminalci, sadisti, norci, družbeni izmečki ali kako drugače moralno pokvarjeni posamezniki, resnična dejstva niso potrdila. Nemški storilec ni bil posebna vrsta Nemca. To so bili izobraženi možje svojega časa. Že sama narava administrativnega načrtovanja, jurisdikcijske strukture in proračunskega sistema je onemogočala posebno selekcijo in posebno usposabljanje osebja. Vsak član policije bi bil lahko paznik v getu ali na

vlak. Za vsakega odvetnika na sedežu varnostne službe rajha je veljalo, da je primeren za vodenje mobilnih enot za ubijanje; vsakega finančnega strokovnjaka na sedežu glavne ekonomsko-administrativne pisarne so imeli za naravno izbiro pri delu v taborišču smrti. Z drugimi besedami, vse potrebne operacije so bile opravljene s katerikoli osebjem, ki je bilo na voljo. Nacistična množična morija evropskih Judov in ne le njih je bila ne samo tehnološki dosežek industrijske družbe, pač pa tudi organizacijski dosežek birokratske družbe. Bauman (2006: 169) pravi, da ima birokracija 'prirojeno' sposobnost za genocidno delovanje. Da pa bi se zapletla v takšno delovanje, jo je treba povezati s še eno iznajdbo moderne: z drznim načrtom za boljšo, bolj razumno in racionalno družbeno ureditev – recimo rasno enotno ali brezrazredno družbo – predvsem pa s sposobnostjo za izdelavo takšnih načrtov in odločenostjo, da morajo postati učinkoviti. Genocid je posledica kombinacije dveh iznajdb moderne, ki sta običajni in razširjeni. Neobičajna in redka je bila do zdaj samo njuna povezava. Razmere, ki so ugodne za uresničenje genocida, so posebne, nikakor pa ne izjemne. Redke, ne pa enkratne. Niso imanentna značilnost moderne družbe, niso pa tudi tuj pojav. Kar zadeva moderno, genocid ni niti nenormalen niti primer slabega delovanja. Nazorno prikazuje, česa je zmožna težnja moderne po racionaliziranju in inženiringu, če je kaj ne nadzoruje in ublaži, če je pluralizem družbenih moči resnično spodkopan. Da bi bili zločinski načrti učinkoviti, potrebujejo družbena orodja. Potrebujejo pa jih tudi tisti, ki hočejo biti budni in preprečiti, da bi se ti načrti uresničili. Vendar kaže, da orodij, ki povečujejo budnost, primanjkuje, nikakor pa ne primanjkuje institucij, za katere se zdi, da so sposobne služiti zločinskim načrtom, ali – še huje – ki niso sposobne preprečiti, da bi navadna, k cilju usmerjena dejavnost dobila zločinko razsežnost. To pa je tudi razlog, da se je še kako aktualno ukvarjati z vprašanjem holokavsta.

Človeštvo se je za kratek hip zgrozilo, ko pogleda ni moglo več odvrniti od tistega, kar se je zgodilo, ko so fotografije, ki so jih posneli sami ubijalci, začele krožiti in ko so se usmiljenja vredni preživeli znova prikazali. Toda na koncu je bilo to brez pomena. Enaka logika, enaka hladna in brezobzirna uporaba preračunljivega razuma je v naslednjih dvajsetih letih poklala vsaj toliko ljudi, kot jih je padlo kot žrtev tehnikov tisočletnega rajha. Civilizacija ni danes ogrožena nič manj, kot je bila takrat. Po zaslugi hitro razvijajoče se nove informacijske tehnologije, ki je bolj kot katerikoli tehnologiji pred njo uspelo izbrisati človeškost svojih človeških objektov, povečanja psihološke distance ni mogoče ustaviti in povečuje se s hitrostjo, s kakršno se ni še nikoli.

Lekcija holokavsta je, da se večina ljudi, ki se znajde v položaju, ki ne omogoča dobre izbire ali ponuja takšno dobro izbiro za zelo visoko ceno, z veliko lahkoto odvrne od vprašanja moralne dolžnosti (ali se temu vprašanju ne uspe približati) in namesto tega prevzame načela racionalne koristi in samoohranitve. V sistemu, v katerem si racionalnost in etika nasprotujeta, je največji poraženec človečnost. Zlo lahko opravlja svoje umazano delo in upa, da se bo večina ljudi večino časa vzdržala prenačljenih, nepremišljenih stvari – in upiranje zlu je prenačljeno in nepremišljeno. Zlo ne potrebuje navdušenih privržencev niti odobravajočega občinstva – zadostuje nagon po samoohranitvi, ki ga spodbuja tolažeča misel, da hvala bogu še nisem na vrsti: če se bom potuhnil, lahko še vedno pobegnem. Holokavst pa ima še eno lekcijo, ki ni prav nič manj pomembna. Če prva lekcija zajema opozorilo, druga ponuja upanje. Druga lekcija nam govori, da postavljanje samoohranitve nad moralno dolžnostjo nikakor ni vnaprej določeno, obvezno in neizogibno. Nekdo ima lahko občutek, da nekaj mora narediti, vendar pa ga v to nihče ne more prisiliti, in tako človek v resnici ne more preložiti odgovornosti za to, kar počne, na tiste, ki pritiskajo nanj. Ni pomembno, koliko ljudi se je odločilo za moralno dolžnost in ne za racionalnost samoohranitve – šteje to, da so se nekateri odločili. Zlo ni vsemogočno. Mogoče se mu je upreti. Pričevanje tistih maloštevilnih, ki so se uprli, spodbija veljavnost logike samoohranitve. Prikazuje ga kot nekaj, kar konec koncev tudi je – odločitev. Človek se sprašuje, koliko ljudi mora kljubovati tej logiki, da bi bilo zlo onemogočeno. Ali obstaja magična meja kljubovanja, prek katere tehnologija zla ne more. (Bauman 2006: 308-309)

Bauman (2006: 234) pravi, da najbolj strašna novica, ki sta jo prinesla holokavst in to, kar smo se naučili o tistih, ki so ga uresničevali, ni bila ta, da se kaj takega lahko zgodi nam, ampak da smo lahko storilci mi. Podobno pravi Kreft (v Benz, 2000: 13) in sicer, da se zgodbe o holokavstu ne da povedati. Kakorkoli bi jo pripovedovali, bi ne mogli spraviti s sveta dejstva, da ste lahko vsak trenutek žrtev hladnega, načrtnega in vendarle okrutno izpeljanega iztrebljanja, ki sovraži v vas nekaj, na kar nimate nikakršnega vpliva, tisto, s čimer ste se rodili, celo če sami niste niti vedeli za to. Prav tako pa lahko vsak trenutek postanete tudi izvajalec čiščenja človeštva, ki namerava odpraviti vse črne točke, zaradi katerih se je do zdaj naše popotovanje k popolnosti in v rajski vrt obljubljenе dežele že tolikokrat končalo z nesrečo in katastrofo. Oboje, da ste žrtev ali da ste rabelj, se vam lahko pripeti, ne da bi za to vedeli – dokler ni že prepozno.

V nalogi se osredotočam na človeka in njegovo funkcioniranje v koncentracijskih taboriščih in taboriščih smrti, torej tam, kjer je morija v največjem obsegu potekala. Mnogi preživeli bi

se strinjali, da gre to za drug svet, kjer veljajo drugačna pravila, vrednote, odnosi. Vendarle je potrebno poudariti, da so taborišča človeški izum in svet, v katerem so se ljudje znašli, je bil svet, ki so ga ustvarili ljudje.

UVOD

Koncentracijska taborišča so bila sestavni del nacistične vladavine že od samega začetka. Že kmalu po Hitlerjevem vzponu na oblast⁷ je bilo ustanovljeno prvo koncentracijsko taborišče Dachau⁸, ki je bilo v začetku namenjeno namestitvi komunistov, socialistov, liberalcev, homoseksualcev, nekaterih duhovnikov in vsakogar, ki so ga imeli za nelojalnega rajhu. Dachau je postal vzor za sistem koncentracijskih taborišč. Theodor Eicke, drugi poveljnik Dachaua, je uvedel sistem okrutnih disciplinskih pravil in kazni za zapornike. V Dachauu se je urila vsa generacija taboriščnih poveljnikov SS, tudi Rudolf Höss, bodoči poveljnik Auschwitza. Odkrito totalitaren in zločinski je nacistični režim postal »še« septembra 1939, ko je izbruhnila druga svetovna vojna. Z izbruhom vojne so bile odpravljene še zadnje omejitve, ki so jih imeli Hitler in nacisti v obravnavanju Judov in ostalih »manjvrednih« narodov. Nacistični ubijalski nameni so se pokazali takoj po invaziji na Poljsko. Na okupiranih območjih pa so se zločini nad Judi začeli skoraj takoj. V obdobju med letoma 1939 in 1941 se je izvajala eksperimentalna faza in potekale so priprave na »dokončno rešitev«. Do junija 1940 so nacisti okupirali Nizozemsko, Belgijo, Luksemburg in Francijo. Do sredine leta 1941 so Nemci nadzorovali večino Evrope. 31. julija 1941 je Göring ukazal Reinhardu Heydrichu, naj prevzame vse nujne organizacijske in finančne priprave za popolno rešitev judovskega vprašanja v Evropi pod nemško okupacijo. V vojnem času so tako koncentracijska taborišča postala tudi uničevalna. Namenjena so bila uničevanju »manjvrednih« narodov in ras – Judov, Romov, slovanskih narodov ter za izkoriščanje jetnikov za suženjsko delo v oboroževalni industriji (Kovač-Zupančič, Ksela-Jasna 1982: 15). Ali kot zapiše Primo Levi (2003: 9): *»Koncentracijska taborišča so najprej delovala kot središče političnega terorja, nato kot tovarne smrti in pozneje – oziroma hkrati – kot neizčrpen vir suženjske delovne sile, ki se je neprenehoma obnavljala.«* Vsem nacističnim koncentracijskim taboriščem in taboriščem smrti je bilo skupno to, da so si vsa prizadevala k

⁷ 30. januar 1933

⁸ 30. marec 1933

sistematičnemu zmanjševanju internirancev tako, da so povzročala, ali pa niso preprečevala čim večjega števila mrtvih. Prihod v taborišče je zaznamovala selekcija. Ljudi so odbirali za plinske celice teh je bila večina, ali za delo. Dela zmožni so bili izbrani za suženjsko delo in bili izpostavljeni ekstremno težkim delovnim pogojem, zelo slabim higienskimi razmeram, prenapolnjenosti, stradanju, nenehnim selekcijam še zmožnih dela in nezmožnih, strahu, ozeblinam, pomanjkanju ustreznih oblačil in obutve ... Ljudi so izkoriščali tako dolgo, dokler niso zaradi izčrpanosti, bolezni, nasilja umrli. Ali kot bolje predstavi Piekarski (1989: 76), ko pravi, da so bili v bolnišnico sprejeti samo *»tisti, ki ne bodo živeli več kot en dan, tisti, ki so lahko zdržali še dan ali dva pa so bili poslani nazaj na delo.«* Steiner (1972: 73) v svojem delu navaja Kurta Franza⁹: *»Doseči moramo točko, ko nam sploh ne bo treba delati. Zjutraj bomo vstali, pa nam še na gumb ne bo treba pritisniti. Zgradili si bomo dovršen sistem in potem samo lepo opazovali njegovo delovanje! Mi, narod gospodarjev, nimamo naloge delati, nam se spodobi samo biti!«* Da bi taborišče delovalo samodejno, ga je bilo treba organizirati po načelu samoupravljanja. Takšna je bila težnja v vseh taboriščih. T.i. »gospodarji« so imeli v resnici zelo malo stika z »manjvrednimi«. V vlogah biričev, imenovani kapi, so največkrat bili z zelenimi trikotniki označeni kriminalci, ki so bili običajno premeščeni iz zaporov. Levi (2003: 34) pravi, da se je večina taboriščnikov na vodstvenih položajih izkazala za povprečne ali celo zelo slabe človeške primerke. Taboriščni funkcionarji, tudi tisti na nizkih položajih, denimo kapi delovnih skupin, so imeli v bistvu neomejeno moč nad ostalimi taboriščniki. Njihova nasilnost je imela spodnjo mejo, kar je pomenilo, da so bili kaznovani ali odstavljani, če se niso izkazali za dovolj krute, ni pa imela zgornje meje. S trikotnikom niso bili označeni le »kriminalci«, na primer »politični« so bili predstavljeni z rdečim, s črnim trikotnikom so bili označeni »asocialci«, duhovniki in privrženci verskih ločin so bili označeni z vijoličnim trikotnikom, roza trikotnik je označil homoseksualce, vsi judovski jetniki in jetnice so bili označeni s trikotniki prej navedenih barv, prekrižanimi z rumenim trikotnikom (Davidova zvezda). Hierarhija znotraj taboriščne skupnosti je bila podobna nacističnemu »rasnemu modelu«: jetnice z državljanstvom nemškega rajha so bile nad vsemi, politične pa nad »asocialnimi«; zahodno- in severnoevropske taboriščnice so imele boljši položaj kot slovanske, ki so veljale za »podljudi«. Na najnižjem mestu so bile, in tam do konca vojne tudi ostale, Judinje in »ciganke«. Vendar so bili v tej hierarhični zgradbi pomembni tudi drugi vidiki, denimo znanje

⁹

Glavni izvrševalec nalog uničevalnega taborišča Treblinka

nemščine, pripadnost komunistični stranki, velikost nacionalne skupine in čas uvajanja (Kavčič 2008: 91).

Naravno in logično je, da največ snovi za rekonstrukcijo resnice o taboriščih najdemo v spominih preživelih, vendar jih je potrebno brati kritično ne glede na usmiljenje in ogorčenje, ki jih vzbujajo, ker kar zadeva poznavanje koncentracijskih taborišč, taborišča sama niso bila vedno dobro opazovališče, saj so bili jetniki podvrženi nečloveškim razmeram in so si o njih le redko lahko ustvarili celotno predstavo. Zlasti tisti, ki niso razumeli nemščine, kdaj pa kdaj niso vedeli niti tega, v katerem delu Evrope je taborišče, v katerega so prispeli po izčrpavajočem in zapletenem potovanju v zapečatenih vagonih. Niso vedeli za druga taborišča, pa čeprav so bila morda oddaljena samo nekaj kilometrov. Niso vedeli, za koga delajo. Niso razumeli pomena nekaterih nenadnih sprememb okoliščin in množičnih selitev. Deportiranec, ki ga je vsenaokrog obdajala smrt, pogosto ni mogel oceniti razsežnosti pomora, ki je potekal pred njegovimi očmi. Tovariša, ki je danes delal poleg njega, naslednji dan ni bilo več; in nikakor ni mogel izvedeti, ali je zdaj v sosednji baraki ali pa izbrisan s sveta. Skratka, občutil je, da nad njim gospoduje velikanska struktura nasilja in groženj, o kateri pa si ni mogel ustvariti prave predstave, ker so trenutne potrebe priklepale njegove oči k tlom. Zgodovino koncentracijskih taborišč so tako pisali skoraj izključno tisti, ki niso spoznali njihovega dna, ker kdor ga je spoznal, se ni vrnil ali pa sta trpljenje in nerazumevanje ohromila njegovo sposobnost opazovanja. »Privilegirane« priče so vsakokrat lahko bolje opazovale že zato, ker so bile na višjem položaju in so videle širše obzorje, čeprav je bilo seveda njihovo opazovanje bolj ali manj popačeno zaradi privilegija, ki so ga bile deležne. Najboljši zgodovinarji koncentracijskih taborišč so bili torej tisti redki taboriščniki, ki so prišli do privilegiranega opazovališča s sposobnostjo in srečo, ne da bi sklepali kompromise; poleg tega pa so bili sposobni pripovedovati o tem, kar so videli, pretrpeti in početi, s ponižnostjo dobrega kronista, se pravi, da so upoštevali celovitost fenomena koncentracijskih taborišč in raznovrstnost človeških usod v njih. Logično je, da so bili skoraj vsi ti zgodovinarji politični zaporniki, in sicer zato, ker so bila koncentracijska taborišča političen fenomen, ker so imeli politični zaporniki v nasprotju z Judi in kriminalci dosti boljše kulturno ozadje, na podlagi katerega so lahko interpretirali to, kar so videli; ker so se kot bivši ali še vedno dejavni protifašistični borci zavedali, da je pričevanje oblika boja proti fašizmu; ker so imeli lažji dostop do statističnih podatkov in ker niso imeli le pomembnih funkcij v taborišču, temveč so bili pogosto tudi člani tajnih obrambnih organizacij. Vsaj v zadnjih letih so živeli v znosnih razmerah in so lahko, na primer, pisali in shranjevali zapiske – kar je bilo za Jude

nepojmljivo, za kriminalce pa nezanimivo (Levi 2003: 11-13). Levi zapiše, da je v zvezi z razumevanjem in spomini na koncentracijska taborišča skozi čas prišlo do različnih procesov, ki so logični in imajo svoje dobre in slabe strani. Na primer, zgodovinska dejstva so dobila vmesne odtenke in perspektivo šele nekaj desetletij po svojem koncu. Ob koncu druge svetovne vojne še ni bilo količinskih podatkov o deportacijah in nacističnih pomorih v koncentracijskih taboriščih in drugje, prav tako pa ni bilo lahko razumeti njihove posebnosti in specifičnosti. Po drugi strani ima časovni odmik tudi slabe strani. Večina prič je že preminulih, spomini tistih, ki ostajajo in so še pripravljeni pričati pa postajajo vse bolj nejasni in stilizirani (prav tam). Poleg tega pa naši spomini niso vklesani v kamen, marveč z leti bledijo, pogosto se spreminjajo ali celo razraščajo, ker vsrkavajo tuje prvine. Poznamo nekaj mehanizmov, ki v posebnih okoliščinah potvarjajo spomin, na primer, travme, vpliv »konkurenčnih« spominov, stanja spremenjene zavesti, potlačitev. Toda spomin tudi v normalnih razmerah počasi peša, obrisi bledijo in prihaja tako rekoč do fiziološke pozabe, ki prizanese le redkim spominom. Pogosto obujanje spominov vsekakor ohranja spomine sveže in žive, res pa je tudi, da spomin, ki ga prepogosto obujemo in o katerem pogosto pripovedujemo, rad okosteni v stereotip, v togo, izpopolnjeno in olepšano obliko, ki se je izkazala za učinkovito; ta izpodrine nepredelani spomin in se razbohota na njegov račun. Spomin na doživeto ali prizadejano travmo je sam po sebi travmatičen, saj nas njegovo obujanje boli ali vsaj vznemirja. Kdor je bil ranjen, pogosto potlači spomin, da ga ne bi še bolj bolelo, kdor je ranil, pa odrine spomin v nezavedno, da bi se ga znebil in bi tako ublažil svoj občutek krivde. Nekateri sicer zavestno lažejo in preiščljeno potvarjajo realnost, vendar so številnejši tisti, ki za trenutek ali za vedno odplujejo stran, se oddaljijo od pristnih spominov in si ustvarijo resničnost, kakršna jim ustreza. Preteklost jih obremenjuje, in ker čutijo odpor do stvari, ki so jih storili ali pretrpeli, jih poskušajo nadomestiti z drugimi (Levi 2003: 17-20).

Rekonstrukcija spomina nečesa, kar se je zgodilo večjemu številu ljudi na nekem območju ali instituciji, ki je obstajala več let, je vedno težavna. Spomini so heterogeni, večplastni, in lahko vsebuje nasprotujoče si informacije tudi v primerih, kjer ni bilo potrebe potlačiti ali spremeniti nek dogodek, ali pa ga ne obravnavati s spoštovanjem in ga dojeti kot pomemben del kolektivnega ali nacionalnega spomina. (Buber Agassi 2007: 8)

PRİČE

Eden od razlogov, ki v taborišču lahko silijo deportiranca k preživetju, je, da bi postal priča. O tem piše Hermann Langbein (2004: 121), ko poroča, kako se je mnogo jetnikov oklepalo življenja, zato da bi lahko kasneje bili priča temu, kar so preživeli. Navaja enega od njih, ki pravi: *»Trdno sem sklenil, da si ne bom vzel življenja ne glede na to, kaj se mi zgodi. Hotel sem videti vse, vse doživeti, vse izkusiti, vse ohraniti v sebi. Le čemu, ko pa ne bom nikoli imel možnosti, da bi svetu izkričal vse, kar vsem? Kratko malo zato, ker se nisem hotel spraviti stran, nisem hotel pokončati priče, kakršna bi utegnil postati.«* Grief (2005: 20) pravi, da je želja pričati o zločinih, ki so jih storili nacisti, pomembno prispevala k preživetju članov Sonderkommando. Ti jetniki so lahko videli Jude iz vse Evrope prihajati v plinske celice. Bali so se, da Judje po vojni ne bodo več obstajali. Tako so bili prepričani, da mora zadnjih nekaj prič te tragedije preživeti, da izpriča svetu o iztrebljanju, ki se je zgodilo. Zdelo se jim je nepredstavljivo, da nobena sled o Judih ne bo obstajala, da bo zadnja sled izginila v plinskih celicah in krematoriju. Želeli so preživeti za vsako ceno, da lahko pričajo o uničenju judovskega ljudstva in prikrivanju tega zločina. Princip »živeti, da pričaš« je zelo nazorno viden v pisanju in opombah jetnikov Sonderkommando. En od preživelih, Yehoshua Rosenblum, pravi, *»V slačilnici sem srečal ultraortodoksnega rabina, kateremu sem povedal, kaj se bo zgodilo z njimi. Ko je slišal to, je odgovoril, 'Ti boš živel in moraš pričati za celoten svet, kaj se je zgodilo, naredi to za nas.'«* Ali kot v Lanzmannovem dokumentarnem filmu opiše svojo izkušnjo jetnik z judinjo, ki je bila pred tem, da jo zaprejo v plinsko celico: *»Torej si želiš umreti. Ampak to je nesmisel. Tvoja smrt nam ne bo vrnila naših življenj. To ni mogoče. Moraš preživeti, moraš biti priča našemu trpljenju in krivici, ki nam jo delajo.«* Ali kot pripoveduje Steiner (1972: 91): *»Moramo ostati živi, da bi lahko poročali svetu o temle tukaj,« je razlagal. »Glejte, takšni ste kot pogubljeni, ki jih drži pri življenju sredi pekla le nekakšna magična moč. Misliti morate samo na to, kako bi prišli od tod, da bi pričali živim, da bi jih posvarili. Mislite na take, ki nevede, pomotoma delajo usodne napake. Mislite na take, ki se lahkomišno odločajo, ne da bi vedeli, kam jih bodo privedle njihove odločitve. Mislite na take, ki lahkega srca zatiskajo oči pred svojo nesrečo, kot da bi bili slepci, ki se nič hudega sluteč bližajo prepadu. Mar jim nočete pomagati?«* Ali na drugem mestu, ko Steiner (1972: 148) pripoveduje o najdenem dnevniku Mordekaja Tenenbauma, v katerem je beležil vse, vtise, organizacijske načrte odporniškega komiteja, anekdote, datume deportacij, reakcije raznih osebnosti, vse, kar je videl, slišal, delal, da bi bodoči rodovi zvedeli, kaj se je godilo, ter da bi razumeli, kako je prišlo do tega. Nekaj dni pred likvidacijo geta je zakopal svoje

zapiske. Dnevnik je bil najden po vojni in v njem, nekaj dni pred vstajo varšavskega geta, med katero je potem padel, je svoji zaročenki Temi pisal takole: *»Vse je zgubljeno, torej ostani živa, živa za vsako ceno, da boš lahko pričala o tem, kajti ti znaš tako lepo pripovedovati.«* Potrebo po pričanju o vseh zločinih, ki so se dogajali v času vojne, lahko najdemo v mnogih zapisih. Naslednji je bil najden v Varšavskem dnevniku in ga je zapisal Chaim A. Kaplan, 26. oktobra 1939: *»Na našem popisu trpljenja ne sme manjkati niti en detajl. Čeprav zdaj doživljamo strašno trpljenje in je opoldansko sonce za nas postalo mračno, nismo izgubili upanja, da bo čas svetlobe zagotovo prišel. Naš narod ne bo uničen. Posamezniki bodo uničeni, toda judovska skupnost se bo zagotovo obdržala. Zato je vsak zapis vrednejši od zlata, v kolikor je zapisan tako, kot se je resnično zgodilo, brez pretiravanja in izkrivljanja resnice«* (v Toš 2010).

Steiner, ki popisuje dogajanje v Treblinki¹⁰ pravi, da je ta nuja pričevanja prve dni marsikomu pomagala, da je zdržal. Etty Hillesum (2008: 253), ki taborišča ni preživela, je v Waterborku¹¹ zapisala te besede: *»Lahko sicer trpimo, toda ni nam treba podleči. In če bomo te čase preživeli nepoškodovani, telesno in duševno, zlasti duševno – brez grenkobe in sovraštva, bomo imeli po vojni tudi pravico pričevati. Morda sem preveč ambiciozna: tudi sama bi rada pristavila besedico ali dve.«*

Priče so povečini bile privilegirane, zato nikoli ne bomo dognali resničnega dna, ki so ga doživeli tisti, ki niso preživeli. Preživela je izjemna manjšina in to so tisti, ki se zaradi zlorabe moči, sposobnosti ali sreče niso dotaknili dna, zato ti v resnici niso čisto prave priče. O usodi navadnega taboriščnika ni pripovedoval nihče, to so t.i. muslimani, o katerih bom spregovorila kasneje. O njih, o glavnini taborišča, pričajo drugi namesto njih. Po drugi strani pa je izpoved preživelih sama po sebi že dovolj grozna in nedoumljiva.

GETO IN DEPORTACIJA

Koncentracija je bila nujno prva stopnja na poti k deportaciji in uničenju. Geti so bili le etapa v zgodovini holokavsta, niso pa bila pglavitna prizorišča genocida. Razmere za življenje v njem so bile podobne razmeram v taborišču. *»V getu je razdalja med razredi bila razdalja*

¹⁰ uničevalno taborišče na Poljskem

¹¹ zbirno in prehodno taborišče na Nizozemskem

med življenjem in smrtjo. Že to, da je nekdo ostal živ, je pomenilo, da si je moral zatiskati oči pred pomanjkanjem in stisko drugih. Najprej so umrli revni, in to množično. Enako se je zgodilo tudi z neiznajdljivimi, pohlevnimi, naivnimi, poštenimi, takimi, ki se niso gnali. Življenje v getu je bilo od prvega dne zaradi množic, natrpanih v prostoru, primernem za komaj tretjino njihovega števila, zaradi odmerjene količine hrane, ki je zagotavljala telesni propad in duhovno onemoglost, zaradi tako rekoč nobenih dohodkov, zaradi razsajanja epidemij in pomanjkanja zdravil igra z ničelno vsoto, pri kateri je bila najbolj zaželeno nagrada samoohranitev. Neustavljiva potreba po življenju je odstranila moralne pomisleke in z njimi človeško dostojanstvo. Vse, kar je služilo samoohranitvi, je bilo prav. Številna pričevanja preživelih govorijo o zelo razširjenem podkupovanju in izsiljevanju, odiranju in prevari, ki so postali značilni za številne judovske svete ali vsaj za številne posameznike, ki so imeli strašno moč, da so lahko razsojali o smrti in življenju.» (po Bauman 2006)

Geto je bil torej za ogromno ljudi predfaza. Proces telesnega in duševnega propadanja ljudi se ni začel šele z vstopom v taborišče. Eno izmed situacij, ki je bila v getih vsakdanjost, opisuje De-nur¹² (1964: 50-52): *»Neki vznemirjeni možakar je prisopihal v vežo... in z obema rokama držal posodo z vročo juho. Iz posode je uhajala proti njegovemu razburjenemu obrazu para. Sédél je v kot ob zidu, kakor da se skriva ali kakor da ne more narediti niti koraka dalje, da bi dosegel stopnišče, kjer bi lahko sede nemoteno jedel. Držal je posodo tik pred usti in s kositrno žlico požrešno metal juho vase. Brez oddiha. Znoj in stajane snežinke so mu curljale z zariplega obraza v posodo. Ni prekinil svojega obeda, da bi obrisal potne srage in vodo s čela. Majhna deklica nekako šestih let se je ustavila ob vhodu v vežo. Končno je našla očeta. Obstala je tam in ga gledala, kot da se boji stopiti bliže... Tiho je strmela v očetova odprta usta in v polne žlice vroče juhe, ki so brez prestanka izginjale v njih... Mož v kotu je postrgal juho iz posode. Skrbno je polizal žlico na obeh straneh, jo zataknil v prsni koš in se obrnil, da bi odšel iz veže. Deklica se mu je umaknila. Šel je mimo, kot da je ne vidi. Obrnila se je in mu neumno sledila. Po nekaj korakih je oče pogledal otroka – kakor da bi ga bil šele zdaj opazil – namrščil čelo in kot človek, ki si hoče pregnati zoprno muho z nosu, siknil skozi zobe: »Umri!«*

Jan Karsky v Lanzmannovem dokumentarnem filmu (1985) pred intervjujem sedi togo in napeto, čaka, nato globoko vzdihne, in začne: *»Sedaj grem nazaj petintrideset let nazaj.. . Ne, ne grem nazaj, veste..., kakšen drug moment«*, joče ter odide v drugo sobo. Malo kasneje:

¹² Avtor je delo Baraka s punčkami napisal na podlagi dnevnika deklice, ki pa osvoboditve taborišča ni dočakala. De-nur je bil sicer tudi sam interniranec.

»...Ne grem nazaj, ne, sem profesor že šestindvajset let in nikoli nisem svojim učencem govoril o Judih. Razumem pomen tega intervjuja, vem, da je namenjen zgodovinski dokumentaciji, zato bom poskusil.« Kasneje v pogovoru se razkrije, da je dvakrat obiskal enega od getov in razlaga, kaj je videl. Na določeni točki se ponovno zlomi. Ob koncu pove, da ne hodi nazaj v svoj spomin, da v getu ni zmogel več vzdržati, je pa poročal, kaj je videl, kot se je pričakovalo od njega. Pravi, da to ni bil svet, to ni bil del človeštva, tega ni videl nikjer, o tem ni nikoli bral ali videl filma o tem in na to ni bil pripravljen... Pravi: *»Rekli so, da so to ljudje, vendar niso bili videti kot ljudje.«*

Nyiszli (1993: 53) se vpraša, kako bi lahko kdo opisal položaj tistih, ki so v taborišče prišli že telesno obnemogli, če so v Auschwitzu najbolj zdravi posamezniki lahko zdržali tri ali štiri tedne, preden so se zgrudili zaradi lakote, umazanije, udarcev in nečloveškega dela.

Končni cilj transportov so določali glede na »absorpcijsko zmožnost« različnih morišč, pa tudi glede na zahteve po suženjski delovni sili s strani številnih industrijskih podjetij, ki so odkrila, da ustanovitev podružnic v soseščini nekaterih taborišč smrti prinaša zaslužek (po Benz). Ni naključje torej, da so bila vsa nemška taborišča na obrobju industrijskih središč in ob prometnih zvezah in hkrati na čim bolj nezdravih zemljiščih (Kovač-Zupančič, Ksela-Jasna 1982: 68). Ljudi so v taborišča deportirali v živinskih vagonih, mnogokrat je pot trajala več dni, pa tudi tednov. Vagoni so bili natrpani z ljudmi, večinoma so bili brez vode in hrane, deportacijo je spremljal mrz ali vročina, pomenila pa je tudi boleče navajanje na skupno latrino. Že same deportacije nekateri niso preživeli.

Levi (2003: 87-90) zapiše, da se niz spominov skoraj vedno začne z vlakom, ki je pomenil odhod v neznano. *»Vsi naši številni dnevniki in pripovedi omenjajo vlak, zapečateni vagon, ki se iz trgovskega prevoznega sredstva spremeni v potujoči zapor ali celo v napravo za ubijanje. Vselej je nabito poln, a se zdi, da lahko zaslutimo grob izračun v številu oseb, ki so jih v posameznih primerih natrpali vanj – od petdeset do sto dvajset, odvisno od dolžine potovanja in hierarhične ravni, ki jo je nacistični sistem pripisoval »človeškemu materialu«, ki ga je prevažal. Na vlakih, ki so vozili iz Italije, je bilo v enem vagonu »samo« od 50 do 60 ljudi (Judov, političnih zapornikov, partizanov, ubožcev, ki so jih polovili po ulicah, in vojakov, ki so jih ujeli po razpadu vojske 8. septembra 1943). Morda so pri tem upoštevali razdalje ali pa vtis, ki bi ga vlaki lahko imeli na morebitne priče ob poti. Nekaj povsem drugega so bili transporti iz vzhodne Evrope. Slovani, zlasti če so bili Judje, so bili najbolj cenena roba, še več, bili so brez sleherne vrednosti in so vsekakor morali umreti, pa naj bo to*

med potovanjem ali pozneje. Na vlakih, ki so prevažali poljske Jude iz getov v koncentracijska taborišča ali iz enega taborišča v drugo, je bilo v vagonu do 120 ljudi, saj je bila pot kratka... Toda že petdesetim ljudem je bilo v vagonu zelo neudobno; vsi hkrati sicer lahko ležejo k počitku, vendar eden zraven drugega. Če jih je v vagonu 100 ali več, je tudi nekajurno potovanje pekel, saj morajo stati ali izmenično čepeti, med potniki pa so pogosto starci, bolniki, otroci, doječe matere, norci pa tudi ljudje, ki znorijo med vožnjo ali zaradi nje.« V začetnih deportacijah Levi opisuje, da se Nemci niso spomnili niti na to, da bi v vsak vagon postavili posodo, ki bi jo uporabljali za stranišče. Ta napaka se je izkazala za zelo hudo, saj je povzročila dosti več trpljenja kakor pa žeja in mraz. »V mojem vagonu je bilo precej starcev, tako moških kot žensk, med drugimi vsi varovanci judovskega doma za ostarele iz Benetk. Za vse, še zlasti pa zanje je bilo opravljanje potrebe v javnosti mučno ali nemogoče.« (Levi 2003: 87-88)

SELEKCIJA

Ko so ljudje prispeli na končno postajo, je sledila selekcija. Frankl opisuje, kako so vsi v transportu bili bolj ali manj v pomilostitveni blodnji, tj. ko si na smrt obsojeni začne prav v zadnjem trenutku, neposredno pred usmrtnitvijo, domišljati, da ga bodo vendarle pomilostili. Ljudje niso dojeli smisla selekcije, ta se jim je pojasnil šele zvečer tistega dne. »Tako smo se tudi mi do zadnjega trenutka oklepali upov in menili, da ne more biti tako hudo.« Selekcijo opiše takole: »Naročili so nam, naj pustimo vso prtljago v vagonih, izstopimo, ter se postavimo v kolono moških in žensk, da bomo tako šli v sprevedu mimo višjega esesovskega oficirja. Čudno, da sem imel pogum in sem vzel s seboj svoj nahrbtnik, skrit pod plaščem. Tedaj vidim, da gre moja kolona, moški za moškim, proti esesovskemu oficirju. Računal sem: če odkrije težak nahrbtnik, ki me vleče na stran, bom dobil najmanj zaušnico, ki me bo položila v blato; to sem vedel od drugod. Nagonsko se toliko bolj vzravnam, kolikor bliže sem temu moškemu, da vendar ne bi opazil, da skrivam breme. Tedaj stoji pred menoj: velik, vitek, svež v svetleče svetli uniformi – eleganten, urejen človek, poln razdalje do nas bednikov, neprespanih in zapuščenih. Tu stoji malomarno, si podpira desni komolec z levo roko, desno roko drži dvignjeno in s komolcem te roke izvaja neznatne kretnje, na desno, na levo, mnogo pogostejše na desno... Nihče od nas ni slutil pomena te neznatne kretnje človeškega kazalca ... Sedaj sem jaz na vrsti. Malo pred tem mi je nekdo prišepnil, na desno gredo na delo, na levo pa v taborišče za bolne in nezmožne dela. Prepustil sem se toku stvari – prvič za vse prihodnje hkrati. Nahrbtnik me vleče na levo, popravim se in zravnam. Esesovec me

vprašujoče gleda, zdi se, da je osupel ali v dvomu, obe roke mi položi na ramena, trudim se, da bi ostal strumno in vzravnano, tedaj počasi obrne moja ramena, tako da se zasučem na desno – in odfrčim na desno. Zvečer smo izvedeli pomen te igre s kazalcem; bila je prva selekcija! Prva odločitev o biti in nebiti; za ogromno večino našega transporta, za okoli 90 %, je bila smrtna obsodba» (Frankl 1983: 17-19). Iz opisa selekcije je razvidno, da so prvo selekcijo preživeli predvsem moški, torej desna kolona, ženske in otroci, postavljeni v levo kolono, pa so bili praktično vsi odbrani za plinske celice. Na smrt obsojene je vodila skupina jetnikov, t.i. *Sonderkommando*. Gre za posebno skupino jetnikov, ki je med prispelimi morala vzdrževati red, poskrbeti, da so se slekli oziroma jim sami pomagali, tako da so obleke trgali z njih, ženskam je bilo potrebno ostriči lase, ljudi odpeljati v plinske celice, iz celic odstraniti trupla, jim iz čeljusti populili zlate zobe, prebrati in razvrstiti oblačila, čevlje in vsebino prtljage, spraviti trupla v krematorije, nadzirati delovanje peči in odstraniti in zavreči pepel (Steiner 1972: 78). Skupina je bila sestavljena izključno iz moških judovskih jetnikov. Jetniki te komande so bivali v neposredni bližini krematorijev, zavarovani posebej z žično ograjo, v katero je bil vključen električni tok visoke napetosti in ki jih je ločila od drugih odsekov taborišča. Jetniki so bili za to delo »nagrajeni« z dobro opremljenimi barakami, posebnimi dodatki hrane, smeli pa so si vzeti tudi nekaj od tistega, kar je še ostalo žrtvam do praga smrti. Po treh, največ šestih mesecih so tudi ti šli po poti, kakor žrtve pred njimi. Preživelih je le neznatno število (Kovač-Zupančič, Ksela-Jasna 1982: 83-84). Eden od preživelih, Zalman Lewental (v Greif 2005: 18-19), o tej tragiki spregovori tako: *»Začeli so naganjati ljudi v bunker, zastrupljeni od vpitja, ki je enak prejšnji noči. Kako grozna in tragična je bila scena, ko je kasneje bilo očitno ... da so pustili za sabo svoje sorodnike, svoje ljubljene, svoje družine, nekateri od njih svoje očete, drugi žene in otroke. Kasneje, ko so pričeli z delom, so mnogi med mrtvimi prepoznali člane svoje družine. Kommando je bil sestavljen iz moških, ki so pravkar prispeli z zadnjim transportom in so bili takoj odvedeni k delu. Tako so bili umorjeni vsi iz našega transporta, iz naše skupnosti, našega mesta, naši dragi starši, naše žene, naši otroci, naše sestre, naši bratje, na 10. december 1942 pozno te noči; ostali so bili ubiti naslednji dan.«* Lajb Langfus (v Greif 2005: 21-22) pravi, da so jetniki *Sonderkommando* bili popolnoma običajni ljudje z normalnimi človeškimi lastnostmi. Bili so moške z srcem, čustvi in zavestjo. Večina se je svoje »okupacije« navadila do te ravni, da jim je predstavljala vsakodnevno rutino, ki so jo opravljali popolnoma brezbrizno. *»Popolnoma smo izgubili svoja občutja. Bili smo kot živi mrtveci, kot roboti, ko so nas preganjali (SS, op. M.B.); nismo vedeli, kje teči, zakaj teči, kaj storiti. Nihče ni več gledal na nikogar. Zagotovo vem, da nihče v tistem času ni bil zares živ, nihče od nas ni mislil ali razmišljal.«* Ko je bilo

delo opravljeno, ko so se vrnili v svoje barake in se ulegli k počitku, potem... »se je začela tragedija. Vsi smo začeli verjeti sanjam, ki so se nam razkrile prejšnjo noč, da družina, ljubljene niso več živi, da jih nikoli več ne bom videli, nikoli, ker smo jih zažgali z lastnimi rokami; in če je tako, zakaj nadaljevati življenje, kaj je še lahko več kot to, da bi lahko nadaljevali s svojim življenjem...«

Za odlično prevaro množice so poskrbeli nacisti sami. Večina je bila popolnoma prepričana, da gre pod prho. Plinske celice so bile vse preveč nedojemljive. Tudi jetniki Sonderkommando so sklenili, da ljudem ne bodo več govorili, kaj jih čaka oziroma da mirijo one, ki so slutili, zakaj gre. Delo bi si s tem samo otežili in bili za to še kaznovani (Steiner 1972: 78). Vendar kasneje, ko se je po malem že govorilo, kaj se dogaja v taboriščih, ko se je resnica že razkrivala, pa je nereagirane ljudi iz novih transportov povzročila še neka druga težava. Ne glede na to, da je bilo več kot dovolj dejanj in potez s strani nacistov, ki so očitno kazale na to, da je »manjvredne« potrebno odstraniti, da njihova življenja niso vredna, da bi živela, ... se ljudje vse preveč radi nagibamo k temu, da nočemo pogledati resnici v oči, raje živimo v nekem upanju ne glede na to, kako majhno je, sami sebi lažemo, lažemo drugim. Resnica je bila v tem primeru vse preveč kruta in nedoumljiva, zato je bilo delo nacistov še toliko lažje.

»To, da si je zamislil in organiziral posebne komande, je bil najbolj peklenski zločin nacionalsocializma. Za pragmatičnim vidikom – varčevanje s telesno sposobnimi možmi, nalaganje najstrašnejših nalog drugim – so opazni še drugi, bolj pretanjeni. Prek te institucije je nacionalsocializem poskušal prevaliti krivdo na druge, in to prav na žrtve, tako jim ne bi ostala v tolažbo niti zavest, da so nedolžne. Ni lahko niti prijetno raziskovati tega brezna zlobe, vendar mislim, da je to treba storiti, kajti tisto, kar je bilo možno zagrešiti včeraj, bo lahko kdo spet poskusil jutri in bo morda zadevalo nas ali naše otroke. Zamika nas, da bi pogledali stran in mislili na kaj drugega, vendar se moramo tej skušnjavi upreti. Obstoj posebnih komand je namreč imel pomen in je v sebi nosil sporočilo: »Mi, narod gospodarjev, vas uničujemo, toda vi niste nič boljši od nas; če hočemo – in to hočemo – lahko uničimo ne le vaša telesa, marveč tudi vaše duše, tako kakor smo uničili svoje.« (Levi 2003: 40)

PRIHOD V TABORIŠČE

»K sistemu koncentracijskega taborišča spada od prvega trenutka naprej in potem vedno znova poniževati jetnika, ga ponižati, uničiti v njem vsa občutja samospoštovanja, samozaupanja, ga notranje zlomiti. Človek v jetniku mora poginiti; mora se zanemariti, se pogrezniti, propasti.« (Joss v Jezernik 1993: 17)

Frankl (1983) na podlagi duševnih reakcij jetnika razlikuje tri obdobja: obdobje sprejema v taborišče, obdobje pravega taboriščnega življenja ter obdobje po odpustitvi oziroma osvoboditvi iz taborišča.

SPREJEMNI POSTOPKI IN OBDOBJE SPREJEMA

Takoj po prihodu v taborišče so morali novinci skozi vrsto poniževalnih postopkov. Ti so zaradi velikih transportov trajali po več ur, včasih tudi po ves dan, preden so jetnike razmestili v prehodno karanteno. Do tedaj so stali pred barako izpostavljeni dežju, snegu ali soncu oslabei in sestradani od deportacije ali težkega življenja v getu. *»Ko smo vstopile prvič... smo še bile človeška bitja, ženske, ki smo nosile svoja oblačila, svoje čevlje, svoje perilo in v svojih rokah tudi svežnje, ki smo jih prinesle od doma, napolnjene z vsem, kar nam je toliko pomenilo. Še vedno smo imele in večina med nami jih je imela na glavi klobuke. Predvsem pa smo še imele svojo identiteto ali individualnost, zaradi katere smo bile drugačne od drugih žensk okoli nas, in svoj ponos, ki, kot smo zvedele, ga večidel spodbuja zunanji videz.« (Perl v Jezernik 1993: 45)* Potem pa: *»Eden drugega ni mogel prepoznati. Do golega ostrižene, gole, smešne figure, tresoč se od mraza, šklepetajočih zob.« (Mareš v Jezernik 1993: 45)* *»... vsak ostane v svojem kotu in nihče si ne upa pogledati drugega. Nobenega zrcala ni, pa vendar vidimo svojo podobo v odsevu stotih modrikastih obrazov, v stotih bednih umazanih gnusnih možicljih. Tako smo se spremenili v duhove, ki smo jih videli sinoči.«* Postopek dehumanizacije pri vstopu v taborišče – slačenje, včasih britje vseh poraščenih delov telesa, tudi sramnih dlak, izguba imena in osebnosti – je povzročil globoko travmo. Spremljal jo je vztrajen občutek nemoči; ob takih ali drugačnih vsakdanjih ponižanjih je žrtev ugotovila, da tisto, kar je v življenju dosegla, storila ali imela, tukaj ne šteje nič. Govorili so jim, da so v peklu vsi enaki (Plant 1991: 102). *»Tedaj smo se prvič ovedli, da naš jezik ne pozna besed, ki bi lahko izrazile to žalitev, to rušenje človeka. V trenutku se nam je s skorajda preroško slutnjo razkrila resnica: dosegli smo dno. Globlje ni mogoče, ni bolj bednega človeškega stanja in ga ni mogoče misliti. Nič več ni naše: vzeli so nam obleke, čevlje, celo lase; če bomo spregovorili, nas ne bodo poslušali; in četudi bi nas poslušali, nas ne bi razumeli. Vzeli nam*

bodo še imena; in če jih bomo hoteli obdržati, bomo morali v sebi najti moč za to in se truditi, da bo za imenom ostalo še kaj od nas, od nas, takšnih, kot smo bili.» (Levi 2004: 21)

Za novince je pri vstopu v državo KZ veljalo strogo pravilo: *»Nič ne smeš vzeti s seboj, nič ne smeš imeti na sebi« ... »Vse, kar bi nas moglo spominjati na naše prejšnje življenje, nam je bilo odvzeto.»* (Perl v Jezernik 1993: 44) Ta ceremonialna degradacija je bila del poskusa doseči totalen nadzor in s tem totalno napovedljivost ravnanja internirancev in učinkovit mehanizem, s katerim je bila njihova relativno kompleksna osebnost svobodnega državljana preobrazena v relativno preprosto vlogo tako imenovanega Häftlinga (Jezernik 1993: 43). *»Zamislite si torej človeka, ki mu ob ljubljениh osebah odvzamejo še dom, navade, obleko, skratka popolnoma vse, kar ima: tak človek bo prazen, ponižan na trpljenje in pomanjkanje, pozabil bo na dostojanstvo in razsodnost, saj se kaj rado zgodi, da kdor izgubi vse, izgubi tudi samega sebe...«* (Levi 2004: 21-22). *»Človeku preostane golo bivanje«* (Frankl 1983: 20).

V karanteni so jetniki nato prebili od šest do osem tednov. Uradno je bila karantena sicer *»zdravstveni ukrep«*, a glede na to, kakšna je bila, je v resnici postala prva preizkušnja telesne vzdržljivosti in duševne obrambne moči. Ljudje v karanteni so živeli v prenatrpanih barakah, kjer se je zaradi razmer nemoteno razmnoževal mrčes, zlasti uši, te pa so prenašale pegavico, za katero so novinci množično umirali. Novince so zaposlovali le priložnostno pri delih znotraj taboriščnega odseka. Moški so morali tudi *»telovaditi«*. Kdor se je izčrpan zgrudil, ga je kapo z bičem pretepal toliko časa, da se je pobral s tal, ali pa ga je do smrti pobil. Piekarski (1989: 28-29) pravi, da je bila telovadba še ena od mnogih preizkušenj. Vrtenje okrog svoje osi na primer povzroči omotičnost, to pa je tisto, na kar so kapi čakali, da so lahko človeka popadli. Tisti na koncu kolone so bili vedno na udaru, kapi so bili namreč vedno pripravljeni kaznovati tiste, ki niso uspeli dohajati ostalih. Prve žrtve so bili starejši možje oziroma tisti, ki so se preživljali z delom za mizo, zaradi česar so bili v slabi fizični kondiciji. Po končanih dveh urah jih je ducat obležalo, nezmožni se premakniti. Praktično ni bilo razlike, ali so umrli takrat in tam, ker drugi so bili še živi, vendar pa niso mogli več hoditi in noben jim ni smel pomagati. Dejansko jim tudi nihče ni hotel pomagati. *»Naša preobrazba je bila v polnem teku, čedalje bolj smo bili neobčutljivi za trpljenje drugega. Vsi smo vedeli, da so moški, ki so ležali pred nami, obsojeni na smrt ali pa so bili že mrtvi. Vedeli smo, da jim ne moremo pomagati, poleg tega pa smo se še predobro zavedali, da jim plenilčeva okupacija z mrtvimi ali ranjenimi, prinese nam še nekaj dodatnega časa.«*

Poleg takih in podobnih telovadb oziroma preizkusih vzdržljivosti so poskrbeli, da so bili obroki že tako pičle hrane v karanteni še manjši. Tisti, ki so to preizkušnjo preživeli, so bili premeščeni v delovno taborišče (Kovač-Zupančič, Ksela-Jasna 1982: 62-63).

ŠOK

Za prvo obdobje življenja v taborišču je značilen šok ob sprejemu (Frankl 1983: 16). *»Ni taboriščnika, ki se ga ne bi spominjal in ki se ne bi spominjal svoje osuplosti nad tem, da kot novinec ni bil deležen prvih groženj, prvih žaljivk in prvih udarcev s strani esesovcev, marveč s strani drugih taboriščnikov, »kolegov«, tistih skrivnostnih oseb, ki so vendarle nosile enako zebrasto obleko, kakršno je pravkar oblekel sam«* (Levi 2003: 14). Kot sem že omenila, so v vsakdanjem življenju navadnih jetnikov igrali pomembno vlogo t.i. taboriščni funkcionarji oz. taboriščne funkcionarke. *»Skoraj vse, brez izjeme, so pozabile, da so tudi same jetnice: gizdalinsko so se oblačile, ko nismo imele me niti najnujnejših kosov perila in oblek; pretepale so nas in zapostavljale, norčevale so se iz nas in naših civilnih naslovov, tožile so nas in izdajale. Jemale so davek od vsakega paketa, jih same odpirale in kradle iz njih«* (v Kavčič 2008: 59). Levi (2004: 37) pravi, da je kaj hitro spoznal, da je v naravnem redu stvari to, da privilegiranci tlačijo nepriviligirane: na tem človeškem zakonu sloni družbeno ogroditje taborišča.

Ljudje so se ob sprejemu v taborišče počutili, kot da so pristali v nekem drugem svetu, in res so. Kar naenkrat so postali le še številke, ostali so brez kakršne koli lastnine, do novincev je vladala odkrita sovražnost, zadeli so ob poplavo jezikov, nikjer ni bilo osebe, ki bi ji rade volje razložila, kako in kaj, kaj lahko pričakujejo, kaj morajo storiti... *»In kar naenkrat sploh nisem več vedela, koliko sem stara, kje sem. Nič nisem vedela, kako izgubljeno tam sedim... nisem vedela, ne kam iti, nič«* (v Kavčič 2008: 60).

Levi (2003: 29) pravi, da se je le redko zgodilo, da bi bil novinec sprejet, ne kot prijatelj, temveč vsaj kot tovariš v nesreči. Večinoma so »stari« taboriščniki kazali do njih nestrpnost ali celo sovražnost. »Novincu« so zavidali, ker se jim je zdelo, da še vedno diši po domu. *»Toda ta zavist je bila absurdna, saj smo v prvih dneh jetništva trpeli dosti huje, kakor pozneje, ko smo se že znali nekako zaščititi z navajenostjo in izkušnjami. Novinec je bil tarča posmeha in krutih šal, tako kakor se dogaja v vseh skupnostih »rekrutom« in »brucem« ter v iniciacijskih obredih primitivnih ljudstev. Ni dvoma, da je življenje v taborišču pomenilo regresijo in vrnitev k primitivnim oblikam vedenja.«*

De-nur (1964: 137-138) opiše, kako je Danijela doživela svoj prihod v barako: *»Električna luč je blede osvetljevala številko nad vrati barake: 29. Številko barake, kamor so jo poslali. Danijela je odrinila vrata in vstopila. Obstala je kot vkopana. Temačna, neskončna pot, pokrita z meglo. Neštete človeške sence so brez cilja hodile sem in tja po megli; brez prestanka, brez počitka. Vse je bilo kot pod temno vodo. Zgoraj med oporniki so brlele lučke, ki so svetile zato, da si videl, kako je vse rumeno, turobno. Drugega konca barake ni bilo mogoče videti. Pot brez konca. Na obeh straneh sta stali ob stenah dve vrsti pogradov, ena nad drugo. Zgoraj in spodaj so bile brezštevilne človeške sence, zavite v cunje. Nekatere so ležale, nekatere so sedele tesno druga ob drugi. Cunje na nogah, cunje na glavah. Njihov spol in starost nista bila razločna. Okostnjaki. Nešteti okostnjaki. Kamorkoli pogledaš, se vrtinčijo okostnjaki v pramenih rumenkaste teme. Vrata so se na stežaj odprla. Na prag je stopila nadzornica z gumijevko v roki in zavpila: »Na pograde!« Danijela je stekla k pogradu in poskusila zlesti nanj. Od zgoraj so zarežala vanjo usta z velikanskimi zobmi, neke oči so se razširile v sovraštvu in noge so brcale in cepetale po njenih rokah ter ji niso pustile gor. »Nova!« »Obraz jo izdaja!« Spodaj je nadzornica tolkla po glavah obotavljivk, ki so še begale po tleh barake... Danijela je divje tekla sem in tja, dokler se ji navsezadnje ni posrečilo zlesti med druge na pograd. Na pogradih je bila umazana slama – kakor v blatnem hlevu. Ženske so se ji z mržnjo umaknile, se ji izognile kot da je prišla sem prostovoljno, da si prilasti njihov prostor.«*

Prihod v taborišče je praktično za vse novince pomenil šok. Velikonja (v Kavčič 2008: 60) ta šok poimenuje z naslednjimi besedami: *»Me je napadla strašna duševna kriza. Trajala je tri dni, in kar je bilo še huje, tri noči, ko sem blazno trepetala in sem bila bolna – duševno bolna. To ni strah, mislim, da ne. Bil je stud, gnus, odpor, jeza, obup.«* Ob popolni zmedbi, ki so jo novinci doživljali, ob vseh novostih, ki so človeka ob sprejemu doletele, *»Storim to, kar je pomenilo vrhunec psiholoških reakcij v tem obdobju: napravim črto čez vse svoje dosedanje življenje«* (Frankl 1983: 20). Levi se strinja s tem in pravi: *»Če je nuja velika, se človek hitro nauči na mah izbrisati preteklost in bodočnost«* (Levi 2004: 30). Pahor (2008: 30) zapiše, da je prvi pogoj za najmanjšo možnost preživetja stroga odstranitev vseh podob, ki ne spadajo v kraljestvo zla. Na drugem mestu še piše, da se je v ujetništvu samogibno odrekel mislim in spominom in se razdal v zaporedju vsakdanjih, vsakournih, trenutnih gibov. Materializiral se je v aktivni skrbi za druge. *»A kakor je bila iz dejavnosti izključena ne samo vsaka misel, ampak celo slutnja o prihodnosti mojega bitja, takó je bila izključena sleherna misel na prihodnost tudi pri skrbi za druge«* (Pahor 2008: 153).

PRIVAJANJE NA TABORIŠČNO ŽIVLJENJE

Primo Levi (2003: 90-92) zapiše, da je žalitev dostojnosti vsaj na začetku življenja v taborišču predstavljala velik delež celotnega trpljenja. *»Ni se bilo lahko niti neboleče navaditi na velikansko skupno latrino, na omejen in določen čas iztrebljanja, na to, da je pred teboj stal tvoj naslednik, ki te je nestrpno, včasih proseče, drugič predrzno vsakih deset sekund spraševal: »Hast du gemacht?«¹³* Kljub temu pravi, da se je nelagodje v nekaj tednih zmanjšalo in na koncu izginilo. Prisilnemu iztrebljanju je bila podobna prisilna golota. *»V taborišče smo vstopali goli, pravzaprav še manj kot goli, saj nismo bili le brez obleke in čevljev, temveč tudi brez las in vseh drugih dlak. V taborišču je bilo britje popolno in se je izvajalo vsak teden, javna in skupinska golota pa se je ponavljala, bila je značilna in zelo pomenljiva. V koncentracijskem taborišču je bil dan poln brezštevlnih in mučnih slačenj zaradi pregledovanja uši, preiskav oblačil, pregleda garij, jutranjega umivanja, poleg tega pa še zaradi rednih selekcij, pri katerih je »komisija« odločala, kdo je še sposoben za delo in koga je treba odstraniti. Gol in bos človek se počuti, kot če bi mu odsekali roke in noge, in je le nemočen plen. Oblačila, celo tista umazana, ki so nam jih razdelili, celo bedni čevlji z lesenim podplatom, so pičla, a nepogrešljiva obramba. Kdor jih nima, v sebi ne vidi več človeškega bitja, temveč golega, počasnega, bednega črva, ki leži na tleh in ve, da ga lahko vsak hip pohodijo.«* *»Isti hromeči občutek nemoči in degradacije se nas je polotil v prvih dneh jetništva zato, ker nismo imeli žlic. Brez žlice nismo mogli pojesti vsakodnevne juhe drugače, kakor da smo jo posrebal kot psi. Šele po mnogih dneh privajanja smo izvedeli, da v taborišču žlice obstajajo, vendar si jih moramo kupiti na črni borzi in jih plačati z juho ali kruhom. Žlica je ponavadi stala polovično porcijo kruha ali liter juhe, vendar so od novih, neizkušenih prišlekov vedno zahtevali veliko več«* (Levi 2003: 90-92).

Kmalu po vstopu v taborišče, so lahko novinci ugotovili, da se lagerski prebivalci delijo na tri vrste: kriminalce, politične zapornike in Jude. Vsi so bili oblečeni v progaste obleke, vsi so bili Häftlingi, vendar pa so imeli kriminalci na suknjiču zraven številke prišit zelen trikotnik, politični rdeč, Judje, ki predstavljajo veliko večino, pa so nosili rdeče-rumeno judovsko zvezdo. V taborišču so bili tudi esesovci, a jih je bilo malo in so bili zunaj taborišča, zato so jih taboriščniki videli le poredkoma: *»z nami dejansko razpolagajo zeleni trikotniki, ki imajo pri tem proste roke, in še nekateri prostovoljci iz ostalih dveh skupin – teh pa ni malo.«* V začetnem obdobju so se morali še veliko naučiti, o tem pripoveduje Levi (2004: 26-29),

¹³

»Si končal?«

naučili so se »to, da vedno odgovoriš »Jawolh«, da nikoli ne sprašuješ, da se vedno delaš, da si razumel. Spoznali smo vrednost hrane. Spoznali smo, da pride vse prav. Vemo tudi, da ti vse lahko ukradejo, pravzaprav te okradejo, brž ko tvoja budnost popusti. Poznamo že dobršen del taboriščnega pravilnika, ki je neverjetno zapleten. Prepovedi je brez števila. Neskončno veliko je norih obredov, ki jih moraš opraviti. Povrh tega obstajajo brezšteviline okoliščine, ki so sicer nepomembne, tukaj pa prerasejo v problem. Pa nikar verjeti, da v lagerskem življenju čevlji predstavljajo nekaj postranskega. Smrt se začne pri čevljih. Ob vsem tem še nismo omenili dela, ki je ponovno splet zakonov, tabujev in problemov. Takšno bo naše življenje. Vsak dan, po zapovedanem tempu Ausrücken in Einrücken, oditi in vrniti se; delati, spati in jesti; zboleti, okrevati ali umreti. Doklej? A stari taboriščniki se temu vprašanju smejejo: po tem vprašanju se prepoznavajo novinci. Smejejo se in ne odgovorijo: zanje je že vprašanje mesecev ali celo let zbledelo, izgubilo vso ostrino spričo veliko nujnejših in stvarnejših problemov bližnje prihodnosti: koliko se bo danes jedlo, ali bo snežilo, ali bo treba raztovarjati premog... Če bi bili razumni, bi se vdali očitnemu dejstvu, da je naša usoda povsem nerazpoznavna, da je vsako ugibanje samovoljno in brez vsake stvarne podlage. A ljudje so le redko razumni, kadar je v igri njihova usoda: v vsakem primeru imajo raje ekstremna stališča; zato so se nekateri, pač odvisno od značaja, takoj prepričali, da je vse zgubljeno, da se tu ne da živeti ter da konec pride kmalu in zagotovo; drugi so verjeli, da je, najsi bo življenje, ki nas čaka, še tako trdo, odrešitev verjetna in ne tako daleč, da, če bomo močni in trdni v veri, bomo spet videli svoje domove in svoje drage. Sicer razreda črnogledov in optimistov nista povsem jasno načrtana, pa ne zato, ker bi bilo nevernikov veliko, pač pa, ker večina brez spomina in nedosledno niha med dvema skrajnostma, odvisno od sogovornika in trenutka.« Prav tako so spoznali, da je »zmešnjava jezikov je ena od bistvenih sestavin tukajšnjega načina življenja, tu je človek kar naprej obkrožen z večnim babilonom, vsi tulijo povelja in grožnje v nikoli prej slišanih jezikih in gorje tistemu, ki slučajno ne ujame njihovega pomena. Tu nihče nima časa, potrpljenja, nihče ti ne prisluhne; kar nas je zadnjih prišlecev, se nagonsko stiskamo kot ovce v kotih, ob stene, da bi si zavarovali hrbet« (Levi 2004: 31-32).

Sčasoma so začele odpadati vse potrebe, ki jih ima običajen človek ob normalnih higienskih pogojih, npr. umivanje. O tem svoje opažanje zapiše Levi (2004: 33): »Priznati moram, da je že po enem samem tednu zapora v meni usahnila vsaka potreba po čistoči... Bolj ko o tem razmišljam, bolj se mi zdi, da je umivanje obraza v naših okoliščinah nesmiseln, popolnoma neresen posel: to je mehansko in turobno ponavljanje izumrlega obreda. Vsi bomo umrli, vsi

smo na tem, da umremo: če mi med budnico in delom preostane deset minut, jih bom raje posvetil čemu drugemu, zapiranju vase, življenjskemu obračunu ali le opazovanju neba in misli, da ga morda gledam zadnjikrat, ali pa se bom preprosto prepustil življenju, razkošju neznatno majhne minute brezdelja.»

V začetnem obdobju življenja v taborišču je bilo izrednega pomena, da si se znašel, da si se uspel sporazumeti z drugimi, da si našel in si priskrbel dodatne vire energije, vedel, kako delati oziroma si imel srečo in ti je o vseh zakonitostih, pravilih in o tem, kaj je nujno, da preživiš, razložil starejši taboriščnik, ker tisti, ki tega ni zmozel ali pa je to nujo prepozno ugotovil, je bil pogubljen. Primer mladega človeka, ki tega ni zmozel, opiše Levi (2004: 36): *»Null Achtzehn je zelo mlad, kar je hudo nevarno. Ne le zato, ker mladi veliko težje kot odrasli prenašajo napore in lakoto, pač pa predvsem zato, ker je tukaj, če želiš preživeti, potrebno dolgo privajanje na boj vseh proti vsem, in mladi to le redkokdaj zmorejo. Null Achtzehn niti ni preslaboten, se pa branijo delati z njim. Vse mu je do te mere vseeno, da se ne zmeni več za to, da bi se izognil naporom, batinam, ali da bi si poiskal hrano. Izvršuje vse ukaze, ki mu jih dajo, in jasno je, da, ko ga bodo poslali v smrt, jo bo sprejel s prav takšno popolno ravnodušnostjo. Ne premore osnovne zvižčnosti vprežnih konj, ki, malo preden se povsem izčrpajo, nehajo vleči, pač pa vleče, nosi, rine, dokler mu moči dovoljujejo, potem sunkovito odpove brez ene same besedice opozorila, ne da bi svoj motni in žalostni pogled dvignil od tal... Ker se mi vsi poskušamo na vse načine izogniti naporom, je Null Achtzehn tisti, ki dela največ. Prav zato, in zato, ker je nevaren tovariš, noče nihče delati z njim; ker pa sem sam šibak in neroden, tudi nihče noče delati z mano; tako se pogostoma zgodi, da se znajdeva skupaj.»*

Dnevni red je bil za vse v taborišču natančno določen. Znak, da moraš vstati, največkrat še v temi ali v mraku, je bilo nečloveško kričanje blokača ali njegovih pomočnikov. Iskanje obleke, cokel in prerivanje proti umivalnici in stranišču je pomenilo boj s časom. Vse se je odvijalo še napol v sanjah (Poljanšek 2002: 22). Med četrto in peto uro zjutraj so se morali vsi, razen jetnikov, ki so ležali v bolniških revirjih, postaviti na zborni prostor. Delo je trajalo od jutra do večera, z vmesno pavzo, običajno med dvanajsto in eno uro popoldne. Sčasoma tudi odmora ni bilo več. Ko so prišli z dela so se zopet morali postaviti na zborni prostor. V taboriščih so bili apeli enkrat ali dvakrat dnevno. Šlo je za *Zählappell*, apel s štetjem, ki je bil zapleten in težaven, saj je bilo treba upoštevati jetnike, ki so jih prejšnji večer premestili v druga taborišča ali bolniški blok, in tiste, ki so ponoči umrli. Poleg tega se je moralo skupno število natančno ujemati s podatki prejšnjega dne in s štetjem po petericah, ki so ga izvajali

med mimohodom skupin, ki so šle na delo. Apel je potekal v vsakem vremenu – seveda na prostem – in je trajal vsaj eno uro, a tudi dve ali tri, če izračun ni bil točen; kadar so sumili, da je kdo pobegnil, pa celo štiriindvajset ur ali več. *»Kadar je deževalo, snežilo ali pa je bilo zelo mrzlo, je postal bolj mučen od samega dela, od katerega smo bili zvečer že tako in tako utrujeni«* (Levi 2003: 93).

OBDOBJE PRAVEGA TABORIŠČNEGA ŽIVLJENJA

Načini odzivov, značilni za obdobje sprejema, so se začeli v nekaj dneh spreminjati. *»Po prvem obdobju šoka zdrsi jetnik v drugo obdobje, v obdobje relativne apatije. Polagoma pride do notranjega odmiranja. Ne glede na opisane različne čustvene reakcije doživi novinec taboriščnega življenja na najbolj mučen način še druge duševne vzgibe, ki jih začne v sebi zatirati. Tu je predvsem brezmejno hrepenenje po svojih ljudeh doma. Hrepenenje, ki je lahko tako goreče, da si želiš le še, da bi prešlo. Potem je tu gnus. Gnus pred vso umazanijo, ki že na zunaj obdaja jetnika...«* (Frankl 1983: 25).

APATIČNOST, RAZDRAŽLJIVOST IN NESENTIMENTALNOST

Frankl (1983: 25-26) opiše, kako se taboriščnik počasi začne spreminjati in drugače reagirati na dogodke, ki jim je priča, ko ga smrt spremlja in obdaja že dalj časa, ko je že tolikokrat prej videl pretepanje, sadistično izživljanje, krivico itd. *»Odmiranj normalnih čustvenih vzgibov vedno bolj napreduje. Sprva gleda proč, če ga pokličejo na zborna mesto, da bo videl kazensko telovadbo katerekoli skupine. Ne prenese še pogleda na ljudi, ki jih sadistično mučijo, pogleda na tovariše, ki morajo več ur v govnu vstajati in legati, pri tem pa jim dajejo potreben tempo udarci s palico. Dneve ali tedne kasneje pa mu gre že drugače: zgodaj zjutraj, še v temi, je njegova delovna kolona pripravljena na odhod na eni izmed taboriščnih cest pred vrati taborišča; tedaj čuje vpitje, pogleda tja in vidi, kako nekega tovariša pobijejo na tla takoj, ko se spet dvigne – in zakaj? Ker je šele ponoči dobil vročino in se tako ni mogel pravočasno javiti v ambulanto in povedati, da je bolan. Sedaj ga kaznujejo, ker je brezupno poskušal, da bi ga zjutraj zapisali med bolne in bi mu tako ne bilo treba korakati na zunanje delo. Opazujejo jetnik pa, ki je dosegel že drugo obdobje svojih psiholoških reakcij, ne gleda več proč. Ravnodušen, že otopel, lahko mirno gleda dogajanje.«* Taboriščnik v drugem obdobju taboriščnega življenja ne more več občutiti studa, groze, sočutja, ogorčenja. Trpeči, bolni, umirajoči, mrtvi kolegi, njegov vsakdanji pogled, ga ne ganejo več. Frankl (1983: 48) razlaga, kako so cunje in krpe, ki so visele na prsteni koži »odpisanih«, bile že predmet zanimanja preostalih: *»z neprikrito radovednostjo, ali niso čevlji in plašč teh odhajajočih muslimanov le malo boljši kot njihovi, so jih strokovno pregledovali. Njihova usoda je bila*

vendar zapečateni; tistim pa, ki so ostajali v taborišču, še na pol dela zmožnim, je prišlo prav vse, kar bi utegnilo povečati možnost, da preživijo.»

Apatičnost, otopitev duha in notranja ravnodušnost so značilni duševni odzivi taboriščnega jetnika v drugem obdobju, ki ga kmalu napravijo neobčutljivega za vsakdanja in vsakurna pretepanja. Ta neobčutljivost je skrajno potreben oklepni sloj, s katerim se jetnikova duša zgodaj obda. V taborišču so udarce dobili iz najbolj ničevih razlogov ali pa sploh brez vsakega razloga. Apatičnost kot glavni simptom drugega obdobja je potreben samoobrambni mehanizem duše. Resničnost se zasenči. Vse težnje in s tem vse duševno življenje se osredini na eno samo nalogo: na golo ohranitev življenja, svojega in medsebojnega (Frankl 1983: 27-30). Svoje, vendar značilne duševne odzive taboriščnika ponazori: *»Gledam, kako se tovariš za tovarišem bližajo še toplemu truplu; ta zaloti preostale posvinjane krompirje od kosila, drugi je ugotovil, da so leseni čevlji na truplu vendarle malo boljši od njegovih, in jih zamenja; tretji napravi isto z jopičem umrlega, naslednji naposled je vesel, da je prišel do – pomislite: pristne! – vrvice. Ravnodušno gledam.»* Ali pa, ko čez okno vidi truplo tovariša, s katerim se je pred dvema urama še pogovarjal: *»Medtem ko poželjivo srkam vsebino, škilim slučajno skozi okno: zunaj zija truplo, ki so ga pravkar odvlekli, z otrplimi očmi v okno... Naprej srebam juho. Če bi se iz skoraj poklicnih interesov ne čudil tej svoji ravnodušnosti, bi mi ta dogodek ne ostal v spominu: tako malo čustva je bilo v vsem tem.»* (prav tam)

Lakota in pomanjkanje spanja sta gotovo bila najpomembnejša razloga za razdražljivost in apatičnost taboriščnikov, to sta pomembna povzročitelja takih stanj že v normalnem življenju človeka. S temi telesnimi vzroki pa se povežejo še duševne osnove svojevrstne duševnosti taboriščnega jetnika, in sicer v obliki raznih »kompleksov«. Večina jetnikov je trpelo od nekakšnega manjvrednostnega občutka. *»Vsak od nas je bil nekoč »Nekdo«, ali si je vsaj mislil, da je. Sedaj pa ravnajo tu z njim tako, kot da bi bil nihče. Ne da bi premišljeval kaj več o tem in ne da bi prišlo to globlje v zavest, se povprečen taboriščnik počuti čisto na psu. To doživetje pa pride še bolj do izraza zaradi nasprotij, značilnih za sociološko strukturo taboriščnega življenja. Pri tem mislim na tisto manjšino jetnikov, ki so veljali za nekaj več, na kapoje in kuharje, na upravnike skladišč in »taboriščne miličnike« - vsi so kompenzirali primitiven manjvrednostni občutek; niso se čutili zapostavljeni kot večina navadnih taboriščnikov, marveč – povzdignjeni. Da, včasih so razvili pravo cesarsko blodnjo v majhnem. Duševna reakcija zavistne in prikrito jezne večine za ravnanje manjšine se je sproščala na različne načine – priložnostno tudi v zlobnih šalah»* (Frankl 1983: 54-55). V nadaljevanju pravi, da kjerkoli je prišlo do konflikta med večino brezpravnih in manjšino

privilegiranih (in zato je bilo dovolj priložnosti), je izbruhnila razdražljivost in dosegla višek. Včasih se je končala z obojestranskim pretepom jetnikov. *»Sam sem pogosto doživel, kako trzne človeku, ki je lačen in neprespan, roka, ter grozi, da bo udarila, ko se ga poloti jeza. Neprespan sem bil takrat že zato, ker smo mogli v zemeljski baraki, ki nam je služila za pegavično barako, nekaj časa kuriti, a zato smo morali ponoči paziti, da nam ni ogenj ugasnil. Kdor je še bil kolikor toliko pri močeh, se je moral udeležiti nočne službe, ki je čuvala peč. Kljub vsemu so bile najbolj idilične ure, ki sem jih kdaj koli doživel, ko sem sredi noči, medtem ko so drugi spali ali v vročini doživljali delirij, ležal pred majhno pečjo v baraki in si v žaru ukradenih briketov pekel nekaj ukradenih krompirjev... Toda toliko bolj neprespan, utrujen, apatičen in razdražljiv sem bil drugi dan. Takrat, tik pred našo osvoboditvijo, sem deloval kot pegavični zdravnik in sem moral zastopati še starešino barake, ki je tudi zbolel. Tako sem bil pred taboriščno upravo odgovoren za čistočo barake – kolikor je čistoča v tistih okoliščinah sploh prišla v poštev... Preden pa so prišli – in prišli so navadno več ur pozneje, kot so bili napovedani (ali pa sploh ne), sem moral neprestano poravnnavati odeje, pobirati slamo, ki je padala z ležišč ter se dreti na uboge hudiče, ki so mi v zadnjem trenutku rušili navidezni red in navidezno čistočo. Kajti zaradi apatije in otopelosti, ki je bila pri vročičnih še posebej visoka, so reagirali le, če si jih močno nadrl. Če pa je odpovedalo tudi to, si se moral z vsemi močmi zadrževati, da nisi udaril. Kajti lastna razdražljivost se je spričo apatije drugih in spričo nevarnosti, v katero si zašel ob bližajočem se nadzoru, stopnjevala do neznosnosti« (Frankl 1983: 54-56).*

Frankl (1983: 33) razloži, da je pri pretežni večini taboriščnikov delovala primitivna nagonskost, nujnost koncentracije na ohranjanje neprestano ogroženega življenja in radikalno razvrednotenje vsega, kar ne služi temu izključnemu zanimanju. S tem pojasnjuje absolutno nesentimentalnost, s katero je jetnik navadno presojal stvari. O absolutni nesentimentalnosti govori večina, na primer, Piekarski (1989: 251) pravi: *»Od prvega dne v Auschwitzu sem se bil prisiljen obnašati kot preganjena žival. Izogibal sem se plenilcem tako, da sem se skril sredi črede in tako izpostavil plenilcem tiste, ki so bili okoli mene. Postal sem neobčutljiv za človeško bedo. Z neobčutljivostjo sem gledal smrt svojih kolegov.«* Ali kot razloži Jezernik (1993: 65): *»Po približno pol leta internacije je človek začel postajati kacetničnik, to je poseben psihični tip. Dokončno se je preobrazil šele v dveh, treh letih. Poglavitna značilnost spremenjenega psihičnega stanja je bila primitivizacija. Bogastvo čustev se je zmanjšalo, duh se je zavaroval z zaščitno membrano, ki ni prepuščala močnejših vtisov. Bolečina, sočutje, žalost, strah, groza, ki bi v normalnih okoliščinah vzburlili človeško srce, so ga tukaj pustili*

hladnega. Človek je otrdel, mnogi so otopeli; kot v vojni. Zmožnost internirancev, da so molče prenašali bolečino, je bila bistveni del taboriščnega vrednostnega sistema. Interniranci so to zmožnost ne le spoštovali, marveč je bila nujna za ohranitev posameznikovega spoštovanja in spoštovanja drugih. Bilo jih je precej, ki so jokali ponoči: da bi jih pri tem nihče ne videl in da bi zadušili jok, so si dali vzglavnik na glavo.« Ker je jokanje bilo zaničevanja vreden znak šibkosti (Millu 2001: 15).

LAKOTA

V nemških dokumentih, najdenih po koncu vojne, je bilo moč prebrati, da je posameznik ob težkem delu in nekje 1500 kalorijah, ki jih je dobil s hrano, živel v povprečju tri mesece. Toliko kalorij so s hrano morda dobili jetniki v samem začetku, ker pa so kapi, starešine blokov jedli, kolikor so želeli, se je posledično močno zmanjšala količina hrane za navadne jetnike (Piekarski 1989: 37). In lakota je močno vplivala na vedenje in ravnanje internirancev. Bila je poglaviten dejavnik pri kršenju norm in vrednot civilnega življenja. *»Saj je lakota lahko bila hujša od strahu pred udarci, celo hujša od strahu pred smrtjo... »groza lakote ni toliko v tem, da se počutiš šibek in nemočen, temveč v tem, da te 'nasiči' s pohlepom in zavistjo, ti odvzame človeško dostojanstvo in bratovsko sočutje...«* (v Jezernik 1993: 68). Adelsberger (v Langbein 2004: 96) pravi, da lakota napade celotno osebnost in naredi človeka hudobnega in pokvari njegov karakter. Veliko stvari, ki jih počne taboriščnik, bi se zdele pošastne »outsiderju«, vendar postanejo razumljive in delno opravičujoče iz perspektive lakote. Pahor (2008: 16) pravi, da bi današnjim obiskovalcem taborišč velike povečave fotografij, ki bi visele v notranjosti barak, morebiti z množico obritih krogel, štrlečih ličnic in ključavnicam podobnih čeljusti mogle zbuditi na domišljijem ekranu obiskovalca približno podobo takratne resničnosti. *»A kaj, nobeni panoji ne bodo mogli nikoli podati razpoloženja človeka, kateremu se zdi, da je njegov sosed dobil v železni skodeli za pol prsta več rumene tekočine. Seveda, lahko bi kdo upodobil oči in jim dal posebno srepost, ki jo ustvarja lakota; vendar ne bi mogel oživiti nemira ustne votline ne samovoljnih teženj požiralnika. Kako neki naj potem slika prikaže poslednje odtenke nevidnega notranjega boja, v katerem so privzgojeni napotki omika že zdavnaj podlegli neomejenemu trinoštvu želodčnega epitelijskega...«*

Lillu (2001: 158) je opisala eno od pogostih težkih dilem, s katerimi so se spopadali taboriščniki: *»Božala sem svoj žep, v katerem je bil skrit Gustinin zaklad, zamišljala sem si, kaj te cigarete pomenijo zame v smislu hrane. En cigaret je vreden šest ali sedem krompirjev, plus pol porcije kruha. Če bi vzela le malo stran, bi imela tri ali štiri slastne vroče krompirje,*

mogoče z malo čebule. Kdor je bil v lagerju, obsojen na juho z repo, ve, kakšno obupno hrepenenje lahko povzroči takšna predstava.»

Wiesel (2007: 91) opisuje, kako mu je odgovorni bloka položil roko na ramo in rekel: *»Dobro me poslušaj, mali. Ne pozabi, da si v koncentracijskem taborišču. Tukaj se mora vsakdo boriti zase in ne misliti na druge. Celo na svojega očeta ne. Tukaj ni očeta, ki bi to ostal, ne brata, ne prijatelja. Vsakdo živi in umre zase, sam. Dam ti dober nasvet: ne dajaj več svoje porcije kruha in juhe svojemu staremu očetu. Ničesar več ne moreš storiti zanj. In ubijaš sam sebe. Ravno obratno: moral bi pojesti še njegov obrok.«* Pravi, da ga je poslušal, ne da bi ga prekinil. Poleg tega si sam sebi ni upal priznati, da ima prav. *»Prepozno je, da bi rešil svojega starega očeta, sem si prigovarjal. Lahko bi imel dve porciji kruha, dve porciji juhe...«* (prav tam).

Frankl (1983: 31) zapiše, da je podhranjenost najvišje stopnje, kar si jo moremo zamišljati in katero so trpeli jetniki, povzročila, da je med primitivno nagonskostjo, v katero je nazadovalo duševno življenje v taborišču, stal v središču nagon po hrani. *»Opazujmo večino jetnikov, ko stojijo skupaj na delovnem mestu in jih slučajno strogo ne nadzorujejo. Takoj začnejo govoriti o hrani! Nekdo začne spraševati tovariša, ki koplje poleg njega v jarku, o njegovih najljubših jedeh. Potem si začnejo izmenjavati kuharske recepte in pripravljati jedilnike za dan, ko bodo povabili drug drugega na majhno proslavo ponovnega snidenja, takrat, ko bodo svobodni in spet doma. Nič jih ne more odvrniti od sanjarjenja o vsem tem, dokler se po jarku ne prenese sporočilo v prikriti obliki, običajno z imenovanjem določenih števil: Čuvaj prihaja!«* O isti izkušnji govori tudi Levi (2004: 65): *»Sigiju je sedemnajst let in je od vseh najbolj lačen, čeprav dobi vsak večer od svojega verjetno ne nesebičnega zaščitnika še malo juhe več. Začel je pripovedovati o svojem domu na Dunaju, o materi, a kmalu je prešel na temo kuhinje in zdaj brez konca in kraja opisuje ne vem katero poročno pojedino in se z iskrenim obžalovanjem spominja, da tretjega krožnika fižolove juhe ni snedel do konca. Vsi mu grozijo, naj molči, a ne mine deset minut in že opeva ogrsko ravnino in koruzna polja in recept za polento z zmletim prosom, slanino, začimbami in... prekolnejo ga, ozmerjajo, nakar začne tretji ...«* Gastronomija je bila manija v vseh koncentracijskih taboriščih. Noben zapornik se ne more pohvaliti, da je ostal imun nanjo. Psihoza lakote je silila zapornike, da so se stalno spominjali okusnih jedi, raznih poedin, kulinaričnih specialitet vseh časov in vseh pokrajin... (v Jezernik 1993: 69). *»Več kot tisoč človeških teles, za katere kot pri nagačenih pupah ne veš, kaj se skriva v njih in ne moreš izvedeti, kaj jih še poganja naprej; vse njihovo bistvo ima eno samo željo: »Jesti!«* (De-nur 1964: 93)

Frankl (1983: 32) pravi, da komur je iz lastnega doživljanja povsem neznano, si težko predstavlja notranje konflikte in boje volje, ki se dogajajo v stradajočem. *»Težko razume, kaj pomeni: stati v jarku, scati ter prisluškovati, če sirena že tuli pol desetih oziroma deset; vedno čakati, če se že bliža opoldanski polurni odmor – z razdeljevanjem »malice« (dokler smo malico dobivali); vedno znova spraševati predelavca – če ni neprijeten človek – ali mimoidoče civiliste, kako pozno je že, in z od mraza otrplimi prsti nežno otipati košček kruha v žepu suknjiča, ga malenkost odlomiti in dati v usta, nato pa ga z zadnjim naporom volje spet spraviti v žep; to jutro si se namreč zaklel, da boš vzdržal do poldneva.«* Ali kot piše Levi (2004: 32) o čarobnih majhnih kockah: *»...kruha-Brot-Broit-chleb-pain-lechem-kenyér, svete sive kocke, ki se v rokah tvojega soseda zdi ogromna, v tvoji pa majhna, da bi se zjokal. To je vsakdanji privid, na katerega se kmalu privadiš: a sprva je tako neustavljiv, da mnogi po dolgem razpravljanju o lastni očitni smoli in nesramni nesreči drugih na koncu zamenjamo obroke, nakar se utvara ponovi in pušča vse nezadovoljne in frustrirane.«* A to ni edina takšna situacija, na primer: *»Na drugi strani ceste dela bager. Njegova žlica visi na kablih, odpre zobate čeljusti, za trenutek obstane, kot pred izbiro, potem pa plane nad mehko in ilovnato zemljo, izza kabine se dvigne zadovoljni puh belega, gostega dima. Nato se spet dvigne, premakne za pol kroga, svoj zalogaj zvrne vznak in začne znova. Mi slonimo na lopatah in gledamo kot začarani. Ob vsakem ugrizu žlice se čeljusti napol zaprejo, adamova jabolka poplesujejo gor in dol tako bedno vidna pod mlahavo kožo. Nikakor ne moremo odmisлити čara bagrovega obroka«* (Levi 2004: 65).

Poleg takih in drugačnih situacij se je v taboriščih velikokrat razpravljalo o različnih teorijah o tem, kako je smiselno jesti, ali je hrano smiselno hraniti ali jo je bolje takoj pojesti itd. *»Zadnji prišlek Fischer vzame iz žepa zavojček, ki je skrbno zavit, kot to znajo narediti Madžari, v njem pa je pol obroka davi razdeljenega kruha. Dobro je znano, da le visoke številke (taboriščniki, ki so v taborišču kratek čas, op. M.B.) hranijo kruh v žepu; nihče od nas veteranov ne zmore prihraniti kruha eno samo uro. O tej naši nezmožnosti kroži nekaj teorij: kruh, ki ga ješ po malem, se ne prebavi povsem; živčna napetost, do katere pride, če kljub lakoti prihraniš kruh, je škodljiva in človeka popolnoma oslabi; star kruh naglo zgublja na hranilni vrednosti in zato, prej ko ga použiješ, bolj je redilen; Alberto trdi, da sta lakota in kruh v žepu seštevancu z nasprotnim predznakom, ki se med seboj izključujeta in ne moreta hkrati pripadati isti osebi; največ pa jih pravilno zatrjuje, da je želodec najzanesljivejša blagajna, ki je varna pred krajami in izsiljevanji«* (Levi 2004: 65-66). Tudi Frankl (1983: 32) govori o brezkončnih razpravah o pametnosti oziroma nespametnosti nekaterih načel, ki so jih

zaposlovale: »ali se, na primer, splača malenkost kruha, ki smo ga dobili enkrat dnevno, porazdeliti v majhne obroke. Bilo je dvoje velikih strank. Eni so bili za to, da to, kar dobiš, do konca poješ; to bi naj imelo dvoje prednosti: da vsaj enkrat na dan za kratek čas omamiš najhujšo lakoto in da se zavaruješ pred krajo in siceršnjo izgubo obroka. Nasprotna stranka je imela na voljo spet druge argumente...«

V spominih je mogoče brati o kanibalizmu, do katerega je prihajalo v taboriščih. En takšen spomin zabeleži Berg (2008: 180): »Dregnil me je, da sem se zbudil. Bila je tema in Hubert me je še vedno klical. »Saj je v redu,« sem mu rekel, »bo utihnil.« »Ne ne, ni tvoj prijatelj. Poglej tja čez.« Pokazal je na dva Häflinga, ki se sklanjata nad truplom. »Boljše je, če ostanemo budni.« Nisem vedel, o čem mi Antoine govori oziroma kaj naj bi pravzaprav gledal, dokler nisem videl enega od Häflingov, ki dviga jetra iz trupla. Par se je izmuznil stran v prazen kot in ubil svojo lakoto. Nihče se ni premaknil, nihče reagiral, zdelo se je, da nobenemu ni mar. V to smo bili reducirani. Končno jim je uspelo preobraziti nas v podljudi.«

O kanibalizmu tik pred osvoboditvijo pripoveduje tudi Lucios Salton (2002: 210-211): »Bila je še tema, ko sem se zbudil zaradi bolečine v boku. Ko se je zdanilo, sem šel ven. Našel sem suh prostor na premočenih tleh in se ulegel. Toplo sonce je delo razbolelemu telesu. Bil sem utrujen in lačen. Gledal sem proti gozdu na drugi strani žice. Pomlad je prispela. Drevesa so ozelenela, divje rože pobarvale pokrajino. Melodija ptic je zapolnila zrak. Bil sem zapuščen, prestradan, in vsepovsod okoli mene umirajo možje. Mrtvi ležijo razmetani po taborišču kot na pokopališču. Ležal sem in sanjal, da sem svoboden, pripravljen na svojo smrt, za katero sem čutil, da prihaja. Na neki točki so se dovolj močni in dovolj pri sebi zvrstili v vrsto in so jim dali skodelico vodene juhe. Popil sem umazano vodo iz svoje skodele. Upal sem, da bom našel kaj na dnu, ampak ni bilo ničesar. Še vedno sem bil zelo lačen. Obupan sem taval po taborišču in iskal plevel in travo s koreninami, ki bi jo lahko pojedel. Tla so bila gola. Za starejšo, napol dokončano barako sem naletel na skupino ruskih ujetnikov, ki so sedeli okrog ognja in z zadovoljstvom jedli nekaj, kar je bilo videti kot enolončnica. Vonj je bil dovolj, da je obnorel stradajočega moža. Iz paketa v svojem žepu sem vzel dve cigareti in jih zadržal zunaj. Šel sem do Rusov in spregovoril z njimi z mešanico poljščine in polomljene ruščine. »Bi mi prodali nekaj te juhe v zameno za cigarete?« Sem vprašal. »Štiri cigarete za pol sklede,« eden odgovori. »Kaj je notri?« Sem vprašal. »Krompir z mesom,« odgovori. »Zelo dobro. Imamo dostop do kuhinjske ute. Štiri cigarete za polovico sklede.« »Imam samo dve cigareti. Ameriški,« sem barantal. »Ameriški?« Je vprašal možki. »Naj vidim.« Svojo roko sem držal dovolj blizu, da je lahko videl, a jih ne pograbil. »Ameriške?« Je ponovil. »Drži

svojo skledo. « In sem jo. Rus mi je nalil pol sklede goste juhe iz svoje posode v mojo. Dal sem mu dve cigareti. Hodil sem kratko razdaljo od ognja, se usedel na tla, in požrešno jedel juho. Starejši zapornik je pristopil k meni in stal za mojim hrbtom. Čakal sem, da bo vprašal za juho. Nisem imel nobenega namena deliti. »Ljudožeri so,« je rekel Poljak. »Ali veš, kaj ješ?« »Krompir z mesom,« sem rekel, upajoč, da bo šel stran. »Ne. Ne meso. Človeško meso odrezano iz mrtvega. Ljudožeri so.« »Ne verjamem,« sem rekel. Nisem ga hotel poslušati. »Pojdi stran!« »Pojdi z mano, da ti pokažem pohabljen trupla. Pridi,« je vztrajal. »Ne verjamem ti! Pojdi stran!« sem vpil. Zmajal je z glavo in odšel. Nisem vedel, ali je bila to resnica. Nisem hotel vedeti. Pojedel sem čudovito enolončnico, in ni mi bilo mar, ali je bilo to resnično ali ne.«

DELO

Neplačano, suženjsko delo je bilo eden od treh ciljev koncentracijskega sistema; preostala dva sta bila odstranitev političnih nasprotnikov in uničenje »manjvrednih« ras. V prvih taboriščih, ki so nastala skoraj takoj po Hitlerjevem prihodu na oblast, je imelo delo za namen zgolj trpinčenje in praktično ni imelo produktivnih ciljev (Levi 2003: 97). Kasneje so nacisti ugotovili, da lahko spretno izkoristijo zastoj delovno silo.

Jetniki so bili razporejeni po delovnih skupinah za dela znotraj taborišča in za zunanja dela (*aussenkommando*), za stalna in občasna ali sezonska dela ter v posebne skupine (*sonderkommando*) in v kazensko (*strafkommando*). V notranjih delovnih skupinah so delovale različne obrtne delavnice, kjer so bili zaposleni moški, izbrani po poklicih in spretnostih. Delale so za osebne in skupne potrebe esesovske posadke in za potrebe jetnikov in jetnic v taborišču. Imeli so to prednost, da niso bili izpostavljeni slabemu vremenu in mrazu, hkrati pa so v spremstvu esesovskega vodja delovne skupine ali kapota imeli dostop tudi v druge odseke taborišča. Nekateri jetniki so bili zaposleni tudi v pisarnah glavne taboriščne uprave in v pisarnah vodstva posameznih odsekov taborišča, prav tako pa v podružničnih taboriščih, v esesovskih in jetniških kuhinjah, v skladiščih hrane, v esesovskih bolniških revirjih, prav tako v jetniških pralnicah, v skladiščih, kjer so prebirali plen iz judovskih transportov in to blago pripravljali za transport v osrednjo gospodarsko upravo SS (Kovač-Zupančič, Ksela-Jasna 1982: 70). Praviloma so bila dela znotraj taborišča lažja, predvsem so to bila delovna mesta, ki so nekaj veljala in so bila namenjena privilegiranim posameznikom, »majhnim številkam« z vezami in poznanstvi, ali pa so bili taboriščniki sem dodeljeni zgolj po srečnem naključju. Na dodelitev je vplivalo znanje in spretnost jetnikov, pa tudi njihova iznajdljivost in pogum. Če si v taborišču delal kot mizar, še to nikakor ni

pomenilo, da si resnično delovno usposobljen za mizarja. Nekateri so se znašli in se usposobili sproti in ob pomoči drugih. To, da si poiskal delo, ki je bilo lažje, kjer si bil manj izpostavljen nasilju kapov, SS in seveda vremenskim razmeram, je bila pomembna strategija preživetja, vendar pa je bila ta umetnost odvisna od tega, koliko si poznal ljudi, ki so lahko premeščanje omogočili, koliko si lahko z njimi komuniciral (znanje jezika), s čim si kot posameznik razpolagal...

Delo zunaj taborišča je lahko potekalo v raznih industrijskih obratih ali pa zunaj na prostem. Ko so taborišča bila v fazi izgradnje oz. dograjevanja, so gradbene delovne skupine utrjevale zemljišča za temelje barak in drugih stavb, kopale jarke, utrjevale ceste, pripravljale nasipe za železniški tir, prenašale opeke in les, rušile stavbe izgnanih prebivalcev ipd. Delo je seveda potekalo v vsakem vremenu in je bilo izjemno naporno. Vodje skupin so skrbno pazili, da se je delalo vseskozi, brez sekunde oddiha. Mnogi so izdihnili na delu, veliko pa so jih kot »saboterje« pobili kapi. Obstajale so občasne delovne skupine, ki so razkladale vagone in prenašale poljščine in gradbeni material v skladišča. Tako je na primer deset jetnikov moralo v dveh urah razložiti 480 vreč cementa in ga prenesti 150 metrov do skladišča. V enakih razmerah so raztovarjali krompir in ga nosili na hrbtu v posebnih košarah v za to pripravljene jame. Poleg tega so jih esesovci in kapoji z bičem priganjali, da bi delali hitreje, obenem pa skrbno pazili, da jetniki ne bi kradli krompirja in drugih poljščin. Zaradi hude lakote in izčrpanosti pa so mnogi vseeno tvegali udarce, disciplinske kazni in tudi smrt pod korobačem ali strelom. Veliko jih je umrlo, ker so se preobjedli surovega krompirja, kolerabe ali repe. Življenjska doba jetnikov na takem delovnem mestu je bila zato v prvih letih zelo kratka. (Kovač-Zupančič, Ksela-Jasna 1982: 76-77) *»Njihova izmučena telesa so gnojna od gangrene, razširjene po vsem trebuhu ali po vsem hrbtu; to so bolečine, ki so se jim privadili, kot se kdo navadi lakirati manikirane nohte. Ponoči se napihnejo kot sod, da zjutraj ne morejo potegniti hlač čez noge. Popolnoma goli gredo na Baustelle, okoli bokov si ovijejo jopiče. Njihova nabrekla golota se blešči na jasnem nebu kot napihnjen otroški balon. Toda sramni deli telesa so pokriti... Ponoči se spet posušijo v dolge polomljene kosti. Ne veš, kdaj se je zgodil čudež. Ne spoznaš jih v njihovi koščenosti, ravno tako kot jih nisi spoznal nabrekle. Njihova človeška podoba je bila že zdavnaj razvrednotena, kot da bi jo zgladili s skobljem. Celo znamenja, ki razlikujejo neko telo od drugih, so zdaj že čisto izbrisana«* (Denur 1964: 93-94).

Moški, ki je zapisal to poročilo, je bil taboriščni delavec v I.G. Farben: *»Delali smo v ogromnem Buninem kompleksu, v katerega smo bili vsako jutro nagnani okoli treh zjutraj. Ob*

poldnevu je naša hrana bila sestavljena iz krompirja ali repine juhe in zvečer smo dobili kruh. Med delom smo bili izredno slabo obravnavani. Naše delovišče je bilo znotraj velike verige stražnih mest, bila je razdeljena na manjše sektorje 10 x 10 metrov, vsak zavarovan z SS možmi. Kdorkoli je stopil zunaj teh kvadratov med delovnim časom, je bil nemudoma ustreljen brez opozorila zaradi »poskusa pobega«. Mnogokrat se je zgodilo, da so esesovci ukazali jetniku, da ulovi določen predmet zunaj tega kvadrata. Če je sledil ukazu, je bil ustreljen, ker je zapustil dodeljeno mesto. Delo je bilo izredno težko in ni bilo vmesnih počitkov. Način, kako smo prišli na delo in šli z dela, je bil podoben hitremu vojaškemu kasu; kdorkoli je padel zunaj črte, je bil ustreljen. V času mojega prihoda je tam delalo okoli 3000 ljudi, 2000 od njih je bilo slovaških Judov. Zelo malo jih je lahko preneslo napor in čeprav se je pobeg zdel brezupen, so bili poskusi bega vsakodnevni. Rezultat tega je bilo nekajkratno obešanje v tednu» (Borkin 1978: 90).

NASILJE

Spomin na lakoto, suženjsko delo in spomin na nasilje so univerzalni in opisani v vseh zgodbah. Nasilje je zaznamovalo praktično vsako taboriščno izkušnjo in zato poglavje uvrščam takoj pod prej omenjenima. Taboriščniki so se morali naučiti živeti brez vsake varnosti. Vsakdo je ob vsakem možnem času bil na milost in nemilost prepuščen esesovcem in kapom. Izkušnjo iz taborišča Plaszów¹⁴ opisuje naslednji citat: *»Morali smo gledati. Hoteli so, da vidimo in da smo prestrašeni. To je bil glavni smisel vsega. V Plaszówu so te ustrelili v devetih od desetih primerih takoj, ko so rekli, da si prekršil pravilo. Glavno dvorišče je bil običajen prostor, kjer so nas preštevali vsako jutro in večer... Najmanj enkrat tedensko so prisilili ljudi, da so izkopali svoj lasten grob na robu dvorišča. Zvrstili so jih in pred nami postrelili. Prvi dan so nas opozorili, da bodo vsakomur, ki bo poskusil pobegniti, postrelili vse člane družine, ki so v taborišču. Poleg tega pa še petdeset nedolžnih neznancev. Naslednji dan je moj prijatelj pobegnil, mi pa smo gledali, kako je njegova družina in petdeset drugih ljudi kopalo svoj grob. Za mnoge izmed nas električna žica ni bila zares prava ovira na poti do svobode«* (Schiff 2007:40). Ali pa ko na drugem mestu žena avtorja prejšnjega citata opisuje, kako Goeth¹⁵ strelja nedolžne ljudi s svojega balkona nad taboriščem. *»Bali smo se pogledati navzgor v belo hišo, ker smo se bali strele med očmi.«* Pravi, da je pred nekaj leti

¹⁴ Koncentracijsko taborišče na Poljskem

¹⁵ Komandant koncentracijskega taborišča Plaszów na Poljskem, Amon Goeth

ponovno obiskala taborišče in jo je bilo še vedno strah pogledati navzgor, čeprav je Goeth mrtev že šestdeset let (Schiff 2007:43).

Kaznovanje in mučenje se je vrstilo dan za dnem in se je izvajalo za vsako figo ali sploh brez razloga, morda zgolj zaradi tega, ker je bilo esesovcem dolgčas. Specialnost taborišča Mauthausen je bilo »obešanje na drevo«. Žrtvi so z vrvjo zvezali roke na hrbtu, tako da so bile zavite navzgor. Vrv so potem vrgli preko trama in jo vlekli, dokler človek ni visel. Teža telesa je globoko vtisnila vrv v roke in zapestje. Po desetih ali petnajstih minutah so bili ramenski sklepi izpahnjani, po dvajsetih minutah pa so roke otekle in postale omrtvičene. K temu mučenju so se domislili še dodatek: žrtev so gugali in jo včasih obesili tudi za noge. Znoj in kri sta kapljala iz nje in kadar je zgubila zavest, so jo polili z vodo, da bi ponovno prišla k sebi. Na tak način kaznovana oseba več tednov ni mogla premikati prstov in morali so jo hraniti kot dojenčka (Tišler, Rovšek 1995: 165).

Funkcionarji, tudi tisti na nizkih položajih, denimo kapi delovnih skupin (tudi sami jetniki), so imeli neomejeno moč nad podrejenimi, navadnimi, nepriviligiranimi jetniki. Natančneje, njihova nasilnost je imela spodnjo mejo, kar je pomenilo, da so bili kaznovani ali odstavljani, če se niso izkazali za dovolj krute, ni pa imela zgornje meje. Z drugimi besedami, na svojih podrejenih so lahko počenjali najhujše grozovitosti in jih kaznovali za vsakršen prekršek ali pa tudi povsem brez razloga. Vse do konca leta 1943 ni bilo redko, da je kapo pretepel taboriščnika do smrti, ne da bi se mu bilo zato treba bati kakšne kazni. Šele pozneje, ko je narasla potreba po delovni sili, je bilo vpeljanih nekaj omejitev in se kapi niso več smeli izživljati nad taboriščniki tako, da bi za stalno zmanjšali njihovo sposobnost za delo; toda takrat je bila slaba navada že ukoreninjena in pravila niso vedno upoštevali. Razumljivo je, da tako velika moč neustavljivo privlači tip človeka, ki hlepi po oblasti, da so se zanjo potegovali tudi posamezniki z zmernimi nagoni, ki so jih privlačile številne materialne koristi funkcij, in je te moč usodno zastrupila (Levi 2003: 35). Sistem koncentracijskih taborišč je temeljil na stari, stokrat potrjeni predpostavki, da je najboljši gonjač sužnjev prav suženj, če ga postaviš v privilegirani položaj (v Jezernik 1993: 33).

Plant (1991: 101) zapiše: *»Zaporniška aristokracija« je imela velikanski vpliv in je lahko zavezniku rešila življenje, dodelila najslabše delo nasprotniku in odstranila osovraženega paznika ali taboriščnika, ki je bil osumljen ovaduštva.* O moči odločanja o življenju in smrti taboriščnih funkcionarjev govori tudi naslednja izkušnja in kaže prav to, kar zapiše Plant: *»Lopov (kapo, op. M.B.) je lahko obdržal le sto mož, ampak z novimi transporti so vsak dan*

prihajali novinci in vedno znova so se pri vratih prikazovali novi obrazi. Če mu nisi bil všeč ali si bil preveč suh, si šel v peč ali pa te je pretepel do smrti. Ko si ga videl preteptati nekaj ljudi do smrti, si postal pametnejši. Pametni so se na vsak način izognili vsaki njegovi pozornosti. Nekega dne je novinec zavzel moje ležišče. Ni bil Jud in je vedel, da si ne morem privoščiti scene. Tako sem spal na tleh in se trudil spomniti, kaj bi mogel narediti, da bi bil všeč lopovu. Imel je svojo mizo, kjer je jedel svoj obrok, zunaj svoje zasebne spalnice na koncu barake. Ko je jedel, je lahko videl vse nas, in mi njega. Imel je tri osebne asistente, ki so sedeli poleg njega; krojača, ki je izdeloval njegove uniforme, brivca in svojega kuharja. Nekajkrat sem ga slišal vpiti na svojega kuharja o tem, kako slaba je bila hrana. Ampak te tri može je ščitil pred pečjo. Oni so ostali v baraki, medtem ko smo šli vsi ostali zjutraj na preštevanje. Takoj ko sem slišal besedo »peč«, je bila glavna moja prioriteta se usesti za tisto mizo in nisem imel več veliko časa, ker sem postajal vse bolj suh« (Schiff 2007: 71).

Liana Millu (2001: 39-47) opiše zgodbo svoje kolegice Lili. Za njuno delovno skupino zunaj taborišča je bila zadolžena kapica Mia. Med svojim delovnim časom se je Mia shajala z nekim drugim kapom. Nekega dne je kapičin *kochany*¹⁶ pristopil k Lili, zagrabil njeno brado, jo prisilil, da ga pogleda v obraz in samozavestno vprašal, »Kaj ne bi bila moja *kochany*?« Celotna kommando je prenehala delati, da je lahko gledala ta prizor. Lili se mu je hotela izpuliti iz rok, on pa se je sklonil še bližje k njej, ji poljubil vrat in rekel: »Ti si moja *kochany*, prav?« Prav v trenutku, ko je kapo poljubljal Lili, se je prikazala kapica Mia. Nekaj časa je gledala in ni mogla verjeti svojim očem, nato pa brez da bi pogledala svojega ljubimca, pristopila k Lili. Nihče od njih ni videl pretepanja, ker jih je kapičin škrlaten in morilski izraz na obrazu hitro spet preusmeril k delu. Kapica je Lili brutalno pretepla, do nezvesti. Ob pomoči Liane in drugih kolegic so Lili spravili nazaj v taborišče. Pozneje istega dne je sledila selekcija. Liana je hotela pomagati Lili, da bi bila videti boljše. »Pusti me, takšno kot sem, Lianka,« je zašepetala, »Nima smisla.« Liana je protestirala, ker je bila *kaputt* samo v tistem trenutku, običajno je bila veliko močnejša kot katera koli druga. Ne more kar obupati. Stara je bila sedemnajst let. Približevale so se. Prva vrsta njune Kommande je bila že pri vratih. Lahko sta že videli nemškega zdravnika, ki stoji poleg oficirjev in Herne, Slovakinje, ki je pri njemu delala kot tajnica, in šepetalo se je, da je bila njegova ljubimka. Z zvezkom in svinčnikom v roki je pregledoval žensko vrsto, izbirajoč vsako, ki je bila videti za stran. Herna je prebrala številko na ženski roki in jo zapisala. Potem se je vrsta premaknila naprej, izbrane pa so se

¹⁶ taboriščni izraz za ljubimca

postavile v vrsto ob strani. Nato so bile na vrsti tudi one. Mengele ni izbral nobene iz vrste. Nato pa je kapica Mia izstopila in rekla: »*Tale, gospod doktor.*« Pokazala je na Lili. »*Vedno je kaputt. Ne more delati.*« »*Ven,*« je doktor rekel preprosto, mahajoč svinčnik v njeno smer. Lili je izstopila iz vrste. Pomolila svojo roko. Herna je prebrala številko in jo zapisala v zvezek. Tak je bil njen konec. Ker ji ni uspelo pobiti Lili že prej, je svoje delo dokončala v tistem trenutku.

Ali pa kot pripoveduje Rosalie Schiff (2007: 86-87), kaj se ji je zgodilo nekega dne, ko si je kapica ob poldne vzela odmor za kosilo in je ona odhitela k latrini zaradi uši, »*Grizle so moj vrat, moje noge, vsepovsod. Norela sem. Ni me bilo šest minut in sem mislila, da me ne bodo pogrešali. Ko sem se vrnila, me je čakala s svojim možem in še enim paznikom. Končno je imela izgovor za to, da je uporabila toliko nasilja, kot ga je hotela in oba moža sta imela biče. Rekla je: 'Kam si šla, Gospodična Lepa Judinja? Misliš, da se tebe pravila ne tičejo?' Slekli so me pred vsemi. Nato so me vrgli na delovno mizo in me bičali tako dolgo, dokler se nisem onesvestila. Na hrbtu sem imela polno bul zaradi slabe prehrane, bič pa je vse to razparal in odprl rane. Bila sem grozna. Moje prijateljice so me dvignile in me odnesle nazaj v barako in me očistile. Mislila sem, da ne bom nikoli zmogla vstati in oditi na delo naslednji dan. Ampak če ne bi, bi me ubili. Po tem dogodku me je prebičala še dvakrat zaradi ničesar, nazadnje skoraj do smrti. Sovraštvo jo je spremenilo v hudiča. V tistem času so pazniki že lahko čutili poraz v vojni in so ponovno osredotočili vso svojo jezo, strah in frustracijo na nas.*«

Takih in podobnih zgodb je v spominih preživelih žrtev nešteto. Moč privilegiranih taboriščnikov je bila ogromna. Bili so na poziciji, da so lahko odločali o življenju in smrti majhnih in nepomembnih. Na primer, Piekarski (1989: 46-51) se v svojem delu spominja kapoja po imenu Siegrud. Zdel se mu je prvi kapo v Auschwitzu, ki je dajal vtis inteligentnosti, vendar ga je njegov zelen trikotnik opozarjal na previdnost. Bil je znan po svoji brutalnosti. Na srečo je imel z njim le eno srečanje, ko sta se zapletla v prijeten pogovor o njuni poklicni usmerjenosti. Piekarski se ni mogel načuditi, kako je kljub njegovi inteligentnosti, bila njegova ljubezen do nasilja povsem enaka kot v najbolj preprostih moških. Nasilje je uporabljal le na bolj zvit in sofisticiran način.

Svojo moč so taboriščni funkcionarji izkoristili v kakršnikoli situaciji. Med drugimi je bilo znano, zakaj so bili blokovske starešine in njihovi pomočniki videti tako zdravi v primerjavi z ostalimi. »*Po prvi noči, ko so umrli štirje možje je bil delež, ki bi jim moral pripadati, razdeljen med vodjo in pomočnike. Število porcij je bilo namreč dodeljeno prejšnjo noč. Tako*

mi je prišlo na misel, da je nasilje prejšnjega dneva imelo še drugo funkcijo poleg discipliniranja. Kot sem kasneje ugotovil je bila to redna praksa kapojev in blokovskih starešin, da so si uredili še več hrane zase» (Piekarski 1989: 24). Interniranke na položajih so bile telesno odpornejše in če so hotele vladati drugim, so morale ostale navajati na pokorščino, in zato morale biti sposobne tepsti. Esesovci so to znali in one so se od njih naučile prav to. Zelo hitro so se naučile, da morajo biti vseč nacistom, če hočejo preživeti, in da bi jih zadovoljile, morajo ravnati tako kot oni, ker jim samo tedaj zaupajo. To se pa ni dogajalo le pri taboriščnih funkcionarkah. V resnici je bilo zelo pogosto, da so se taboriščniki na položajih identificirali z esesovci. Nekateri so bili tako ponosni na svoje trakove na rokavih, ki so označevali njihov status, kot na vojaška odlikovanja. In bili so globoko ganjeni, če jih je esesovec pohvalil, ker so stali negibno v pozoru ali odsekano pozdravili. Interniranci pa se niso nagibali k identifikaciji z esesovci le v svojih ciljih in vrednotah, ampak celo v videzu. Nasprotje med njihovim sijajem zaradi tolikšnih ugodnosti in bedo nepomembnih taboriščnikov jih je stalno opominjalo, kaj lahko izgubijo, če ne bodo izvrševali ukazov esesovcev (v Jezernik 1993: 31-32). »Svet ni bil več razdeljen na »nas« (sointernirance) in »njih« (morilce), ampak na »nas, ki imamo moč« in »one, ki je nimajo«. Bolj ko je bil interniranec šibek in nemočen, močnejši je bil občutek oddaljenosti med njimi in sointerniranci na položajih. Ta penetracija nacistične Herrenmorale med internirance je značilna za vso državo KZ in oblast močnih nad šibkimi in je bila prakticirana kot bistvena determinanta odnosov med interniranci. Okrutnost nasproti slabotnim in ponižnost nasproti močnim je bilo tukaj pravilo« (prav tam). V taborišču je vladala pravica močnejšega, na primer, otrokom v Auschwitzu naj bi bila namenjena nekoliko boljša hrana kot za odrasle interniranke, vendar so jo blokove in njene pomočnice dobršen del zadržale zase in tisto, kar so dobili, jih je komaj ohranjalo pri življenju. Pravilo močnejšega pa se je kazalo tudi v drugih odnosih, ne le v odnosu privilegirani-neprevilegirani, to so počeli tudi nekateri starši, matere in očetje, ko so skušali potešiti svojo lakoto s hrano, ki so jo vzeli svojim otrokom. Ker so otrokom hrano odvezemali odrasli, so sami kradli manjšim in šibkejšim. Menda so bili redki starejši bratje in sestre, ki niso pretepali mlajšega brata ali sestre ali mu oziroma ji jemali kruha (v Jezernik 1993: 183).

Giorgio Agamben (2005: 17) zapiše, da se je Leviju zaradi svoje izkušnje iz Auschwitza posrečilo izluščiti nekakšno novo etično prvino, ki jo imenuje »sivo območje«. »V njem se vije »dolga veriga, ki povezuje žrtev in krvnike«, tu zatirani postane zatiralec in krvnik tudi sam postane žrtev. Siva, neprekinjena alkimija, v kateri dobro in zlo in z njima vse kovine

tradicionalne etike dosegajo svoje tališče«. Mreža človeških odnosov v koncentracijskem taborišču ni bila preprosta in je ni bilo moč zreducirati na stran žrtev in stran preganjalcev, zapiše Levi (2003: 28). *»Ob prihodu v taborišče nas je čakalo presenečenje, ki je bilo pravi udarec*«, piše Levi. *»Svet, v katerega smo se počutili pahnjene, je bil sicer resda strašen, a tudi nedojemljiv. Ujemal se ni z nobenim vzorcem, saj sovražnik ni bil le vse naokrog, marveč tudi znotraj. »Mi« je izgubljal svoje obrise, tekmeča nista bila le dva in razločna ni bila le ena meja, marveč številne in nejasne, morda neštete meje med vsakim od nas. Ob vstopu v taborišče smo upali vsaj v solidarnost tovarišev v nesreči, vendar takih zaveznikov, razen v posebnih primerih, ni bilo. Namesto njih je bilo na tisoče zapečatenih monad, med katerimi je vladal obupan, skrit, nenehen boj. To se nam je nenadno razkrilo že v prvih urah jetništva, saj so mnoge od nas neposredno in koncentrično napadli tisti, za katere smo upali, da so naši prihodnji zavezniki. Razkritje je bilo tako kruto, da je takoj strlo našo sposobnost odpora.*«

Levi ugotavlja, da je tudi večina drugih povratnikov v začetku svojih spominov povedala ali zapisala, da se z realnostjo koncentracijskega taborišča soočiš takrat, ko te nepričakovano in nerazumljivo napade nov, čuden sovražnik: taboriščnik-funkcionar. *»Namesto, da bi te prijel za roko, te pomiril in ti pokazal pot, plane po tebi, kriči nate v neznanem jeziku in te udari po obrazu. Hoče te ukloniti in ugasniti iskro dostojanstva, ki jo morda še imaš v sebi in ki jo je sam izgubil.*«

Levi (2003: 30) pravi, da je naivno, absurdno in zgodovinsko neresnično trditi, da peklenški sistem, kakršen je bil nacionalsocializem, dela iz žrtev svetnike. Trdi ravno nasprotno, in sicer, da jih degradira in jih naredi sebi podobne, in to toliko izraziteje, kolikor dovzetnejše so, kolikor bolj neopredeljene, brez političnega ali moralnega ogrožja so. Dalje pravi, da prostor med žrtvami in preganjalci nikakor ni prazen, ampak ga naseljujejo nizkotni in patetični liki (ki so včasih oboje hkrati). Te pa moramo nujno spoznati, če hočemo poznati človeštvo, če hočemo znati zavarovati svoje duše, ko nam bo spet grozila podobna preizkušnja, ali pa če bi radi samo izvedeli, kaj se dogaja v velikem industrijskem obratu. Privilegirani jetniki so bili v populaciji taborišč v manjšini, vendar so med preživelimi v veliki večini. *»Tudi če pustimo ob strani garanje, udarce, mraz in bolezni, se spomnimo, da je bilo hrane odločno premalo celo za najskromnejšega taboriščnika. Potem ko so se v dveh ali treh mesecih porabile fiziološke zaloge organizma, je bila normalna usoda taboriščnika smrt zaradi lakote ali zaradi bolezni, ki jih je ta povzročala. Temu se je bilo moč izogniti samo z dodatno prehrano, zato pa je bil potreben velik ali majhen privilegij. Drugače povedano, dvigniti si se moral nad normo – s pomočjo drugih ali z lastnimi močmi, zvito ali nasilno,*

zakonito ali nezakonito.» Viktor E. Frankl (1983: 12-13) opisuje taboriščno življenje kot skrajno trd boj za vsakdanji kruh, za ohranitev in rešitev življenja. Ugotavlja, da so se med taboriščniki v povprečju ohranili pri življenju le tisti, ki so bili brezvestni v tem boju za obstanek in se niso ustrašili niti nasilnega dejanja ali tovariške kraje. Frankl še zapiše: *»Mi vsi, ki smo se po tisoč srečnih naključjih ali božjih čudežih – kakor koli jih že imenujemo – živi vrnili, vemo in lahko mirno povemo: najboljši se niso vrnili.«*

»Vzpon privilegirancev je ne le v koncentracijskem taborišču, temveč v vseh človeških skupnostih zaskrbljujoč, a neizogiben fenomen; privilegirancev ni samo v utopijah. Hibridni razred taboriščnikov-funkcionarjev je ogrodje koncentracijskega taborišča in hkrati njegova najbolj zaskrbljujoča lastnost. To je sivo polje, katerega meje so slabo določene in ki hkrati ločuje in povezuje polje gospodarjev in polje sužnjev« (Levi 2003: 31).

V taboriščih je bilo več vrst taboriščnih funkcionarjev. Problematični tako niso bili vsi. Okrog taboriščnikov brez funkcij je mrgolelo funkcionarjev z nizkim položajem. To so bili pometači, pomivalci kotlov, nočni čuvaji, »ravnalci« postelj, pregledovalci uši in garij, kurirji, prevajalci, pomočniki pomočnikov. Levi (2003: 33-34) piše, da so bili večinoma reveži kakor oni in so delali s polnim delovnim časom tako kakor vsi preostali, vendar so za dodaten pol liter juhe, pristali na opravljanje teh in drugih »tretjerazrednih« funkcij, ki so bile nedolžne, včasih koristne, velikokrat ustvarjene iz nič. Redko so bili nasilni, vendar so pogosto razvili značilno cehovsko miselnost in so odločno branili svoje »delovno mesto« pred tistimi, ki so ga ogrožali od spodaj ali od zgoraj. Njihov privilegij, ki je sicer pomenil dodatne muke in napore, jim ni prinašal veliko koristi in jih ni odrešil discipline in trpljenja, ki so ju bili deležni drugi, zato je bila njihova življenjska doba v bistvu enaka kot pri neprivilirancih. *»Bili so neotesani in ošabni, vendar jih nismo imeli za sovražnike.«* Problematični so bili tisti, ki so bili na vodstvenih položajih. Večina njih se je izkazala za povprečne ali celo zelo slabe človeške primerke. To so bili kapi, ki so vodili delovne skupine, starešine blokov in pisarji. Sem je sodil tudi svet taboriščnikov, ki so opravljali razne, včasih zelo kočljive dejavnosti v uradih taboriščne uprave, na političnem oddelku (ki je bil v resnici oddelek gestapa), na uradu za delo in v kazenskih celicah. Ni res, da oblast človeka utruji, res pa je, da ga pokvari, in te taboriščnike je oblast kvarila toliko bolj, ker je bila posebne narave (Levi 2003: 34).

Tako v koncentracijskem taborišču kot zunaj njega obstajajo sivi, dvoumni ljudje, pripravljeni na kompromis. Zaradi skrajne napetosti se njihovo število v taborišču navadno poveča. *»Po nekaj tednih ali mesecih jih je pomanjkanje, ki so mu bili izpostavljeni, pripeljalo do tega, da so se trudili samo še preživeti in so se vsak dan borili proti lakoti, mrazu, utrujenosti in*

udarcem. Pri tem ni bilo nobenega prostora za odločitve – še zlasti ne za moralne odločitve. Preizkušnjo jih je preživela le peščica, in to zaradi spleta mnogih neverjetnih dogodkov» (Levi 2003: 37).

Frankl (1983: 71-72) pravi, da če povemo o človeku, da pripada taboriščni straži ali da je jetnik, še nismo ničesar povedali. *»Človeško dobroto lahko najdemo pri vseh ljudeh, najdemo jo tudi v skupini, ki jo na hitro pavšalno obsodimo. Meje se namreč prepletajo. Ne smemo si napraviti tako preproste sodbe, da bi rekli: eni so angeli in drugi so hudiči. Nasprotno: biti v nasprotju s splošnim ozračjem v taborišču kot čuvaj ali nadzornik človeški do jetnikov, je in ostane človeški in moralni uspeh; po drugi strani pa je podlost jetnika, ki je zloben do svojih tovarišev v trpljenju, še posebej malopridna. Da breznačajnost takšnega človeka taboriščnike še posebej boli, je prav tako jasno kot globoka pretresenost, s katero sprejme taboriščnik najmanjšo človečnost, ki mu jo nakloni, na primer, čuvaj. Če se spomnim na to, kako mi je predelavec (torej ne jetnik) nekega dne na skrivaj ponudil kos kruha, ki si ga je moral pritrpati od zajtrka, se spomnim tudi na to, da ta kos kruha še zdaleč ni bil kot nekaj materialnega, kar me je ganilo do solz; bil je nekaj človeškega, kar mi je ta mož takrat dal, in človeška beseda in človeški pogled, ki je spremljal dar... Iz vsega tega se moramo naučiti: na zemlji sta dve človeški rasi, toda samo ti dve: »rasa« spodobnih ljudi in rasa nespodobnih ljudi. In obe »rasi« sta splošno razširjeni: prodrejo v vse skupine in jih prepojuje; nobena skupina ne obstoji izključno iz spodobnih ali nespodobnih ljudi, v tem pomenu ni nobena rasa »čista« – no, in tako je bil ta ali oni dostojen fant tudi med stražarji«.*

SANJE

V taborišču so bile osnovne potrebe človeka nezadovoljene ali pa so bile zadovoljene nezadostno, zato je taboriščnik v času ujetništva pogosto sanjal, da zadovoljuje najosnovnejše potrebe. Frankl (1983: 30) tako pravi, da taboriščnik pogosto sanja o kruhu, tortah, cigaretah in o dobri, topli kopalni kadi. Ker zadovoljitev v realnosti ni bila možna, se je le-ta izpolnila v sanjah. Levi (2004: 52) tako pripoveduje: *»Slišati je speče, kako dihajo in smrčijo, nekdo ječi in govori. Veliko cmokajo z usti in meljejo s čeljustmi. Sanjajo, da jedo... Hrana se nam ne le prikazuje, občutimo jo v rokah, jasno in določno, zaznavamo njen bogati in močni vonj; nekdo nam ponuja jedi tako blizu, da se jih skoraj dotikamo z ustnicami, a neka okoliščina, vsakič drugačna, dejanje prepreči. Tedaj se sen razpara in razprši po lastnih pravilih, a se takoj spet sestavi in nadaljuje v podobni ali spremenjeni obliki: in to brez premora, vsakomur izmed nas, vsako noč in ves čas, dokler traja spanec.«* Sanje o hrani pa niso bile edini kolektivni sen. Naslednji tak sen so prizori neslišane pripovedi. Levi (prav tam) pripoveduje o

svojih pogostih sanjah: »Ob meni sedi moja sestra in ne vem kateri prijatelji in še veliko drugih ljudi. Vsi me poslušajo in jaz jim pripovedujem prav to: žvižg v treh tonih, trda postelja, sosed, ki bi ga rad premaknil, pa se ga bojim, ker je močnejši od mene. Na dolgo razpredam o naši lakoti, o kontroli uši, o kapoju, ki me je udaril po nosu in mi potem ukazal, naj si izmijem kri. Kako močan, telesen, neizrekljiv užitek je biti doma, med prijatelji in imeti povedati toliko zgodb. Vendar opazim, da mi poslušalci ne sledijo, celo povsem ravnodušni so: vsevpred govorijo med sabo, kot bi mene ne bilo; sestra me pogleda, vstane in brez besede odide... Sen je pred menoj še živ in me, čeprav budnega, vsega zapolnjuje njegova tesnoba: tedaj se spomnim, da to ni sen kakor sto drugih, pač pa sem ga, odkar sem tu, sanjal ne enkrat, ampak ničkolikokrat z malenkost spremenjenimi podobnostmi in okoljem. Zdaj ko sem povsem bister, se spomnim, da sem ga že pripovedoval Albertu in da mi je na moje veliko začudenje zaupal, da so to tudi njegove sanje in sanje mnogih drugih, morda vseh.« Strah, da jim po osvoboditvi nihče ne bo verjel, je bil pogost. O tem so jim pogosto govorili nacisti sami in k temu so tudi težili. Prvi njihov cilj je bilo uničiti »manjvredne« narode, nato pa pokončati še preostale priče. Najbolj tragično pa je, da kljub temu, da je kar nekaj prič le preživelo in o tem hotelo pripovedovati, ni bilo resničnih poslušalcev oziroma so bili poslušalci ambivalentni in niso zares verjeli. Zaradi dogodkov in splošnega ozračja takoj po vojni in dolgo po njej so se njihove sanje vendarle uresničile.

MUSLIMANI

Praktično vsi spomini omenjajo muslimane¹⁷. Zapis poimenovanja se med posameznimi preživeli razlikuje v odtenkih, ampak se nanašajo na vedno isti pojav. Langbein (2004: 91) pravi, da so v Auschwitzu tako poimenovali uničena človeška bitja, kasneje se je poimenovanje razširilo še v ostala taborišča. Primo Levi (2004: 77) piše o muslimanih kot *potopljenih* in nasproti temu o t.i. *rešenih*, in pravi, da so drugi pari nasprotij (dobri in zli, modri in nespametni, strahopetni in pogumni, nesrečni in srečni) manj jasno začrtani, videti so manj prirojeni, predvsem pa dopuščajo številnejše in bolj zapletene vmesne stopnje. »Ta delitev je v navadnem življenju manj očitna, saj se ne dogaja pogosto, da bi se človek zgubil, ker običajno človek ni sam in je v svojem vzponu in padcu navezan na usodo svojih bližnjih; zato je nekaj izjemnega, če kdo preko vsake meje raste v moči, odnosno drsi stalno navzdol iz poraza v poraz do samega propada. Poleg tega pa vsakdo ponavadi razpolaga s tolikimi duhovnimi, telesnimi pa tudi denarnimi sredstvi, da je možnost brodoloma, nesposobnosti v

¹⁷

Z izrazom »musliman« so stari taboriščniki označevali slabotne, nesposobne, obsojene na selekcijo.

odnosu do življenja še toliko manj verjetna. Naj se temu še doda, da kot blažilec v precejšnji meri delujeta zakon in moralni čut, ki je notranji zakon; neka dežela je namreč toliko bolj civilizirana, kolikor bolj so modri in učinkoviti zakoni, ki preprečujejo revežu, da je preveč reven, in mogočnežu, da je preveč močan». Levi pravi, da je v lagerju drugače, da je tu boj za preživetje neusmiljen, ker je vsakdo brezupno in surovo sam. Navede primer: *»Če se nek Null Achtzehn opoteka, ne bo nikogar, ki bi mu ponudil roko, pač pa ga bo kdo s strani podrl, ker ni v nikogaršnjem interesu, da se nek odvečen »musliman« vleče vsak dan na delo, in če bo kdo s čudežno potrpežljivostjo in zvitostjo našel nov način, kako se izogniti najtežjemu delu, ali novo veščino, kako priti do dodatnega grama kruha, bo to skušal skriti in bo zato cenjen in spoštovan in bo od tega samo on imel koristi, ker bo postal močnejši in se ga bodo zato bali, in kogar se bojijo, je, ipso facto, kandidat za preživetje«* (Levi 2004: 77). Okrutnost nasproti slabotnim in ponižnost nasproti močnim je bilo v taboriščih pravilo (v Jezernik 1993: 31).

Musliman je taboriščni izraz za ujetnika, *»ki je pustil vsako upanje in bil zapuščen od tovarišev, ki ni več imel nobenega območja zavesti, kjer bi se lahko vzporejali dobro in zlo, plemenitost in nizkotnost, duhovnost in neduhovnost. Bil je živ mrlič, snop telesnih funkcij v agoniji«* (Améry 1980: 9).

Ryn in Klodzinski (v Agamben 2005: 31-32) podrobneje razložita simptome bolezni zaradi podhranjenosti. Pravita, da je potrebno ločiti dve stopnji. Prvo označuje hujšanje, mišično oslabelost in vse hujše izgubljanje energije pri gibanju. V tem stadiju organizem še ni hudo prizadet. Razen počasnosti v gibanju in izgube moči bolniki ne kažejo drugih simptomov. Če izvajamo večjo razdražljivost in tipično vzkipljivost, pri njih tudi ni opaziti duševnih sprememb. Težko pa je bilo ugotoviti trenutek prestopa iz enega stadija v drugega. Pri nekaterih je do tega prihajalo počasi in postopno, pri drugih zelo hitro. Računati se je dalo, da se bo druga faza začela, ko sestradanec izgubi tretjino svoje normalne teže. Če je še naprej hujšal, se mu je spremenil tudi izraz na obrazu. Pogled je postal moten in obraz je dobil brezbrizen, brezvoljen in žalosten izraz. Oči so bile zastrte s kopreno, zrkla globoko udrta. Koža se je bledorumeno obarvala, postala tenka, trda, podobna papirju, in se začela luščiti. Močno občutljiva je bila za vsako okužbo in bolezen, zlasti garje. Lasje so postali ščetinasti, izgubili so sijaj in se zlahka lomili. Glava se je podaljšala, ličnice in zrkla so bili močno poudarjeni. Bolnik je počasi dihal, govoril potihem in z velikim naporom. Nastajali so večji in manjši edemi odvisno od trajanja podhranjenosti. Najprej so se pokazali na vekah in stopalih, ob različnih urah dneva na različnih točkah. Zjutraj, po nočnem počitku, jih je bilo videti predvsem na obrazu. Zvečer pa so se preselili na stopala in na meča in stegna. Zaradi stanja na

nogah so se namreč tekočine nakopičile v spodnjem delu telesa. Ko se je podhranjenost nadaljevala, so se edemi, zlasti pri tistih, ki so morali biti na nogah ure in ure, širili naprej na boke, zadnjico, moda in celo trebuh. Otekline je pogosto spremljala driska, ki je dostikrat nastopila še pred razvojem edemov. V tej fazi so postali bolniki brezbržni do vsega, kar se je dogajalo okrog njih. Izključili so se iz vseh razmerij z okolico. Če so se bili še zmožni premikati, so se po polžje, ne da bi upogibali kolena. Ker se je njihova telesna temperatura običajno spustila pod 36°, so se tresli od mraza. *»Razlike med spoloma glede na hojo, držo in gibanje so postale zabrisane... Poleg telesne izčrpanosti je zaznamovala obraze tudi duševna otopelost kot posledica dolgotrajnega gladovanja; obraz je postal kot maska, brezizrazen, oči strmeče, tope, brez življenja. Smehljaj, krohot ali drugi izrazi veselja so bili redki, prav tako jok ali izrazi globoke žalosti, bojazni ali obupa. Če k temu dodamo še običajno britje las in enolična oblačila kot pri klatežih, zlahka uvidimo, da so izginile praktično vse individualne poteze osebnosti«* (v Jezernik 1993: 80-81). Stanje muslimana je bil zadnji stadij, v katerem je bila večina ljudi v Auschwitzu pred smrtjo. Muslimani se nikoli niso obotavljali glede tega, ali bi ukradli hrano lačnemu kolegu ali ne, tudi če bi to zanje pomenilo takojšnjo smrt. Očetje so kradli kruh sinovom, sinovi očetom. Nekaterim muslimanom so v bolnišnici morali privezati roke in noge, da so jim preprečili krajo hrane umirajočim jetnikom (Piekarski 1989: 40).

»Vsi muslimani, ki gredo v plinske celice, imajo skupno zgodbo oziroma boljše, je nimajo: enostavno spustili so se po bregu do dna, naravno kot potoki, ki tečejo k morju. Ko so stopili v taborišče, so bili zaradi prirojene nesposobnosti, po nesreči ali zaradi neumnega slučaja, premagani, preden so se znali prilagoditi; poraženi so vnaprej, nemščine se začnejo učiti in ločevati v peklenem spletu zakonov in prepovedi šele, ko je njihovo telo že v razsuli in jih nič ne more več rešiti pred selekcijo in smrtjo od izčrpanosti. Njihovo življenje je kratko, število pa brezkončno; oni Musulmänner, utopljeni, so glavna taborišča, oni so brezimna množica, stalno ponavljajoča se in vedno enaka množica ljudi, ki tiho korakajo in garajo, ki je v njih ugasnila božja iskra, ki so že preveč izpraznjeni, da bi zares trpeli. Človek se pomišlja imeti jih za žive, se pomišlja njihovo smrt imenovati smrt, ki se je oni ne boje, ker so preveč utrjeni, da bi jo razumeli«. Levi še zapiše, da prav oni s svojo brezoblično prisotnostjo napolnjujejo njegov spomin in pravi: *»če bi lahko z eno samo podobo zajel vse zlo današnjega časa, bi izbral to, tako domačo podobo: mršav mož z nagnjenim čelom in ukrivljenimi rameni, na čigar obrazu in očeh ni moč razbrati niti sledu kake misli«* (Levi 2004: 79).

Canetti (v Agamben 2005: 37-38) je zapisal, da je videz muslimanov popolnoma nova podoba, ki je človeške oči ne morejo prenesti. A kot zapiše Agamben v nadaljevanju je to, česar nočemo za nobeno ceno videti, »srž« taborišča, usodni prag, in vsi deportiranci so nenehoma na tem, da ga prestopijo. Langbein (2004: 102) pravi, da je bil stadij muslimana mora internirancev, ker nihče med njimi ni vedel, kdaj bo tudi njega doletela enaka usoda, torej usoda muslimana, zanesljivega kandidata za plinsko celico ali kakšno drugačno smrt. Vsak deportiranec je kar najbolj vztrajno skrbel, da je skril svoje bolezni in izčrpanosti, nenehoma zakrival muslimana, ki ga je v sebi čutil z vseh strani prihajati na dan. Agamben (2005: 38) pravi, da so se muslimana ogibali vsi, zato ker so se prepoznavali v njegovem zabrisanem obrazu in tisto, kar človeku vzbuja stud, mu zbuja tudi strah, da ga bo prepoznalo kot enakega.

Preživele žrtve se strinjajo, da postati musliman ni bilo težko. Levi (2004: 79) pove, da je dovolj, če izvršuješ vse ukaze, ješ samo obrok, ki ti ga dajo in se pridržuješ delovne in taboriščne discipline. Izkušnja je namreč pokazala, da edinole v redkih primerih lahko vzdržiš dlje kot tri mesece. Tudi Krukowski (v Jezernik 1993: 30) zapiše, da ne pozna nikogar, ki je upošteval taboriščna pravila in v skladu z njihovo intenco preživel. Robert Waitz (v Langbein 2004: 91) je zapisal, da je lahko zelo hitro povedal, ali bo novinec preživel ali ne. To je bilo možno oceniti v osmih do desetih dneh. Ker vsakdo, katerega volja je bila uničena zaradi bremena taborišča, je kmalu pokazal znake prihajajoče smrti na svojem obrazu. *»Kdor ne more verovati v prihodnost, v svojo prihodnost, je v taborišču izgubljen. S prihodnostjo izgubi duhovno oporo, pusti, da notranje pade in propade tako telesno kot duševno«*, zapiše Frankl (1983: 63). Pravi, da se to običajno nenadoma zgodi, v obliki nekakšne krize, ki jo na pol izkušen taboriščnik dobro pozna. *»Vsak od nas se je bal – ne zase, saj to bi bilo že brezpredmetno, marveč za svoje prijatelje – trenutka, ko se bo ta kriza pojavila. Navadno je bilo tako, da je prizadeti jetnik obležal nekega dne v baraki in ga nismo mogli pripraviti do tega, da bi se oblekel, šel v umivalnico in prišel na zborna mesto. Potem nič več ne deluje, nič ga ne prestraši – ne prošnje, ne grožnja, ne udarci –, vse je zaman; preprosto obleži, se komaj premakne, in če je bolezen sprožila to krizo, se brani, da bi ga spravili v ambulanto, ali da bi karkoli storil zase. Obupa! Obleži celo v lastnem urinu in blatu in se za nič več ne zmeni«* (prav tam).

De-nur (1964: 95) pripoveduje o »zapisanih smrti« z naslednjimi besedami: *»Zvečer po delu se vije pred vrati bolniškega oddelka dolga vrsta. Tisti, ki še občutijo, kako sesa lakota njihov življenjski sok, se postavijo v vrsto k zdravniku – potem ko so hlastno posrebeli vodeno juho*

in polizali kositrne krožnike od znotraj in od zunaj. Tisti pa, ki gredo po svoj delež juhe zgolj zaradi refleksa, tisti se nič več ne postavljajo v vrsto k zdravniku, čeprav je njihovo telo oguljeno kot razcapana krpa za čiščenje poda; saj ne teče več kri iz njih. Ti splezajo v svoj brlog in tam čakajo, da bodo spet odšli na Baustelle. Niti ne vedo, ali je bila medtem že noč; ne čutijo, ali so spali ali ne. To je nekakšno nadaljevanje tistega, kar se je začelo onkraj spomina in ki mu še ne vidimo konca. To je obdobje muselmonov. Zavest nič več ne dojema stvari, temveč jih samo odseva v steklenih očeh – očeh, v katerih se podoba njihovega življenja zrcali samo od daleč. Ob večernem gongu se pogosto zgodi, da zlezejo iz svojih brlogov, gredo iz barake in se postavijo na zbornem mestu v natančne ravne vrste. Kot na ukaz. Mislijo, da je gong oznanil budnico in so pripravljeni oditi na delo. S silo jih morajo odvreči nazaj na pograde. In ljudje ne razumejo. Zakaj ta sprememba? Nič več ne razlikujejo temne noči od belega dne. Njihovi poapneli možgani so jasno slišali donenje gonga in ne morejo razumeti: zakaj ne gredo na Baustelle?»

Zmožnost doživljanja prihodnosti je bistvena za človeka, in sicer kako zelo pomembna, je Frankl ugotovil na dramatičen način: »Moj blokovski starešina, ne neznan komponist in libretist iz tujine, mi je nekega dne zaupal tole: »Ti, doktor, rad bi ti nekaj povedal. Neki glas mi je dejal, da si smem nekaj želei – naj mu le povem, kaj bi rad vedel in odgovoril mi bo na vsako vprašanje. In veš, kaj sem ga vprašal? Rad bi vedel, kdaj se bo zame končala vojna! To se pravi, hotel, hotel sem zvedeti, kdaj bomo, kdaj bodo naše taborišče osvobodili, kdaj se bo končalo naše trpljenje.« In kdaj si to sanjal, ga vprašam. »Februarja 1945,« mi odgovori (tedaj smo bili v začetku marca). In kaj ti je povedal sanjski glas, ga vprašam dalje. In tiho, skrivnostno mi prišepeta: »30. marca ...« »Ko mi je F., moj tovariš, pripovedoval svoje sanje, je bil poln upanja in prepričan, da bo njegov sanjski glas imel prav. Toda rok, ki ga je prerokoval, se je vedno bolj približeval, in iz novic o vojaškem položaju zunaj, ki so prodrle v taborišče, nismo mogli verjeti, da bi nas fronta mogla osvoboditi že marca. Tedaj se je zgodilo tole: 29. marca je F. nenadoma zbolel in dobil visoko vročino. Tridesetega marca, torej na dan, ko bi se naj vojna in s tem trpljenje zanj končala, je padel v delirij in izgubil zavest... Zadnjega marca je umrl za pegavico« (Frankl 1983: 64). »Kdor ve, kako je po eni strani duševni položaj človeka povezan s čustvi, kot so pogum in upanje oziroma potrtnost in brezup, in po drugi strani z imunostjo organizma, ta bo razumel, kakšne smrtne posledice ima lahko nenadno potapljanje v brezup; moj tovariš F. je nazadnje umrl zato, ker je razočaranje nad neizpolnjeno osvoboditvijo, ki jo je pričakoval, oslabilo obrambno moč njegovega organizma, v katerem so že ždeli bacili pegavice. Njegova vera v prihodnost in njegova volja

v prihodnost sta ohromeli, zato je njegov organizem podlegel bolezni – in zato je glas njegovih sanj imel nazadnje svoj prav...» (prav tam) Tudi Millu (2001: 131-132) opisuje, kako izgubi upanje kolegica, ko izve, da je mož mrtev. »Prej sem lahko dvignila petdeset kilogramov cementa in ga nosila na hrbtu, ne da bi ga prav dosti čutila, zato ker se mi je v mislih nenehno pletlo, da moram najti Grigorija, sedaj pa me lahko obravnavajo kot kraljico, mi nosijo vino, me hranijo, pa bom vseeno umrla. Ne želim več živeti in to je to. Vseeno mi je, če bo vojne konec. Za nas bo tako ali tako prepozno. Vseeno mi je, kdaj bo vojne konec in koliko ljudi bo ubitih...«

Constante (1974: 132) pove, da je septembra 1941 tehtal okoli štirideset kilogramov. Bil je kot večina sojetnikov. Bili so pravi hodeči skeleti. Kljub temu je vedno zbral moč, da je hodil na srečanja s svojimi sojetniki, da so razpravljali in organizirali zadeve... *»Bilo je lepo govoriti o naših prizadevanjih, o našem upanju, o načinu, kako se izogniti SS, ob koncu vojne pa o zmagi, v katero smo vsi močno verjeli. To so bile tako pomembne stvari, skoraj bolj kot da sem prejel skodelo juhe. Skeptiki so se temu morda smejali, ampak brez te aktivnosti, brez volje, ki nas je opogumljala, ne verjamem, da bi bilo možno vzdržati. Potrebno je bilo misli usmerjati drugam, ker če ne, bi padel v obup in demoralizacija bi povzročila gotovo smrt.«* Posledica obupa nad življenjem in vdanost v usodo pa ni vedno vodila le v stanje muslimana, nekateri med njimi so storili samomor.

SAMOMOR

Običajen način samomora v taborišču je bil »beg v žico«. Gre za to, da je taboriščnik stekel v ograjo iz bodeče žice visoke napetosti, ki je varovala taborišče ali pa posamezne dele taborišča. Piekarski (1989: 41) pravi, da je bilo glede na brezupne pogoje v Auschwitzu relativno malo samomorov. Tisti, ki so ga storili, so bili na splošno v kar dobrem fizičnem stanju. Frankl (1983: 22-23) pravi, da je brezizhodnost situacije, nenehna smrtna nevarnost in bližina smrti drugih gotovo vplivala na to, da je vsak izmed jetnikov, četudi še za tako kratek čas, pomislil na samomor. Vendar odločitve, da ne boš šel v žice, v Oświęcim¹⁸ ni bilo težko sprejeti, ker je bil tam poskus samomora navsezadnje zelo brezpredmeten. *»Povprečen taboriščnik na osnovi verjetnostnega računa ni mogel pričakovati, da se sme prištevati k neznatnemu odstotku tistih, ki bodo preživeli vse prihodnje selekcije.«*

Levi (2003: 60) zapiše tri pojasnila, ki se med seboj ne izključujejo, in s katerimi skuša razložiti, zakaj so bili samomori med jetniki redki. Prvi razlog je po njegovem mnenju ta, da

¹⁸

Poljsko ime za Auschwitz

je samomor značilen za človeka in ne za žival, kar pomeni, da je namerno dejanje, ne pa nagonška in naravna izbira. V taborišču pa je bilo malo priložnosti za izbiro, saj so živeli prav tako kakor zaslužnjene živali, ki se včasih prepustijo smrti, a se ne ubijejo. Drugi razlog je v tem, da je potrebno bilo misliti na druge stvari. *»Dan je bil natrpan: misliti smo morali na to, kako bomo potešili lakoto, se nekako izognili garanju in mrazu, se umaknili udarcem. Ravno zato, ker je bila smrt tako blizu, ni bilo časa, da bi se osredotočili nanjo.«* Zadnji razlog pa je po njegovem mnenju ta, da samomor večinoma izvira iz občutka krivde, ki ga ni olajšala nobena kazen, oni pa so kot kazen doživljali svoje mučno jetništvo. Občutek krivde so odrinili v stran, na dan pa je prišel po osvoboditvi. Drugače povedano, ni se jim bilo treba kaznovati s samomorom za resnični ali domnevni greh, saj so se zanj pokorili že z vsakdanjim trpljenjem (prav tam).

Po drugi strani pa Steiner (1972: 82-83) pripoveduje o številnih samomorih v Treblinki na začetku svojega delovanja. *»Mnogi so napravili samomor, bodisi s strupom, ki so ga našli med prtljago umorjenih, ali pa ponoči v baraki z obešanjem. Zaradi razmer se je bilo zelo težko obesiti in mnogi so se dolgo mučili, preden so našli svoj večni mir. Pozneje, ko so med jetniki kljub vsemu nastali osebni stiki, so to metodo izboljšali. Veljalo je za dokaz največjega prijateljstva, če si kje staknil zaboj in ga prinesel prijatelju. Ta je zlezel nanj, si zategnil pas okrog vratu in pritrdil drugi konec na stropni tram. Ko je bilo vse končano, je zaklical: »Zbogom!«, prijatelj pa mu je sunkoma spodmaknil zaboj in začel moliti kadiš¹⁹. Če sta bila dva prijatelja zelo navezana eden na drugega in sta hotela skupaj v smrt, sta najprej žrebala in tisti, ki je zgubil, se je moral potem, ko je prijatelju spodmaknil zaboj, sam obesiti ali pa si poiskati drugega prijatelja.«*

VERA

Améry (1980: 12) v začetku svoje pripovedi pove, da je v taborišče prišel kot nevernik in zapustil pekel kot nevernik. Tudi Levi (2003: 117-118) kot Améry zapiše, da je vstopil kot nevernik, bil osvobojen kot nevernik in v tem stilu nadaljeval svoje življenje. Še več, grozljiva in nizkotna izkušnja koncentracijskega taborišča ga je potrdila v svoji nevernosti. *»Zaradi nje si nisem mogel in si še vedno ne morem predstavljati nikakršne oblike transcendentalne previdnosti ali pravičnosti. Zakaj so naganjali umirajoče v živinske vagone? Zakaj so otroke pošiljali v plinske celice? Kljub temu moram priznati, da me ja zamikalo – spet samo enkrat – da bi popustil in poiskal zavetje v molitvi. Vernikom se je v kritičnih*

¹⁹

Molitev za mrtve

trenutkih, kot npr. med selekcijami ali letalskimi bombardiranj, pa tudi v vsakdanjem življenju, godilo bolje. Njihovo veselje je bilo večje od našega, prostorsko in časovno obširnejše, predvsem pa bolj razumljivo. Imeli so ključ do razumevanja in oporno točko, tisočletno prihodnost, za katero se je bilo morda smiselno žrtvovati. Imeli so prostor v nebesih ali na zemlji, v katerem sta pravičnost in usmiljenost zmagali oziroma bosta zmagali v prihodnosti, ki je nemara resda oddaljena, vendar gotova... Njihova lakota je bila drugačna od naše, saj je bila božja kazen, pokora, zaobljubni dar ali plod gnilega kapitalizma. Svojo bolečino ali bolečino drugih so si lahko pojasnili, zato ni prerasla v obup. Gledali so nas pomilujoče, včasih prezirljivo; nekateri od njih so nas v odmorih med delom poskušali spreobračati.«

Frankl (1983: 34) piše, da je nesentimentalnost dolgoletnega taboriščnika ena izmed čustvenih izrazov razvrednotenja vsega, kar ne more služiti primitivnemu zanimanju za ohranitev življenja. Vse drugo je za jetnika izrecen luksuz. To vodi do opustitve vseh duhovnih vprašanj, do opustitve vseh višjih interesov. Na splošno vlada v taborišču kulturno zimsko spanje. Od tega bolj ali manj zakonitega pojava je izvzetih le dvoje interesov: politični in religiozni. »V taborišču se neprestano politizira, pa naj gre le za željno sprejemanje in sporočanje govoric o trenutnem vojaškem položaju in podobno. Ker pa si govorice večidel nasprotujejo in spodrivajo druga drugo, niso nazadnje nič drugega kot prispevek k pogubni »živčni vojni« v dušah jetnikov. Kajti vedno znova smo bili razočarani v klijočih upih na skorajšen konec vojne, ki jo je zagotavljala večina govoric, dokler niso posamezniku utonili v dokončnem brezupu. Pri tem pa smo prav načelni optimisti med nami šli takšnemu človeku najbolj na živce.«

Naslednji ustni vir svojo internacijo opiše z naslednjimi besedami: »Po zajetju s strani Nemcev v Italiji, ko je že skoraj vsa kapitulirala v septembru 1943, smo interniranci v taborišču Renicci provinca Arezzo podrli varovano ograjo, ki so jo še tedaj varovali italijanski fašisti, zažgali nekaj barak in zbežali v gozdove. Italijanski stražarji pa so zbežali. Bili smo trenutno svobodni. Ker se je prebivalstvo Reniccija balo za svoje pridelke (grozdje), je javilo tamkajšnjim oblastem o našem pobegu in tako je v kratkem času prišlo do obkolitve rajona s strani nemških vojaških enot Wehrmachta. Torej je prišlo do izdajstva s strani italijanskih kmetov. Z dvignjenimi rokami in vojaškim pozivom »Hende hoch!« so nas v trostopu s puškami na strel vračali nazaj v taborišče Renicci. Pred odhodom iz taborišča smo šli v poslopje italijanske komande in iskali našo dokumentacijo, tako imenovano skede, to je

bilo poročilo karabinjerjev v Notranjski pokrajini. Vsebovalo je tudi naše fotografije o aretaciji. Vse to sem spravil v svoj nahrbtnik. Ko sem prišel nazaj v taborišče, je bila moja prva naloga, da to dokumentacijo uničim, kar sem na svojo žalost moral storiti in k sreči preiskave nisem dočakal, sicer bi končal življenje že v Italiji. Po nekaj dneh so nas Nemci v živinskih vagonih, kjer je bilo v enem vagonu do 50 ljudi v transportu peljali v Nemčijo, kot vojne ujetnike. Prispeli smo v Nürnberg. Ta čas je bilo nemško mesto najbolj bombardirano s strani zaveznikov. Civilno prebivalstvo se je zaradi bombardiranja zmanjšalo in umiralo. Potrebna je bila delovna sila, ki bi čistila bombardirana mesta in odkopavala pobite državljane Nemčije. To so hoteli izkoristiti nacisti, ki so nas tedaj smatrali kot vojne ujetnike, da bi taka dela opravljali za njih, kar pa smo enodušno odklonili. Ni trajalo dolgo, ko smo bili v taborišču obkoljeni in ponovno strpani v živinske vagone. Ta transport pa nas je pripeljal v tako imenovani »Straflager Flossenbürg«. Že med prevozom je nekaj naših ljudi umrlo. Težko pa opišem sprejem ob prihodu na povsem stranski tir železniške postaje tega mesta, kjer so nas pričakali SS-ovci v črnih uniformah, s svojimi rjovečimi psi, ki so v nas povzročali strah in trepet, ostali SS-ovci pa z biči v rokah. Ta naša množica je po nekaj kilometrih videla, kaj je Hitlerjeva Nemčija. Ni ga bilo med nami, ki ne bi »okusil« moč biča in brco čevlja na naša telesa. Potem ni bilo nič boljše in groza je bila še večja, ko smo se morali sleči do golega v mrazu (oktober 1943) in čakali, ko so nas živinsko nagnali v barako na »kopanje«, toda to je bil za naciste preračunljiv način o naši vzdržljivosti ali obratno. Bile so kadi s toplo vodo, kjer so se naša telesa sicer ogrela, potem pa je SS-ovec dal ukaz, do je tega »kopanja« dovolj in odredil drugi prostor, to pa je bilo strašno pogubno za nekatere starejše tovariše. Voda je bila namreč ledeno mrzla ... Nekateri so umrli takoj, nekateri potem v baraki. Prestal sem. Vzdržal sem zato, ker sem bil športnik in po naravi vzdržljiv in odporen. Bilo je tudi delo v kamnolomu, kjer so bila dela zelo težka, po tudi tam je izgubilo življenje precej naših ljudi. Vendar je, po ne vem kakšnem naključju prišel trenutek čez mesec ali nekaj več, do smo zapustili ta lager smrti in ostali pri življenju. Zopet smo bili transportirani s premestitvijo v koncentracijsko taborišče Buchenwald. To je bilo eno največjih taborišč v Nemčiji. Sprva se nam je zdelo, da so tu boljše razmere, toda to se nam je porušilo takoj, ko so nas porazdelili po raznih Arbeits komandah. Kar je pomenilo, do sem bil premeščen v tako imenovano »DORA« in sicer v arbeitkommando SIWERS-1, to pa je bilo podzemno delovišče, kjer so fašisti s pomočjo tuje delovne sile opravljali gradbeništvo v podzemlju. Tukaj so nacisti izdelovali seveda tudi s pomočjo internirancev, inženirjev, fizikov in mehanikov zloglasne rakete »V-2« (Fa-2), s katerimi so bombardirali London. Bil sem ves izmučen in na koncu kot posledica suženjskega dela, ko nisem več mesecev videl svetlobe (razen takrat ko so nas

SS-ovci občasno pripeljali na tako imenovan apelplatzu in tiste internirance, za katere so trdili, do so pri svojem delu sabotirali in njihov konec je bilo javno obešanje), ko so mi moči tako opešale, sem bil prinesen do tako imenovane ambulante (ampak to je bila le kamuflaža), kjer so mi na prsni kos telesa napisali številko, kar pa je bilo znamenje, da sem eden tistih, kjer bo po moji smrti z nacističnim in perfidnim načinom ter nemško natančnostjo zabeležena moja smrt. S transportom sem bil zopet premeščen v tako imenovani lager smrti Bergen-Belsen. Ko sem po koncu moje »kalvarije« raziskoval ta moja potovanja in slučajnosti, so se mi porajale različne prispodobe, zlasti da so mi bila posamezna naključja spodbuda in če tako rečem srečna za preživetje. Aprila 1942 sem bil talec v bivši Belgijski kasarni v Ljubljani, a me niso ustrelili kot talca. Takrat je mnogo naših fantov bilo ustreljenih v Gramozni jami v Ljubljani. Prav tako je bilo v Bergen-Belsnu. To pa je ime, ki je grenak spomin na ponižanje, nepopisno gorje in čakanje na smrt. Vernigstunslager, to je uničevalno koncentracijsko taborišče Bergen-Belsen. Poznejše raziskave so pokazale, da je v njem umrlo v strahotnih razmerah cca 95 tisoč ljudi različnih narodnosti. Tu sem prišel v stik z Rusi, kakor tudi z nemškimi antinacisti, ki so bili že prej aretirani in so jih v zaporih kasneje premeščali v koncentracijska taborišča. Rusi so bili bivši visoki častniki Sovjetske armade in so po poskusu pobega kot vojni ujetniki bili premeščeni v ta lager oz. koncentracijsko taborišče. Bili so zelo iznajdljivi in se zanimali za posamezne internirance, zlasti tiste izmed nas, ki smo imeli trikotnik z rdečo barvo in napisom »Yu« (Jugoslovan), tako so me sprejeli medse. Bili so tudi v dobrih stikih s kapom barake, ki je bil Nemec. Njegovo ime in priimek ne bom nikoli pozabil. Herman Hanke iz Berlina. Naj omenim, da je bil ta človek nemški komunist, zaznamovan z rdečim trikotnikom z oznako »D« (kar je pomenilo Nemec). Vendar ko so mene Rusi predstavljali njemu, da bi v pralnici pomival posodo, je ta zmajal z glavo in z besedo in roko pokazal proti meni »sehr schwah«, to je pomenilo, da sem zelo slaboten. Končno se je le vdal in me sprejel kot pomivalca posode. Takrat sem imel cca 42 kg, vendar sem imel možnost dobiti nekaj več hrane in nekaj več črne kave iz ne vem katerih zelišč. Herman me ni nikoli spraševal o ničemer. Nekega dne pa je pristopil k meni in s prstom pokazal name in mi izustil ime Tito. Hotel je reči, ti si bil Titov partizan. Ker v tistih časih nisi mogel nikomur zaupati, sem odgovoril, da tega človeka ne poznam. On se je samo nasmejal in odšel. Kasneje so mi Rusi povedali, da je bil Herman v nemških zaporih vse od časa vladavine Hitlerja in da je pravi antinacist. Herman je umrl, pravzaprav izginil. Verjetno je vedel preveč o hudodelstvih v lagerjih, zato predvidevam, da so ga SS-ovci likvidirali. Bergen-Belsen so zavezniške sile pod vodstvom Feldmarsala Montgomerya napadle 19. 4. 1945 in nas osvobodile. Našle so tisoče mrtvih in nas ostalih, ki smo dočakali svobodo. Zaradi tifusa,

ki je razsajal pa preživeli nismo mogli v svoje države, ker je bila stroga karantena, navzlic temu pa so po dveh mesecih zavezniki dovolili prihod posameznim članom Vojnih misij iz držav zaveznic, tako tudi Jugoslovanskim pripadnikom armade, ki so iskale preživele sodržavljane. Nekega dne je prispel v taborišče odposlanec JLA. Njegovo ime imam prav tako v spominu. Predstavil se mi je kot Luka Zarubica. Bil je, kot je sam izjavil, Črnogorec. Z džipom sem bil pripeljan v malo nemško mesto Borghorst v West Faliji. Tam je bil tudi Štab o zbiranju podatkov tistih Jugoslovanov, ki bi se vrnil v domovino. Ker so bile nemške železnice oz. njihova infrastruktura zbombardirana, zato povratek v domovino ni bil takoj mogoč. Prišel pa je dan, ko so nas nekako koncem avgusta 1945 pripeljali do Jesenic, kjer so nas sprejeli in izdali potrdilo o povratku. Komandant »lagerja smrti« Bergen-Belsen Josef Kraner, ki je bil pred tem tudi komandant koncentracijskega taborišča Auschwitz, je bil s strani zavezniških sil usmrčen.« (Pogovor, opravljen 03. 12. 2009)

SPOLNOST IN SPOLNA IDENTITETA

Taboriščne oblasti so namenoma prikrajševale internirance pri zadovoljevanju spolnih potreb tudi v letih, ko je bila prehrana še razmeroma zadostna: v nemških koncentracijskih taboriščih so bili interniranci strogo ločeni po spolu že od vsega začetka. Za bodečimi žicami nemških koncentracijskih taborišč so se z leti znašli moški in ženske vseh evropskih narodnosti, vseh ver in prepričanj, vseh družbenih razredov in »delikventi« vseh kategorij. In vse te množice so bile ločene edinole glede na spol; drugače pa so bili pomešani ne glede na razlike v jeziku, temperamentu, čustvovanju. Omejitve v zadovoljevanju spolnih potreb in ogrožanje spolne identitete žrtev sta bili bistveni značilnosti in temelj taboriščnega sveta. V državi KZ je bila spolnost prepovedana. V njej je vladala sprevržena spolnost in po večini pridržana za privilegirane taboriščnike. »Najbolj živo so ohranili zanimanje za spolnost interniranci, ki so v koncentracijskih taboriščih prišli do kakšnega privilegiranega položaja ali ugodnega delovnega mesta in ki so se sploh bolje prilagodili novemu socialnemu in kulturnemu okolju, po drugi strani pa so ohranili tudi dostikrat močnejši voljo do moči. Spolnost je bila omejena na bolj ali manj ozek krog novincev in internirancev na privilegiranih položajih« (Blah v Jezernik 1993: 77).

Poleg prepovedi spolnosti za navadne taboriščnike je podhranjenost v drugem obdobju prilagajanja na taboriščno življenje povzročila ne le primitivno nagonskost in v ospredju njegove zavesti nagon po hrani, ampak je povzročila tudi, da spolni nagon na splošno molči. Tudi v sanjah jetnikov se spolne vsebine skoraj nikdar ne pojavljajo (Frankl 1983: 33). Za

ilustracijo Jezernik (1993: 76) v svojem delu navaja sanje francoske interniranke iz Ravensbrücka, ki se spominja, da je v internaciji sprva sanjala »o tem sladkem trenutku ponovnega združenja z mojim letalcem, z mojo družino... Kasneje sem si lahko predstavljala mojega prijatelja samo z velikimi štrucami kruha v rokah. Živela sem v strahu, da me družina ne bo pričakala pripravljena, ker ne bodo pravočasno obveščeni o mojem prihodu. Bilo je neprijetno predstavljati si vrnitev domov, v hišo, polno ljubljenih oseb, v času, ko je jedilna shramba prazna. Še kasneje nisem mogla videti vseh svojih dragih; samo kruh. Na koncu ni bilo več važno, kdo mi ga je dal.« Kljub temu da je bil pojav upada spolnega nagona množičen in prisoten v vseh koncentracijskih taboriščih, spolnost nikoli ni bila povsem izrinjena iz njih. Prizadeti interniranci so z veliko zaskrbljenostjo opazovali pojav upadanja spolnega nagona in to je bilo samo po sebi nov vir močnega strahu: »Ali bodo, če pridejo na svobodo, zmožni za življenje z žensko po gehe²⁰ zločinov in tortur. Tako seksualno kot psihično« (Timofiejew v Jezernik 1993: 75). »Dejansko se je vsak interniranec bal postati impotenten in je bil spričo zaskrbljenosti v skušnjavi, da preveri svojo potenco« (Bettelheim v Jezernik, prav tam). Poleg nočnih sanj s seksualno vsebino so imeli le malo možnosti za potešitev spolnega nagona. To zadovoljstvo je večina dosegla z masturbacijo in s seksualnimi stiki s sointerniranci istega spola. Interniranci so uživali v obeh, manjšina v drugi, prevladujoča večina v prvi, toda le redko in manj zaradi užitka, marveč bolj zato, da so se prepričali, da niso postali impotentni (v Jezernik 1993: 72-75).

Odvzem spolne identitete so taboriščni oblastniki skušali doseči z vrsto ritualov in norm, ki so prizadevali internirance vse od njihovega prihoda v taborišče. Kajti prav spolnost je sredstvo, prek katerega si človek prizadeva definirati svojo osebnost in predvsem zavedati se samega sebe. Prav odvzem spolne identitete oziroma njeno ogrožanje je pomenilo za prizadete veliko nevarnost, da izgubijo človeško identiteto in temelj svoje samozvesti sploh. Politična, nacionalna, verska identiteta je bila glede na spolno sekundarna (v Jezernik 1993: 74-75).

Tudi za ženske je bil režim usmerjen na to, da so interniranke izgubile svojo spolno identiteto. Cilj esesovskih oblastnikov je bil namreč kacetnik kot brezspolno bitje oziroma kot predspolno bitje (otrok). Na ta način so bili obravnavani s strani esesovcev in tudi tistih sojetnikov, ki so imeli funkcije v taboriščni samoupravi (v Jezernik 1993: 79-80). Mnogo spominov novincev se spominja šoka, ki so ga doživeli, ko so uzrli bitja, ki jim ni bilo mogoče določiti spola. »Nič na tem bitju ne kaže niti na moški niti na ženski spol. Podobno je

²⁰

Judovski pekel, simbol popolnega uničenja

bolj moškemu. Njegovo vedenje je normalno – kakršno je pač vedenje vsakega prebivalca na tem planetu – s to razliko, da očitno pripada neki davni primitivni dobi. Kakor da je Nemcem uspelo odkriti svojega neandertalca.« Podobno šokantno so doživeli ta pogled na internirance tudi zavezniški vojaki, ko so osvobajali taborišča. Spominjajo se, da jih je najbolj prizadelo to, da niso mogli niti razlikovati med spoloma (v Jezernik 1993: 81).

Amenoreja²¹ je dejansko bila skorajda univerzalen pojav v nemških koncentracijskih taboriščih, saj je že kmalu po prihodu v taborišče ogromna večina internirank izgubila menstruacijo in ostala brez nje vse do osvoboditve. Izgubo menstruacije so si interniranke pojasnjevale na različne načine. Nekatere so jo povezovale s podhranjenostjo, vendar je do motnje prišlo, še preden se je pokazala upoštevanja vredna izguba teže. Ali kakor so razmišljale interniranke same: *»Lakota ne zadošča, da bi razložili pojav, ki je bil tako neposreden, tudi ne šok, ki ga je povzročalo taborišče: to bi moglo pri eni ženski blokirati menstruacijo, pri drugi pa povzročiti krvavitev. In to se ni zgodilo... Menstruacije naj bi bile še dodaten higienski problem, ki je bil razrešen na surov način... Zato so mnoge interniranke menile, da so jim dajali v hrano »nekakšno svinjarijo«, v taboriščnih govoricah je bil to največkrat brom, bromid ali soliter. Dodajali so jim ga zato, da bi jih pomirili in da bi izgubile menstruacijo, da jim ne bi bilo treba dajati vložkov«* (v Jezernik 1993: 81-82). Interniranke, ki so imele menstruacijo, so po taboriščnem redu veljale za nečiste in krvavitve je bila lahko vzrok za kazen s tepežem. Izostanek menstruacije je bil tedaj po svoje sreča v nesreči: za tiste, ki so imele menstruacijo v taborišču, je bilo zelo težko: niso se mogle ne umiti ne zaščititi, saj niso imele ne vložkov ne perila. Vendar so interniranke kljub prednostim zavidale tistim redkim sointernirankam, ki so ohranile menstruacijo. *»Zelo mučno je, če ne poznaš več te nečiste periode, ne počutiš se več kot ženska, kot da si starka!«* Bale so se namreč, da se tudi »potem« ne bo več vrnila. Vzrok za izostanek menstruacije je bil podobno kot impotenca pri moških bolj posledica psihične travme in konstantnega občutka tesnobe kot podhranjenosti ali kakšnega dodatka v hrani, saj je menstruacija praviloma izostala celo pri nadpovprečno dobro hranjenih ženskah. Pojav je ženske silno prizadel; interniranke so to »občutile kot simbol, da jim je bila odvzeta njihova ženskost (v Jezernik 1993: 83-84).

OTROCI V TABORIŠČU

Tako kot vsi drugi taboriščniki so tudi otroci nosili taboriščno številko. V Auschwitzu so jim jo tako kot odraslim vtetovirali na levo podlaket. Številka je bila vtetovirana tudi

²¹ odsotnost oziroma izostanek menstruacije

novorojenčkom takoj po rojstvu, običajno na nogo, ker je bila petmestna številka prevelika za podlaket (v Jezernik 1993: 174). Običajno so bili nameščeni v posebnih barakah, kjer pa so bile življenjske razmere še slabše kot v drugih barakah. Ko so enkrat postali prebivalci taborišča, so načeloma imeli enak status kot odrasli. V taborišču ni bilo kategorije otroci: bili so številke in zanje so veljala enaka pravila kot za vse ostale (prav tam). *»Lakota je najbolj prizadela prav otroke, ki so po nekaj mesecih taboriščnega življenja tako oslabei, da niso mogli več tekati po taborišču in so v glavnem samo še ždeli na ležiščih.«* (Bernardac v Jezernik 1993: 175) *»Kakor sence so se plazili po tleh, brezizrazno boljčali predse in grizljali peso.«* Zaradi podhranjenosti so zastali v razvoju, tako da so bili osemletniki videti, kot da so stari štiri ali pet let (prav tam).

Odrasli taboriščniki so bili že socializirani v drugačnem svetu in so zato taborišča doživljali kot narobe svet, toda za nekatere otroke je bilo taborišče sploh edini svet, ki so ga poznali. Taboriščni svet je bil zlasti za najmlajše edini svet in vanj so se vživeli scela. Nekdanja interniranka iz Ravensbrücka se spominja dogodka, ki kaže, da so ti otroci sprejemali svoje življenje kot normalno: *»Naša kleparska skupina je morala na ciganskem bloku popraviti vodovod. Ko smo prišle v umivalnico, smo videle kakšnih deset otrok okrog umivalnika za noge, napolnjenega z vodo. Spuščali so iz zavojnega papirja zgibane ladjice. Neka tovarišica iz Stubendiensta je pripovedovala otrokom o velikih ladjah na morju, ki jih je krmaril kapitan. Neki fant je hotel vedeti, kaj je 'kapitan'. Ko mu je to pojasnjevala, je uporabila besedo 'komandant'. Tedaj jo je prekinila neka deklica in vprašala: 'Je bil to potem naš esesovski komandant?' Nato jim je tovarišica podrobno opisala ladijsko posadko in kako lahko ladja pluje po morju, kako se segreva velik kotel, kako nastaja para in poganja stroje, da lahko ladja plove. Toda otroci niso mogli doumeti, da na ladji niso potrebni niti esesovci niti jetniki. Po njihovih predstavah mora povsod biti tako kot v taborišču. Kajti tako daleč, kot so se lahko spomnili, niso poznali nič drugega. V njihovih glavah sta bili le dve vrsti ljudi – nasilni esesovci in jetniki, skratka, taboriščno življenje«* (v Jezernik 1993: 180). Znan je še en podoben primer, prav tako iz Ravensbrücka, ko so interniranke novembra 1944 ustanovile »otroško komisijo«, ki je imela nalogo urediti poseben blok za božično obdarovanje otrok. Kar se je pokazalo, je, da večina otrok dotlej še nikoli ni imela igrače v rokah in niso vedeli, kaj naj počnejo z njimi. Lutkovna predstava jih ni ganila. Večji del dogajanja niso razumeli, malo so se smejali in malo reagirali na dogajanje na odru. Interniranke so upale, da bodo slišale droben otroški smeh in veselje, toda kakšno razočaranje so doživele odrasle jetnice. Otroci, toliko časa oropani najnujnejšega, zlasti vsega lepega, niso razumeli, kaj vse to

pomeni, topo so strmeli predse. Če se je kateri vendarle na glas zasmel, je instinktivno dal roko na usta kot da bi storil kaj narobe (v Jezernik 1993: 179-180).

Otroci, ki so se po končanem jutranjem apelu smeli vrniti v blok, so si izmišljali razne igre. Toda ker niso imeli drugih možnosti za primerjavo, saj je bilo taborišče njihov edini svet, so v njih ponavljali modele, ki so jih videli v taborišču. Otroci v koncentracijskih taboriščih so revidirali tradicionalne igre po življenju, ki so ga živeli vsak dan. Igrali so se esesovce in zapornike, transport, umiranje, taboriščne in blokovne starešine, apele, selekcije za plinsko celico (*»vergassen oder nicht vergassen«*), vpili: *»Mütze ab!«*, dajali Meldunge (naznanila) in se pošiljali v kazenski blok, igrali so se zdravnike in bolnike in slednjim odklonili vsakršno pomoč, če jih niso imeli s čim podkupiti. V Auschwitzu so se igrali tudi sežiganje Judov. Poljska interniranka v Auschwitzu je nekoč opazovala ciganske otroke pri igri. *»Mučili so najmlajšega. Spotaknili so ga v blato in, posnemajoč esesovca, klicali 'los', 'ab'. Njihova žrtev se je skušala osvoboditi. Deček se je zvijal in vreščal iz vseh pljuč. Ko jih je vprašala, kaj počnejo, so ji odgovorili, da sežigajo Jude. Podobno igro so se igrali otroci iz družinskega taborišča za češke Jude: naredili so luknjo v tla in metali vanjo kamenje. Kamni so bili ljudje, ki so prišli v krematorij, in oni so posnemali njihove krike. Ob luknji so hoteli postaviti dimnik in posvetovali so se celo o tem, kako bi mogli zgraditi peč. Igro so imenovali Gaskammer-Spiel (v Jezernik 1993: 181-182). Igre, kakršnekoli so že bile, so bile taboriščnim otrokom v zadovoljstvo. »Kakor koli že, niso bili videti nesrečni« (Dufournier v Jezernik 1993: 182). Ker niso imeli občutka za čas, so največkrat zamudili razdeljevanje hrane (Zavrl v Jezernik 1993: 182). Iger, kakršne so se igrali njihovi vrstniki na prostosti, se niso marali igrati. Ko je nekoč nekdo predlagal skupini najstnikov iz različnih dežel, da bi se igrali indijance in kavboje, so ga zavrnil, češ da so takšne igre »bedaste« oziroma »ogabne«. Njihova priljubljena igra je bila »opazovanje«, »opazovanje esesovca«. *»Končno sem dojel, da je bilo to, kar so radi gledali, krutost in sadizem esesovcev. Opazovali so jih, ko so topli, brcali, mučili, ubijali... Če so jih drugi otroci vznejevoljili, so napadli zahrbtno, niso se brzdali na noben način, brcali so povsod po telesu ne glede na povzročeno poškodbo. Kmalu mi je postalo jasno, da so se zgledovali po esesovcih, da je bila njihova življenjska ambicija, bodisi naskrivaj ali proklamirano, postati podoben esesovcem«* (Heimler v Jezernik 1993: 182). Podobno je opazila tudi interniranka iz Auschwitza: *»'Jaz sem esesovec,' je rekel nekdo, 'in ti se mi moraš pustiti tepsti in biti miren, kajti ti si häftling! Ko bom velik, potem ne bom več häftling, potem bom postal esesovec in vse, ki me ne bodo ubogali, bom pretepel, tako kot zdaj oni tepejo nas!«* (v Jezernik 1993: 182) *»Otroške igre in zabave niso transcendirale**

resničnosti niti je niso spreminjale. Zvesto so jo odsevale, postale njen integralni del ali vsaj del tega, kar so si otroci predstavljali kot resničnost» (v Jezernik 1993: 181).

Ni mi znano, ali so spomini otrok, ki so odrasli v taborišču in ki so poznali samo ta svet, tudi zabeleženi. Vsekakor jih je krut svet, v katerem so odrasli, naučil, da so za vsakim človeškim dejanjem iskali sebične motive. Če je kdo bil prijazen z njimi, je nameraval izrabiti njihova telesa, ali je nacistični špijon, ki jih hoče uporabiti kot informatorje. *»Ideja, da bi kdo utegnil železi ponuditi jim roko preprosto zato, ker so bili nebogljeni in šibki, je bila za te otroke popolnoma nesprejemljiva in zamotana in je zbudila globok sum« (Heimler v Jezernik 1993: 180).*

Mislím, da je bilo doživljanje taborišča za otroka precej drugačno kot za odraslo osebo. V mnogih pogledih in lahko je najti tako pozitivne kot negativne vidike. Vsekakor je ločitev otroka od staršev in sorojencev bila nepredstavljivo težka. Po drugi strani pa vsega dogajanja niso mogli razumeti kot so ga doželi odrasli interniranci in so se na razmere lahko prilagodili toliko hitreje in včasih popolno. Boris Pahor (2008: 14) zapiše, da je bila ranljivost odraslih internirancev dosti večja kot ranljivost otroka ali dojenčka, ker jim ni mogla pomagati še nerazvita misel. Pravi: *»Znašli smo se vsak s svojo nagoto v uveli koži lačne živali, ki izgoreva v svoji onemogli ujetosti in vsak dan sproti nagonsko izračunava oddaljenost peči od sesušenega koša svojih prsi in svojih preklastih udov.«*

Pogovarjala sem se z interniranko, ki je bila v taborišču kot sedemletni otrok in o svoji izkušnji pripoveduje takole: *»Leta 1941 so internirali celotno vas Ponikva pri Brestanici. Med njimi je bila tudi moja družina. Internirana je bila celotna družina s tremi otroki. Zapustili smo vse živali in na pot vzeli le najnujnejše. Kot otroci nismo vedeli, zakaj moramo oditi od doma. Nismo razumeli. Takrat sem bila stara sedem let. Naložili so nas v živinske vagone v Brestanici (takrat se je imenovala Reichenburg). Ko smo prispeli na železniško postajo Auschwitz, so nas pognali v lager. Za dve leti so me ločili od staršev, brata in mlajše sestre. Bila sem sama. V lagerju nam je dajal navodila lagerführer. Ne morem reči, da je bil hudoben človek, ne zdi se mi, da je z nami ravnal grobo. Samo opozarjal nas je, kaj smemo in kaj ne. Za Hitlerja pa smo vedeli, da je izbiral otroke s svetlimi lasi in modrimi očmi. Vedeli smo, da je zelo hudoben človek in da sovraži Jude, Poljake, Slovence.... Nikoli ni prišel v koncentracijsko taborišče. Niti se ne spomnim, kateri oficirji so bili takrat v teh lagerjih. Nisem bila namreč samo v Auschwitzu, vmes so me deportirali še v druga taborišča, samo ne vem, v katera. Najbolj od vsega se spominjam besed kot so 'raus', 'halt'.... Držati smo se*

morali navodil, nismo se smeli oddaljevati, bil je popoln kaos, nismo vedeli, kje bomo in kaj bo z nami. Tam sem obiskovala prvi razred. Najbolj se spomnim prvega šolskega dneva, ko so nas obdarili s škornicljem, ki je bil zgoraj zavezan in poln sladkarij. Tam sem hodila v nemško šolo z nemškimi otroci. Nismo znali prav dobro nemško. Pravila so veljala za vse enako. Vse smo morali delati na komando. Ko je bil čas za stranišče, smo morali iti vsi, četudi ni bilo potrebe. Nisem se počutila manjvredno. Očetu so dodelili težaško delo v rudniku premoga, kjer je delal v nemogočih razmerah, delal je v blatu in v vodi. Mati je morala šivati, plesti in popravljala je volnene gamaše za oficirje. V eni stavbi je živelo veliko družin. Spali so na pogradih in bilo je veliko stenic in uši. Nisem točno vedela, kaj pomeni krematorij. Vedela sem samo to, da so večje otroke spravili v zaprt prostor, češ, da se bodo tuširali (kasneje sem zvedela, da so to bile plinske celice). Mlajše otroke so dali kar v plinske celice, večji so morali delati. Tudi žive ljudi so zakopavali. Ko so se zadušili, so jih s posebnimi dvigali odpeljali na skupna grobišča. Večkrat so nas selili v druge lagerje. Nismo veliko vedeli, zakaj gre. Zaupali nismo nikomur. Vsak je gledal nase, da je preživel. Hrane smo dobili zelo malo, v zelo majhnih obrokih in še to samo zelenjavo (repa, krompir, korenje, koleraba). Bila je zelo slaba. Mesa ni bilo nikoli na jedilniku. Med krompirjevimi počitnicami smo morali pomagati pobirati krompir okoliškim kmetom. Za plačilo smo dobili krompir. Kmetje so nas lepo sprejeli, niso pa nas nič spraševali, kako je v lagerju. Niso si upali. Bilo je zelo malo hrane, zato smo jo pobirali iz smeti. Zdravniška oskrba je bila zadovoljiva. Tiste z nalezljivimi boleznimi so dali v izoliran prostor, tako da se nismo našli še drugi. Arbeitsdienst. Ženske delajo težaško delo, če so zaostajale, so jih potolkli s kopiti pušk. Spominjam se bombardiranja ponoči. Veliko noči smo bili prestrašeni zaradi bombardiranja. Po zvočnikih so največ obveščali o bombardiranju. Živelimo iz dneva v dan v negotovosti. Zadnje tri mesece pred osvoboditvijo sem bila ponovno v Auschwitzu. Ko so vkorakale ruske čete, so razbile vse, vse kar pa je bilo uporabnega pa so pokradli. Drugi so potem vkorakali ameriški vojaki in mi smo se lahko vrnili domov. Od tukaj so nas potem skupaj poslali domov 12. maja 1945. Iz lagerja smo odnesli vse odeje za na pot, a so nam jih pokradli ruski vojaki. Lačni in slabo oblečeni smo tako potovali v Jugoslavijo z večdnevnimi postanki. Domov smo potovali preko Rusije. Prehodili smo potem 175 km peš, ker ni bilo prevoza v Jugoslavijo. Ko smo prispeli v Zidani most, so nam pobrali obutev, dokumente in odeje, tako da smo domov prispeli bosi. Dom in hlev je bil porušen in oropan. Tako se je ponovno začela kalvarija, ker nismo imeli ničesar. Morali smo zelo poprijeti za delo, obdelati zemljo in popraviti dom. Po vojni si nismo upali niti črhniti o tem, da se nam je zgodila krivica, ker smo se bali naših komunistov, ki so za vsako stvar obljubljali kroglo v glavo. O tem se v družini nismo

pogovarjali. Nismo smeli govoriti. Veliko let je trajalo, da smo si uredili življenje. Nikoli nismo iskali pravice. Šele pred leti smo dobili neko malo odškodnino od države in še to v več obrokih. Nikoli več se nisem vrnila nazaj v kraje, kjer sem bila internirana. Bi mi bilo pretežko. Tega ne bi privoščila nikomur. Vzeli so mi otroštvo.» (Pogovor, opravljen 18. 01. 2010) Svojo izkušnjo je tako rekoč morala »prežvečiti« in »požreti« sama, ker se o tem ni mogla pogovoriti z nikomer.

Ne rečejo zastoj, »še sreča, da je bila otrok«, ker otrok težko dojame celotno dogajanje in ne vidi vsega slabega, četudi to je. Otrok o dogajanju ne razmišlja in se vanj pogloblja, ampak se enostavno prilagodi. Dojame, da je nujno, da poskrbi zase in to stori. O tem, da pa taka izkušnja prinese s sabo posledice za vse življenje, pa ni niti najmanjšega dvoma. Včasih so posledice lahko mnogo hujše, ker vzroki za določene strahove, bojazni, odzive ... niso ozaveščeni. Otrok in kasneje kot odrasel človek ne ve, zakaj počne določene stvari, ali pa ne ve, da jih počne in bi lahko iskali vzrok zanje v njihovi otroški izkušnji.

OSVOBODITEV IZ TABORIŠČA

Nenazadnje so tudi taboriščniki dočakali dolgo pričakovani dogodek, o katerem so sanjali ves čas ujetništva. Frankl (1983: 73) pravi, da je nekega dne ob taboriščnih vratih zaplapolala bela zastava in po dnevih največje napetosti, je temu sledila popolna notranja sprostitev. *»Z utrujenimi koraki se vlečejo tovariši k taboriščnim vratom; noge jih komaj nosijo. Plaho se ozirajo okrog, vprašujoče se pogledujejo. Potem napravijo prve omahujoče korake skozi taboriščna vrata. Tokrat ne zadoni noben ukaz; tokrat se ni treba potuhniti pred udarcem s pestjo ali pred brco z nogo. Ne, tokrat ponudi taboriščna straža nekomu cigareto. Čuvajev ne prepoznamo takoj, kajti medtem so se hitro oblekli v civilno obleko. Počasi gremo naprej, vzdolž dovozne ceste. Nekoga že bolijo noge in groze, da bodo odpovedale službo. Vlečemo se naprej; prvič hočemo videti okolico taborišča – ali bolj: prvič jo hočemo videti kot svobodni ljudje. Tako stopimo v naravo in v svobodo. »V svobodo«, si pravimo in v mislih ponavljamo; toda ne moremo dojeti. Beseda svoboda se je v dolgoletnih sanjskih hrepenenjih preveč izrabila in pojem je preveč zbledel; soočen s stvarnostjo se raztopi. Stvarnost še ne prodre v zavest; ne moremo je preprosto dojeti.«* Osvoboditve se spominja Levi (2004: 157-158) takole: *»Tako je tudi za nas ura osvoboditve zadonela resnobno in zamolklo ter nam duše napolnila hkrati z radostjo in mučnim občutkom sramu, da smo si zaželeli očistiti vest in spomine vse umazanije, ki se jih je oprijela: pa tudi bolečine, ker smo čutili, da se to lahko ne*

bi zgodilo, da se ne bo moglo nič več zgoditi tako dobrega in čistega, da bi zbrisalo našo preteklost, in da bodo sledovi rane za vekomaj ostali v nas: v spominu tistih, ki so ji bili priča, v krajih, kjer je bila prizadejana, v zgodbi, ki jo bomo o njej pripovedovali. Kajti, in to je strahoten privilegij našega rodu in mojega ljudstva, nihče ni mogel zaznati neozdravljivosti rane, ki se širi kot okužba, boljše od nas. Nespametno bi bilo pomisliti, da jo človeška pravica lahko odpravi. Ta je neizčrpen vir zla, ki lomi telo in duha potopljencev, jih ugaša in zametuje zavržene, se kot sramota vrača tlačiteljem, v preživelih se plodi kot mržnja in se splošni volji navkljub poraja v sto oblikah: kot sla po maščevanju, moralno popuščanje, zanikanje, naveličanost, odpoved.»

»Ko se zvečer tovariši spet stekajo v staro barako, pridejo drug k drugemu in na skrivaj vprašujejo: »Čuj, povej mi, si bil danes vesel?« In drug drugemu pravi – osramočen, ker še ne ve, da se je tako godilo vsem – »Odkrito povedano: ne!« ...Dobesedno: odvadili smo se veseliti in spet se bomo morali naučiti« (Frankl 1983: 73). Kar so doživeli osvobojeni taboriščniki, lahko s psihološkega vidika označimo kot izrazito depersonalizacijo, pravi Frankl. »Vse se zdi neresnično, neverjetno, vse se zdi kot sanje. Ne moremo še verjeti. Prepogosto, vse prepogosto so nas sanje v teh zadnjih letih imele za norca. Kako pogosto smo sanjali, da se bomo nekega dne vrnili domov, objeli ženo in prijatelje, sedli z njimi za mizo in si začeli pripovedovati o vsem tem, kar smo pretrpeli v zadnjih letih, in o tem, kako pogosto smo sanjali o tem dnevu snidenja – tokrat pa je postal resničnost! Tedaj se zarežejo v uho trije žvižgi, ki ukazujejo vstati in nas iztrgajo iz sanj, ki so bile naša edina svoboda. In sedaj naj naenkrat verjamemo? Je postala sedaj ta svoboda resnična resničnost?«

Veliko preživelih žrtev holokavsta se spominja, da ob osvoboditvi niso čutili veselja, Levi (2003: 55-56) k temu dodaja: *»Trenutek osvoboditve v večini primerov ni bil niti vesel niti brezskrben; ponavadi je nastopil sredi tragičnega uničenja, pomorov in trpljenja. Takrat smo začutili, da smo spet postali ljudje in torej odgovorni, zato se je k nam vrnilo človeško trpljenje; trpljenje zaradi pogrešane ali izgubljene družine, zaradi vsesplošne bolečine okoli nas, zaradi naše izčrpanosti, ki se nam je zdela neozdravljiva in dokončna, zaradi tega, ker smo morali spet zaživeti sredi ruševin, pogosto sami. Za nas ni bilo res, da je »ugodje hči žalosti«, temveč je bila žalost hči žalosti. Ko nas je zapustilo trpljenje, je bilo to veselje samo za redke srečneže, le za nekaj trenutkov ali za zelo preproste duše, saj je takrat skoraj vedno nastopila faza tesnobe.«* Jean Améry (1980: 20) pravi, da so iz taborišča izstopili goli, oropani, prazni, zmedeni – in minilo je veliko časa, preden so se bili sposobni ponovno

naučiti vsakodnevne jezika svobode. »Celo danes ga govorimo z nelagodjem in brez prave vere, da resnično obstaja.«

»Prva stvar, ki smo jo storili kot svobodni ljudje, je bila, da smo se vrgli na hrano. To je bilo edino, na kar smo mislili. Ne na maščevanje ne na starše. Na nič drugega kot na kruh. In celo ko nismo bili več lačni, ni bilo nikogar, ki bi razmišljal o maščevanju« (Wiesel 2007: 94). Frankl govori o podobnem: »Telo je manj zavrto kot duša. Že prvo uro izkoristi resničnost, jo zgrabi: začnemo namreč žreti. Jemo ure in ure, dneve in dneve. Neverjetno, kaj vse lahko poješ. In če tega ali onega osvobojenca povabijo prijazni kmetje iz okolice taborišča, potem je in pije kavo – in razveže se mu jezik, začne pripovedovati ure in ure. Tedaj se sprosti dolgoletni pritisk, ki ga je bremenil, in to pripovedovanje daje videz, da stoji osvobojenec pod nekakšnim duševnim pritiskom; tako prisilno je to pripovedovanje, preprosto moraš pripovedovati... Dnevi minevajo, mnogo dni, dokler se ne odveže le jezik, marveč tudi nekaj v notranjosti, in nenadoma se ti zazdi, da se nekaj odpira, lomi v tisti nenavadni ograji, ki te je doslej stiskala. Potem greš nekega dne, nekaj dni po osvoboditvi, čez polje, več kilometrov daleč, čez cvetoče trate proti trgu v bližini taborišča; škrjančki se dvigajo in lebdiijo v višini, slišiš njihov slavospev in njihovo vriskanje, ki odmeva zgoraj v svobodi. Daleč naokrog ne vidiš človeka, obdajajo te le daljna zemlja in nebo in vriskanje škrjančkov in svoboden prostor. Tedaj se ustaviš, se ozreš okrog in kvišku – in padeš na kolena. V tem trenutku ne veš veliko zase in za svet, v sebi slišiš le stavek, vedno znova isti stavek: »Iz stiske sem klical Gospoda, in odgovoril mi je v svobodnem prostoru.« – Kako dolgo si klečal, kolikokrat si ponovil stavek, ti spomin ne zna povedati ... Veš pa, da se je tisti dan, tisto uro začelo tvoje novo življenje. In korak za korakom stopaš v to novo življenje, postajaš spet človek« (Frankl 1983: 74-75).

Mnogi menijo, da je po osvoboditvi bilo konec vsega trpljenja, da se je veselje ponovno vrnilo in da se je vse hudo pozabilo in zaživelo novo življenje. V resnici še zdaleč ni bilo tako. Sama osvoboditev je pomenila konec trpljenja pod nacističnim režimom in je pomenila osvoboditev pred nacističnim terorjem in suženjstvom. Nikakor pa to ni pomenilo konec žalosti, osamljenosti, preganjanja, antisemitizma. Mnogim preživelim ni ostalo ničesar več, k čemur bi se vrnili: niso imeli družine, doma, prijateljev, skupnosti. Še posebej je to veljalo za Jude. Še posebej zanje stvari niso bile enostavne. Zadevali so ob mnoga vprašanja – »Kam naj se vrnem? Na Poljsko? Na Madžarsko? Na ulice, mesta in svet, kjer ni več Judov?« Tisti, ki so se vrnili v svoj rodni kraj, so naleteli na močan antisemitizem in pregon. V mnogih

njihovih domovih so bili naseljeni drugi, ki so se bali, da bodo prišleki zahtevali svoje in so branili zaseženo z vsemi močmi.

Več kot 35 milijonov Evropejcev je umrlo v drugi svetovni vojni in več kot polovica izmed njih je bila civilistov. Ubit je bil eden izmed 22 Rusov, eden izmed 25 Nemcev, eden izmed 150 Italijanov, eden izmed 200 Francozov. V nacistični vojni proti Judom pa sta bila ubita dva od treh evropskih Judov. Ocenjujejo, da je v nacističnih taborišču umrlo dvanajst milijonov ljudi. Večina jih je bila hladnokrvno ubitih, nešteto pa jih je umrlo zaradi sestradanosti, bolezni in samomorov (Nyiszli 1993: 32). Vsako upanje za prepород se je zdelo v letu 1945 zelo oddaljeno. Ob koncu vojne je bilo v Evropi 10 milijonov razseljenih oseb. Ceste Evrope so bile natrpane z brezdomci, ki so si poskušali ponovno oblikovati uničena življenja. Združeni narodi in zavezniške vojske so organizirale zbirna središča za razseljene osebe. Do leta 1946 je bilo več kot 200.000 preživelih Judov nameščenih v te centre. Mnogi se niso mogli ali pa se niso hoteli vrniti na svoje domove. Povojna taborišča za razseljene osebe so bila primeri birokratske trdosti, zbeganosti in preprirov med zavezniki. Zaloge hrane, obleke in zdravil so bile premajhne. Tako se je za mnoge preživele nadaljevalo trpljenje iz časa vojne. *»V koncentracijskih taboriščih je bilo vse njegovo bitje (Juda, op. M. B.) prežeto z upanjem na rešitev. To upanje je bilo njegovo življenje, zanj je bil pripravljen trpeti. Ko je bil rešen, je njegovo upanje usihalo, saj ni imel nikakršnega novega upanja. Trpljenje ga je še naprej zaznamovalo«* (Abraham Klausner).

»V Torino sem prispel 19. oktobra, po petintridesetih dneh potovanja: domači so bili pokonci in vsi živi, nihče me ni pričakoval. Bil sem zabuhel, poraščen in raztrgan, da so me komaj prepoznali. Spet sem našel prijatelje polne življenja, toplino obložene mize, stvarnost vsakdanjega dela, osvobajajočo radost pripovedovanja. Našel sem posteljo, ki je bila široka in čista in se je zvečer, (trenutek groze), mehko ugreznila pod mojo težo. A šele po nekaj mesecih sem se odvadil hoje z v tla uprtim pogledom, kot bi iskal hrano ali kaj takega, kar bi kazalo hitro shraniti in zamenjati za kruh. V presledkih, zdaj gostih, zdaj redkih, me še vedno obiskuje strašen sen. To je sen v snu, raznovrsten v detajlih, enoten v svojem bistvu. Sedim pri mizi z družino ali s prijatelji ali na delu ali sredi zelenega polja: skratka, v mirnem in sproščenem okolju, navidez brez napetosti in muke, in vendar čutim rahlo in globoko tesnobo, določen občutek grozeče nevarnosti. In res, ko se sen odvija naprej, počasi ali s preskoki, vsakič na drugačen način, vse okrog mene pade in razpade, zavesi, stene, ljudje, tesnoba pa postaja vse hujša in bolj določna. Vse se sprevrže v kaos: sam sem sredi nič, ki je siv in moten in zdaj vem, kaj to pomeni in vem, da sem to vedno vedel: spet sem v lagerju in nič ni

resnično tako, kot je lager. Ostalo so bile kratke počitnice ali utvara čutov: družina, narava v cvetu, dom. Zdaj se je ta notranji sen, sen miru, končal. A v zunanjem snu, ki se ledeno hladno nadaljuje, zaslišim, kako zazveni dobro znan glas: ena sama beseda, ne ukazovalna, ampak kratka in tiha. To je povelje ob zori v Auschwitzu, tuja beseda, ki si se je bal in jo čakal: vstati, 'Wstawać'» (Levi 2004: 324).

Naomi Bubis in Sharon Mehler (v Jurić Pahor 2006: 114) pripovedujeta o vseprisotnosti trdovratnega ne-govorjenja in potlačitvi, ki je za preživele koncentracijskih taborišč nuja, nemalokrat tudi preživetvena nuja, a je za otroke lahko skrajno bremenilna. Avtorici celo predpostavljata, da dolgih, nemih let med generacijami ni mogoče nadoknaditi s pogovori v prihodnosti; molk je sestavni del življenja preživelih. Velika večina preživelih žrtev se s svojimi otroki in vnuki o svoji taboriščni izkušnji skoraj ni pogovarjala, navzoča je bila zlasti kot tiha vednost, zaznavna preko spominskih drobcev ter ponavljajočih se podob, vedenj in razpoloženj. Strah, da bi se doživete ekstremne travmatizacije lahko ponovile, zaznamuje tako spomin nanje kot tudi sposobnost o njih govoriti. Vendar molk ne pomeni, da po tem dogodku ni več mogoče ničesar reči. Molk je lahko posledica nezaupanja, strahu, sramu ali pa odpora in želje po ohranitvi osebne identitete, ki jo je mogoče ohraniti z molkom. Molk je včasih tudi izraz prikrajšanosti, pogosto pa je tudi posledica spoznanja omejenosti govora, ki pripoveduje o bolečini. Jezik, ki ga oseba uporablja, ne more izraziti vsega slabega, kar se je zgodilo (v Zaviršek 2000: 127). To je zelo pogosto pri osebah, ki so preživele taborišča. Npr. o tem govori Levi pa tudi Delbo (v Langer, 1991: 8), ko so zaradi izkušnje taborišča besede kakor mraz, lakota, umazanija izgubile prvoten pomen. Za opis mraza, lakote, umazanije, žeje... bi bilo potrebno iznajti nove besede, da bi lahko opisale izkušnjo taborišča. Delbo npr. pravi, da tisti, ki je tedne trpel zaradi žeje, ne bo nikoli rekel, »Žejen sem. Skuhajmo skodelico čaja.«

Seveda pa obstaja vrsta preživelih, ki o svoji taboriščni izkušnji nikdar niso spregovorili oziroma niso imeli in / ali nimajo namena, da bi to storili. Tarnanje nad desetletja trajajočim molkom o lagerski izkušnji je bolj razširjeno kot se zdi in učinkuje tako na družbeni kot na družinski ravni. Je v bistvu stalni topos vsakršnega kritičnega diskurza o preteklosti, ki se ga skuša razumeti kot protipol molku povojne družbe – tako večinske, pa tudi manjšinske. Na družinski ravni se to tarnanje kristalizira v prej prikrite in odkrite očitke staršem ali starim staršem oziroma vsaj enemu izmed njih, da so o svoji taboriščni izkušnji molčali in da so zato odgovorni za nevednost ali nezainteresiranost naslednjih generacij (v Jurić Pahor 2006: 117).

ŽIVLJENJE PO TABORIŠČU

Levi (2003: 121-122) pravi, da se tisti, ki so doživeli jetništvo (in nasploh vsi, ki so prestali hude izkušnje) delijo na dve povsem različni kategoriji z redkimi vmesnimi odtenki: na tiste, ki molčijo, in tiste, ki pripovedujejo. Oboji imajo za to tehtne razloge. Molčijo, ker čutijo globlje nelagodje (kar je sam poenostavljeno poimenoval sram), ker niso pomirjeni sami s seboj in ker jih rane še vedno skelijo. Preostali govorijo, pogosto veliko in iz različnih vzgibov. Govorijo zato, ker v jetništvu bolj ali manj zavestno vidijo središče svojega življenja, dogodek, ki je v dobrem in slabem zaznamoval vse njihovo življenje. To velja tudi, če je od tega že preteklo veliko časa.

Nekateri preživeli pripovedujejo o grozi pred tem, da bi pozabili, da bi dogodki odšli v pozabo in da ne bi bilo nikogar, ki bi se spominjal. Spominjanje lahko zavaruje druge ljudi pred tem, da bi se jim zgodilo enako. Želja po tem, da osebna zgodba postane javno pripovedovanje, je hkrati želja, da bi bili drugi ljudje priče preživelega, in želja osmisliti nesmiselne dogodke, časa, ki je minil, kakor da ga preživeli ne bi živel. Lawrence Langer (1991: 49) opisuje spomine preživelih v koncentracijskih taboriščih, ki so poročali, da te izkušnje niso preživeli, temveč so skozi »umirali«. Pripovedovali so o tem, kaj je umrlo v njih in skozi njih. Nekateri ljudje ne morejo pripovedovati o preživetem, njihov molk je varovalen, saj je edini način, da lahko preživijo. Dori Laub (v Zaviršek 2000: 130) zato pravi za žensko, ki je preživela holokavst in ki ni zmogla povedati zgodbe o tem, kakšne grozote je preživela, da ni zmogla biti priča sama sebi. Nezmožnost biti sam sebi priča je ena od skupnih značilnosti ljudi, ki so preživeli travme. Nezmožnost biti sam sebi priča je povezana z družbeno konstruirano prepovedjo pripovedovanja spominjanja, torej z ustvarjeno pozabo v prostoru javnega.

Prince (1998: 49) pravi, da so po osvoboditvi mnogi imeli potrebo govoriti, med drugim tudi zaradi tega, ker so to čutili kot globoko dolžnost do mrtvih. A kot pravi Prince, so mnoge žrtve imele ambivalentne poslušalce. Mnoge preživele žrtve so povedale, da so jih poslušalci grobo odklonili, da jim niso verjeli, da jih niso razumeli, opisali pa so tudi bolj prikrito upiranje, subtilne prekinitve in odklanjanje pripovedi.

Slovenske interniranke in interniranci so se poleg takih poslušalcev soočali še s precej večjim problemom. Po osvoboditvi iz taborišč in vrnitvi v domovino so doživeli prav poseben sprejem. O ignorantskem odnosu domovine, nezaupanju, sumničanju s strani oblastnikov in

stigmatizaciji piše Silvija Kavčič (2008). Nekdanje taboriščnike so na primer obtoževali sodelovanja z gestapom, posebej sumljivo je bilo, ker v taboriščih ni prišlo do odpora... Prikrita, a tudi odkrito izrečena sumničenja proti nekdanjim jetnikom koncentracijskih taborišč so dosegla višek z dachauskimi procesi. V letih 1948-1949 je bilo enaintrideset oseb, v glavnem nekdanjih dachauskih in buchenwaldskih taboriščnikov, obtoženih sodelovanja z gestapom, češ da so bili v jetništvu njegovi agenti in da so s tem delovanjem nadaljevali tudi po vojni in spodkopavali novo državo. Dejstvo, da so bili obtoženi prav nekdanji taboriščniki in da so bile zaporne kazni izredno visoke ali pa je bila izrečena smrtna kazen, kaže, da je v povojnem obdobju prav ta skupina prebivalstva veljala za posebno sumljivo. V tedanjem družbenem ozračju skoraj ni bilo možnosti, da bi preživele žrtve holokavsta izpovedale svoje spomine na z nasiljem in moralnimi dilemami prežeto internacijo. Dachauski procesi so bili v Sloveniji in tudi Jugoslaviji temeljni kamen za šablonski, enostranski prikaz izkušenj v nacističnih koncentracijskih taboriščih. V nobeni drugi državi se ni zgodilo, da bi tako zgodaj postavili pred domače sodišče prav nekdanje jetnike in jetnice koncentracijskih taborišč. Družbena ignoranca in nezanimanje za njihove izpovedi in življenje se zrcalita tudi v zelo majhnem številu njihovih publikacij in zapisih o njih (Kavčič 2008: 181-182). Zaradi tega in poleg tega ni naključje, da je v mojem delu uporabljenih tako malo virov slovenskih preživelih žrtev. Samo naša dela tako zelo opevajo solidarnost med jetniki, pogum in požrtvovalnost Jugoslovancev... Spomini so bili prirejani predpisanemu pogledu ne nazadnje tudi zaradi pridobitve raznih olajšav in ugodnosti. V takem položaju so ravensbruške taboriščnice poskušale približati svoje spomine partizanskim – prikazovale so se kot partizanke v taboriščnih oblekah. Vedno znova so zagotavljale, da so se kljub vseprisotnemu sistemu nasilja v taborišču tudi one junaško borile, enako kot partizanke. Poudarjale so dejavne in junaške plati obdobja, ki so ga preživele v internaciji, in tajile vidike, za katere so ocenile, da jim družba ne bo naklonjena. In vendar jih večji del družbe kljub temu ni prenehal ignorirati. Zaradi odnosa povojne družbe do nekdanjih jetnikov in jetnic nacističnih koncentracijskih taborišč so bile njihove izkušnje izločene iz javnega spomina. Če so želeli, da bi javnost slišala tudi njihov glas, so bili tako rekoč prisiljeni svoje spomine prilagoditi zapovedanemu političnemu okviru. Ker so se trudile ustvariti čim enovitejšo podobo o taboriščnih razmerah, ki so jih prestale, so morale izločiti pripovedi tistih taboriščnic, ki so želele izraziti drugačne poglede. Da bi taboriščne spomine sploh lahko približale javnosti, so neprijetne ali sporne plati prikrile. Ker je tedaj država nadzorovala vse objave, je bil taboriščnicam z drugačnimi spomini onemogočen dostop do javnosti. Manj junaške, s sramom in ponižanjem prežete plati jetništva so ostale zamolčane. Mejo izrekljivosti je

določala družba. Kavčičeva zapiše, da je nastali kolektivni pogled na taboriščno obdobje bil tako prevladujoč, da se je izrazil še v intervjujih, ki jih je z nekdanjimi taboriščnicami opravila konec devetdesetih let in ki so bili zasnovani kot pripoved življenjske zgodbe. Državna določila in nasploh vseobsegajoči državni vpliv so privedli do poenotenja diskurza o koncentracijskih taboriščih in drugi svetovni vojni, s tem pa so preprečili razvoj kulture polemiziranja o različnih izkušnjah.

Preživele žrtve nacističnega terorja so tako morale najti način, kako predelati grozljive dogodke, kako najti moč, da nadaljujejo življenje po vsem, kar so prestali. Tisti, ki so našli delno rešitev v zapisovanju spominov, o tem pravijo takole.

Krakar (1962: 5-6) opiše svoja doživljanja, ko se odloči, da zapiše svoje izkušnje iz koncentracijskega taborišča: *»Toda, ko sem se pisanja lotil, me je snov že po prvih straneh zasula. Zasula, kakor bi pred mano vstali milijoni ljudi, ki so pustili svoj pepel v nacističnih koncentracijskih taboriščih in bi mi vsak od njih začel pripovedovati svojo zgodbo. Nenadoma se mi je zazdelo, da slišim glasove v vseh jezikih te stare Evrope: glej, da bo v tem, kar pišeš, tudi moja zgodba! In ne oznanjaj pozabe, pozaba je zločin. Izmislili so si jo tisti, ki jim je težko poslušati, kaj so nekoč počeli. Ali tisti, ki jim na tihem dajejo prav. Pa vsi tisti, ki bi sami lahko storili isto. Kakor rudar sem se začel kopati skozi vse, kar je bilo v meni in pred menoj, ko sem pisal te strani. Dneve in mesece sem preživel pod pezo dokumentov, števil, pričevanj in spominov. Sam sebi sem se že zdel kakor izučen strokovnjak za industrijo smrti. Ponoči sem se začel ponovno vračati v koncentracijska taborišča. Popuščali so živci in od neljubih spominov razbičana fantazija je začela v sanjah spletati prizore, kakršnih me je še bedé strah. Prijatelji so mi velikokrat rekli: pusti te stvari pri miru; kaj ni dovolj, da si ta taborišča sam preživel? Zakaj še kar naprej hodiš po njih? Zakaj pišeš o teh stvareh? Ali misliš, da bo tako kaj bolje? Ali misliš, da boš dopovedal ljudem, kar bi rad: dopovedal namreč, kaj je bilo in kaj je lahko zlo? Ljudje imajo tisoč drugih skrbi in kdor ni sam občutil teh prekletih Auschwitzov in Dachauov, jih ne bo nikoli dojel...Velikokrat sem dal ljudem, ki so mi tako govorili, prav – velikokrat pa tudi ne. V tem namreč ne, da je treba te stvari pozabiti in pokopati. Zato sem pisal dalje. In zdi se mi, da mi bo po tej knjigi laže. Laže zato, ker sem izpovedal vsaj del resnice, ki jo nosim v sebi in izpolnil svojo dolžnost do vseh tistih svojih bratov iz raznih evropskih dežel, ki ne morejo več spregovoriti. Še dalje čutim kot človek, ki mu je pisanje poklic, da se z vsakim najskromnejšim člankom o taboriščih oddolžim tudi tistim, ki jim pero in beseda ne tečeta, pa bi vendar imeli povedati več kakor obširne knjige. Velikokrat jih srečujem doma in če me zanese pot na tuje, in zmeraj znova jih*

poslušam. Mnogi so zagrenjeni, bolni ali zapuščeni; mnoge med njimi je življenje pomaknilo na stranski tir in včasih govori iz njih grenkoba...«

George Lucius Salton (2002: 232) o svojem življenju po taborišču zapiše: *»Moja preteklost, napolnjena z bolečino in travmami, povezanimi z življenjem v getu in taboriščih, je vedno z mano. Pod tanko plastjo furnirja, ki sem jo zgradil v zadnjih petdesetih letih, ostajajo grde brazgotine, skriti duhovi in boleče vnete rane. Želim si verjeti, da je Manek (brat, op. M.B.), od katerega nisem nikoli več ničesar slišal, preživel in da se bova še kdaj našla. Včasih na cesti ali v restavraciji srečam kakšnega starca, ga gledam v obraz in se sprašujem, ali je to Manek. Nikoli ni. Gledam, ko se otroci igrajo v parku, in se sprašujem, kako lahko kdo ustrelil majhne otroke samo zato, ker so Judje. Ko potujem po Nemčiji, vidim kakšnega starca, se vanj obtožujoče zazrem in se sprašujem, ali je bil to morda nacist, ki je potisnil mojo mati v plinsko celico. In v nemirnih nočeh, ko me v sanjah znova preganjajo Nemci s svojim vpitjem in gumijevkami v opustošenem taborišču s kupi mrtvih Judov v črtastih uniformah. Trudim se, da bi se prepričal, da sem nedotaknjen. Naučil sem se, kako ljubiti, kako se smejati in kako biti srečen. In ko se boleči spomini vsilijo, dvomi in čudna obžalovanja pojavijo, poiščem tolažbo v svojih spominih na preteklost in v dejstvu, da sem držal dane obljube: da se po vojni postim na vsak Yom Kippur; to sem obljubil Maneku, ko me je prisilil, da sem pojedel jajce na prvi Yom Kippur v taborišču. Da živim v hiši z mezuzah na podbojih kot sem to obljubil Hafferflocku v dolgi in osamljeni noči, ko je umrl v Braunschweigu. Da živim kot dober in dostojen človek, kot mensch, kot sem to obljubil svoji dragi materi in očetu na dan, ko smo bili ločeni, takrat, ko sem jih zadnjič videl.«*

Langer (1991: 53-54) zapiše pričanje preživele taboriščnice, ki svoje življenje po Auschwitzu opisuje takole: *»Čutim, da je moja glava polna smeti: vse te podobe, zvoki, moje nosnice so napolnjene s smradom zažganega mesa. Tega ne moreš odstraniti, je tako, kot da bi imel še eno kožo pod to, ki se imenuje Auschwitz, in je ne moreš sleči. In je stalen spremljevalec. Čeprav bo veliko preživelih zanikalo, da se počutijo tako kot jaz, ne bodo se pa znali izraziti kako. Težje je v mnogih pogledih... zato, ker nosimo to. Nisem kot vi. Vi imate eno vizijo sveta, jaz imam dve, ker sem živela na dveh planetih... Prebivalci, življenje na enem planetu ni imelo praktično ničesar skupnega z drugim. Znova smo se morali naučiti, kako živeti. Dobesedno, kako držati vilico, kako se umiti z milom, kako si umiti zobe in... in imamo to dvojno življenje. Tega ne moremo preklicati. Noče iti stran. Ljudje bodo to zanikali. Mislim, da jih bo to zanikalo veliko število. Ampak jaz pravim, da je grozno... Govorim z vami, ampak nisem samo tukaj, prav tako vidim Mengeleja [živela je v baraki, od koder je izbiral ženske za*

eksperimente, vključno z njeno sestro] in vidim krematorij in vidim vse to. In je preveč... Zelo je težko.«

»Zastrupljeni smo. Mi vsi, ki smo to doživeli. Po tem se ločimo od drugih. Nihče od vas nas ne more razumeti. Niti mi sami se ne moremo razumeti« (Gavrič v Kavčič 2008: 193). Podobno pravi preživeli v Lanzmannovem dokumentarnem filmu: »Začel sem piti po vojni. Bilo je zelo težko. Claude, vprašal si me glede mojih občutij. Claude, če bi lahko okusil moje srce, bi te zastrupilo.« Améry (1980: 94-95) zapiše: »Vsako jutro, ko vstanem, lahko preberem auschwitzko številko s svoje nadlakti, to je nekaj, kar se dotakne najglobljih in najbližje prepletenih korenin mojega obstoja; nisem niti čisto prepričan, če ni to moj celoten obstoj... Brez zaupanja v svet se soočam s svojo okolico kot Jud, ki je tujec in sam, in vse, kar zmorem je, da nadaljujem v svojem tujstvu...«

Pahor (2008: 210) v svoji Nekropoli ob obisku Natzweiler-Struthofa – taborišča, kjer je bil v ujetništvu, zapiše: *»V tistem pokopališču sem, kjer sem bil stanovalec in od koder sem odšel na dopust in se zdaj vrnil. Prebivalec tega kraja sem in nič nimam skupnega z ljudmi, ki odhajajo k mrežastim vratom in bodo prav kmalu spet številčili doživljaje, delili ure in drobili minute. Tukaj je postojanka zgubljenega sveta, ki se razširja v nedogled in se nikjer ne more srečati s človeškim svetom, nikjer ni med njimi stične točke. In tako sem navezan nanj kakor na Saharsko puščavo, na kateri človek postane plamen med plameni, a ga s svojo neskončno praznino in uničujočo brezmejnostjo skoz in skoz prešine, da je potem v oddaljenosti razdvojen in nepotešen hrepeni po novi združitvi.«*

KO JE BOLEČINA VSEENO PREVELIKA

Razlog za številne samomore po osvoboditvi, včasih takoj po njej, Levi (2003: 59-62) vidi v občutku krivde. Pravi, da z racionalnega vidika ni bilo veliko razlogov, zaradi katerih bi jih moralo biti sram. Toda sram je kljub temu ostajal, predvsem pred redkimi, svetlimi primeri tistih, ki so imeli moč in možnost za upor. *»Bolj realistična je samoobtožba oziroma obtožba, da smo odpovedali z vidika človeške solidarnosti. Redki preživeli se počutijo krive, ker so namerno oškodovali, okradli ali pretepli tovariša, in kdor je to storil – kapi, pa ne samo oni – potlači spomin. Skoraj vsi pa se čutimo krive, ker nismo pomagali drugim. V taboriščnem življenju je bil ob tebi vedno kak tovariš, ki je bil bodisi šibkejši, bodisi manj izkušen, bodisi starejši, bodisi premlad in te je moril s prošnjami za pomoč ali kratko malo s svojim »obstajanjem«, ki je bilo že samo po sebi prošnja. Vedno in povsod te je kdo prosil za solidarnost, za človeško besedo, za nasvet ali le za to, da mu prisluhneš, vendar smo mu redko*

ugodili. Ni bilo časa, prostora, zasebnosti, potrpežljivosti, moči; večinoma je tisti, ki mu je bila prošnja namenjena, tudi sam trpel stisko in pomanjkanje. Z nekakšnim olajšanjem se spominjam, da sem nekoč – ko sem se tudi sam počutil pogumnega – poskusil opogumiti osemnajstletnega Italijana, ki je pravkar prišel v taborišče in ga je mučil brezdanji obup, značilen za prve dni v taborišču. Pozabil sem, kaj sem mu rekel, gotovo besede upanja, mogoče kakšno laž, ki je bila dovolj dobra za »novinca« in ki sem jo povedal avtoritativno, saj sem bil star petindvajset let in po treh mesecih že »star« taboriščnik. Vsekakor sem mu poklonil trenutek pozornosti. Z nelagodjem pa se spominjam tudi, da sem dosti pogosteje nepotrpežljivo skomignil z rameni ob drugih prošnjah, in to prav takrat, ko sem bil v taborišču že skoraj eno leto in sem si potemtakem nabral veliko izkušenj. Toda hkrati sem dodobra vsrkal tudi poglobitno pravilo taborišča, po katerem je treba najprej poskrbeti zase.« Jezernik (1993: 98) zapiše, da je možnost pomagati bila zelo majhna, ker »za toliko, kot dam drugemu, prikrajšam sebe. Če dam slabotnemu, bo sicer živel dlje, toda ne morem ga dokončno rešiti, hkrati pa odtrgam močnemu in tako oslabim sebe, da bom še sam postal slaboten in bolan. Končno še sam pridem v nesrečo.«

Kar nekaj samomorov znanih poročevalcev o taboriščih je znanih, med njimi gotovo najbolj Jean Améry, leta 1978 in Primo Levi. Čeprav slednji v knjigi Potopljeni in rešeni še piše o Jeanu Améryju in zapiše, da so življenjski cilji najboljša obramba pred smrtjo, in to ne le v koncentracijskem taborišču (Levi 2003: 119). Kot kaže pa tudi Levi devet let kasneje, aprila 1987 ni imel več takih ciljev, ko je tudi sam napravil samomor.

ZAKLJUČEK

Bolj natančen bralec lahko ob koncu drugega dela načeloma poveže oba. Življenje med ujetništvom in življenje po ujetništvu hodita z roko v roki. V zaključku svojega dela tako želim ponovno poudariti, da tema, o kateri razpravljam skozi celotno delo, ni stvar preteklosti in ne more biti. Ljudje, ki so preživeli taborišče, so doživeli grozovito izkušnjo, ki upam, da sem jo prikazala vsaj v manjšem delu. Težko namreč v tako majhnem obsegu, ki je odrejen za tovrstno delo, orišem bolje. V naši državi, prejšnji in sedanji, se nihče ni pretirano brigal za žrtve holokavsta, še več, v prejšnji so jim življenje še bolj otežili, pomagajo pa jim ne niti sedaj, ko je za to več možnosti. Ni veliko več živih in država jim po osvoboditvi ni priskočila na pomoč in olajšala njihovega trpljenja. Nihče ni. Povečini so bile žrtve prepuščene samim sebi. Pahor (2008: 213) o zapostavljanju tistih, ki so se vrnil iz uničevalnih kolonij, in še bolj onih, ki te sreče niso imeli, pravi, da se je zdelo skoraj tako, kakor da je kdo sklenil, naj jih ponižanje, ki so ga doživeli, spremlja skozi življenje, naj bo vžgano v njihova čela kakor številke, ki jih imajo žene, tetovirane v levi laketi v spomin na Oświęcim.

Miklós Nyiszli (1993: 90-91) pravi, da je bila katerakoli oseba, ki je vstopila skozi vrata koncentracijskega taborišča, kandidat za smrt in tiste, katere usoda je usmerila v levo kolono, so bili v eni uri po prihodu uplinjeni. Manj srečne je usoda usmerila v desno kolono. Še vedno so bili kandidati za smrt, s to razliko, da so za tri ali štiri mesece, kolikor so lahko vzdržali, bili izpostavljeni vsem grozotam, ki jih je taborišče ponujalo, dokler niso omahnili zaradi skrajne izčrpanosti. Tak človek je krvavel iz tisoč ran. Njegov trebuh je bil spačen od lakote, njegove oči so bile medle in momljal je kot dementen. Svoje telo je vlekel čez polja snega, vse dotlej, ko ni zmozel več nadaljevati. Trenirani psi so ga zgrabili v njegovo nesrečno in izsušeno telo. Potem ko so še celo uši zapustile njegovo posušeno telo, potem je ura osvoboditve, ura nesrečnikove smrti bila na doseg roke. Nyiszli se zato vpraša: *»Kdo je potem – od naših staršev, bratov, otrok - bil bolj srečen, tisti, ki je šel na levo ali tisti, ki je šel na desno?«* Odgovor na vprašanje lahko podajo le preživele žrtve same. Čeprav so mnogi ljudje za preživetje pekla vso upanje polagali v prihodnost, se je tudi ta žal izkazala za ne preveč svetlo. Zaradi grozovite izkušnje se velika večina preživelih ni nikoli uspela pobrati z dna. Četudi so si žrtve navidez uredile življenje in zaživele, kolikor so zmogle normalno, so posledice ostale. Prva generacija je bila, če že ne fizično uničena, gotovo v veliki večini uničena psihično. A Hitler s svojim porazom v vojni in s svojim samomorom le ni prenehal zmagovati, še vedno namreč posega po naslednjih rodovih.

Praktično vse preživele žrtve holokavsta trpijo za tako imenovanim posttravmatskim sindromom in vsem kar prinese s sabo. Svet doživljajo kot krut in zastrašujoč in kako ga ne bi, če so preživele tovarne smrti, če so doživljale smrtno nevarnost v vsakem času na vsakem mestu, če ni bilo nikogar, ki bi jim ponudil roko in pomagal. Travmatični šoki, ki so jih preživeli taboriščniki, so bili ekstremni, množični in kumulativni. Bili so nenehni in ponavljajoči se skozi daljše časovno obdobje. Žrtve so bile ves čas ujetništva izpostavljene smrtni grožnji, nenehnemu preganjanju in stalnemu strahu za življenja svojih bližnjih. Bile so žrtve mučenja, poniževanja, stradanja, in priče smrti in uničenju. Povečini so razvile pesimističen pogled na svet in končno, kako ga ne bi, če so videle, česar ni še nihče pred njimi. Videle so, česa vse je zmožna človeška roka, videle so absolutno zlo. Po tako grozoviti izkušnji verjamem, da je zelo težko še doživeti karkoli lepega, brez da bi pričakoval, da bo temu sledilo nekaj zelo slabega, tako kot tolikokrat poprej. Občutja strahu, groze, potrnosti, melanholije so postala njihovi vsakdanji spremljevalci. Žrtvam se je porušilo prepričanje, da so neranljive. Svet zanje ni več smiseln in razumljiv. Kljub mnogim letom po osvoboditvi iz taborišč se nekateri še vedno ozirajo za svojim hrbtom in so v nenehni pozornosti in pripravljenosti, da se zgodi najslabše, da se jim življenje ponovno obrne na glavo, da se vse poruši in podre. Zato morajo biti stalno na preži in se ne morejo zares sprostiti, opustiti nadzora in kontrole nad okolico. Da je človek preživel taborišče, je moral opustiti vsakršno notranjo avtonomijo, svetovni nazor, moralne principe, zatreti je moral vsa čustva, misli, pobude in sodbe. Postal je robot, ker kdor ni, ni preživel. Tudi po osvoboditvi žrtve niso zmogle vzpostaviti prejšnje identitete. Mnogi so se zaprli vase in svoj svet, opustili vsakršne pobude, zanimanje, prenehali so posegati v svet, ker zanje to ni bilo več varno in karkoli bi naredili, bi to lahko pomenilo grožnjo zanje in njihove najbližje. Do drugih čutijo globoko nezaupanje, tudi to je ena izmed lekcij, ki jim jo je dala taboriščna izkušnja. Pogosto so opisani kot pasivni in nemočni. Tudi sami sebe dojemajo kot slabotne, nemočne, prestrašene, ponižane in nesposobne, da bi ubranili sebe in svoje bližnje. Večino preživelih preganjata občutka krivde in osramočenosti. Počutijo se ranljive. Žrtve so lahko okupirane s sramom, sovraštvom samega sebe in občutkom poraza. Mnogi so depresivni, anksiozni in žalujejo. »Zlomljen« človek.

To seveda ne velja za vse, upam pa reči, da vsaj za večino oziroma odvisno, kakšen pomen je preživeli dal svoji travmatični izkušnji. Če so jo uspeli povezati s svojim življenjem, jo vanj umestiti, se jim je njihovo življenje zdelo bolj razumljivo, obvladljivo in smiselno, a ta naloga je bila izredno težka, ker so bili dolgo časa prepuščeni sami sebi. Tako so bili problemi

običajno prehudi, da bi jih žrtve lahko razrešile same in ker niso bili rešeni, so se prenesle na naslednjo generacijo, nevede, nehote, gotovo vedno z najboljšimi nameni.

Družine preživelih žrtev holokavsta so se pogosto držale zase. Starši so imeli težave z izražanjem čustev, težko so bili empatični in kazali čustveno naklonjenost do svojih otrok. Pogosto niso uspeli zadovoljiti emocionalnih potreb svojih otrok. Otroci so pogosto občutili krivdo, »da niso dovolj dobri« in da je bilo njihovo odraščanje tako enostavno v primerjavi z njihovim. Prav tako so problemi otrok v primerjavi s »pravimi« problemi malenkostni. Starši so bili pogosto odvisni od svojih otrok. Mnogi otroci so hoteli zavarovati svoje ranljive starše pred emocionalnim stresom. Do njih čutijo ogromno odgovornost. Ker starši verjamejo, da je svet krut in ne smeš zaupati nikomur, so do otrok izjemno zaščitniški (ali pa je bila opuščena vsaka skrb za to, kaj se dogaja z otrokom). Pogosto imajo nenormalen strah, da se bo zgodilo nekaj hudega tudi njihovim otrokom. Njihovi otroci so odraščali obkroženi z nenehnim strahom. Vedno so samo čakali, da se zgodi najslabše. Mnogokrat so starši pretirano odreagirali na vse in je bilo pogosto zanje vse življenje in smrt, tako kot je bilo to v taborišču. Vsaka najmanjša napaka ali pa sploh ne napaka je pomenila smrt. Mnogi so se od svojih čustev odrezali za vedno - »*Naredi. Ostani zaposlen. Ni dobro preveč razmišljati.*«. Mnogi starši so odrasli v taborišču in niso mogli razumeti kaj pomeni odraščanje v normalnem okolju. Nasilje do otrok je bilo pogosto. Otroci so odraščali v okolju, v katerem je bilo njihovo psihično delovanje spregledano ali nepomembno. Odgovornost za zadovoljevanje čustvenih potreb članov družine je prešla s staršev na otroke. Otrokovo življenje je vodeno s ciljem, da bi izpolnil starševske želje in pričakovanja, kompenziral starševsko izgubo in starše zaščitil pred nadaljnjo čustveno bolečino. Otroci pogosto čutijo tudi stisko in so nezadovoljni, ker jim vedno ne uspe doseči visokih standardov staršev, istočasno pa se čutijo nesposobne spremeniti svojo močno povezavo z njimi.

Težave so bile le redko razrešene tudi na ravni druge generacije. Izkušnja travmatične izkušnje je bila vendarle preveč blizu, po drugi strani pa je molk opravil svoje delo. Mnogi otroci, torej druga generacija ni prav zares vedela, kaj so doživeli njihovi starši, ker so o tem molčali. Tako starši druge generacije, ne v celoti, ampak elementi ostajajo, ponovijo vzgojni vzorec. Če že otroci tretje generacije uspejo ozavestiti vzgojne prakse svojih staršev, jih zaradi oddaljenosti travmatične izkušnje zelo težko povežejo z vzrokom. Poleg tega pa zelo malo ljudi zanima, kaj se je dogajalo v preteklosti, še huje zelo malo jih ve, kaj se je dogajalo z ljudmi v vojni njihove generacije. Drakulićevi (2009) v svojem članku *Why I have not returned to Belgrade* zadane nekako bistvo tega, kar želim povedati ob koncu svoje naloge.

»Čeprav so naši očetje med drugo svetovno vojno naredili veliko vojnih zločinov, niso nikoli govorili o njih. Ne krivim jih za to, ker so molčali – priča sem podobnemu molku po zadnjih vojnah na Hrvaškem, v Bosni in na Kosovu. Ampak krivim nas, ker jim nismo postavili pravih vprašanj, na primer, najbolj preprostega in najtežjega od vseh: kaj si počel v vojni, oče? ...Padli smo na izpitu zgodovine, ker tega nismo storili... Verjeli smo v uradno verzijo iz šolskih učbenikov, zato ker smo na ta način lažje živeli. Naše stališče do preteklosti je bil eden od razlogov, da je bilo tako lahko pognati nove vojne v devetdesetih letih... Ne smemo molčati. Ne smemo ponavljati lastnih napak ali napak naših staršev. Vsi se moramo soočiti s preteklostjo. To je obveza vseh ljudi, ki niso bili priče vojne...« (Drakulić 2009).

LITERATURA IN VIRI

Agamben, G. 2005. *Kar ostaja od Auschwitza. Arhiv in priča (Homo sacer III)*. Ljubljana: Založba ZRC.

Améry, J. 1980. *At the Mind's Limits. Contemplations by a Survivor of Auschwitz and Its Realities*. Bloomington: Indiana University Press.

Bauman, Z. 2006. *Moderna in holokavst*. Ljubljana: Študentska založba.

Bell, D. (ed.). 2006. *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship Between Past and Present*. New York: Palgrave Macmillan.

Benz, W. 2000. *Holokavst*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo.

Berg, P., Brock, B. 2008. *Scheisshaus luck : surviving the unspeakable in Auschwitz and Dora*. New York: AMACOM.

Borkin, J. 1978. *The Crime and Punishment of I.G. Farben*. New York: The Free Press.

Buber Agassi, J. 2007. *The Jewish Women Prisoners of Ravensbrück. Who Were They?* Oxford, England: Oneworld Publications.

Constante, M. 1974. *Los años rojos. Españoles en los campos nazis*. Barcelona: Ediciones Martínez Roca.

Cvetek, R. 2009. *Bolečina preteklosti : travma, medosebni odnosi, družina, terapija*. Celje: Mohorjeva družba.

De-nur, J. 1964. *Baraka s punčkami*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Drakulić, S. 2009. *Why I have not returned to Belgrade*. Dostopno na: <http://www.eurozine.com/articles/2009-02-06-drakulic-en.html> (21. 05. 2010)

Frankl, V. 1983. *Psiholog v taborišču smrti*. Celje: Mohorjeva družba.

Fromm, E. 1987. *Človekovo srce*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Greif, G. 2005. *We Wept Without Tears. Testimonies of the Jewish Sonderkommando from Auschwitz*. New Haven & London. Yale University and The Sue and Leonard Miller Center for Contemporary Judaic Studies at the University of Miami.

Hass, A. 1996. *In the Shadow of the Holocaust: The second Generation*. V: Starman, H. (ur.). 2005. Množično nasilje in travma. Sklop predavanj na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani.

Hassan, J. 2003. *A House Next Door to Trauma: Learning from Holocaust Survivors How to Respond to Atrocity*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.

Herman, J. 1997. *Trauma and Recovery: From Domestic Abuse to Political Terror*. V: Starman, H. (ur.). 2005. Množično nasilje in travma. Sklop predavanj na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani.

Hillesum, E. 2008. *Pretrgano življenje: Dnevnik Etty Hillesum 1941-1943. Pisma iz Westerborka*. Ljubljana: Modrijan.

Janoff-Bulman, R. 1985. *The Aftermath of Victimization: Rebuilding Shattered Assumptions*. V: Starman, H. (ur.). 2005. Množično nasilje in travma. Sklop predavanj na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani.

Kavčič, S. 2008. *Preživele smo in spominjamo se: slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück*. Ljubljana: Publicistično društvo ZAK.

Kielar, W. 1982. *Anus mundi. Spomini iz Auschwitza*. Ljubljana: Založba Borec.

Kovač-Zupančič, M., Ksela-Jasna, L. (urednici). 1982. *Auschwitz - Birkenau = (Oswiecim - Brzezinka): KL koncentracijsko taborišče : zbornik*. Maribor: Obzorja.

Krakar, L., Kumer, M. 1962. *Od tod so bežale še ptice: dokumenti iz nacističnih koncentracijskih taborišč*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Jezernik, B. 1993. *Spol in spolnost in extremis: antropološka študija o nemških koncentracijskih taboriščih Dachau, Buchenwald, Mauthausen, Ravenbrück, Auschwitz 1933-1945*. Ljubljana: Založba Borec.

Jurić Pahor, M. 2006. *Transgeneracijska transmisija »taboriščne izkušnje« in molk*. Dostopno na: http://www2.arnes.si/~ljinv16/RIG/RIG%2048_49/MJP.pdf (20. 05. 2010)

- Langbein, H. 2004. *People in Auschwitz*. Chapel hill: University of North Carolina Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum.
- Langer, L. 1991. *Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*. New Haven: Yale University Press.
- Lanzmann, C. 1985. *Shoah: An Oral History of the Holocaust. Epoque 4*. New York.
- Levi, P. 2003. *Potopljeni in rešeni*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Levi, P. 2004. *Ali je to človek. Premirje*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Lešnik, B. 2009. *Temelji psihoanalize: opombe h konceptom*. Ljubljana: Založba *cf.
- Lifton, R. J. 1980. *The Concept of the Survivor*. V: Starman, H. (ur.). 2005. Množično nasilje in travma. Sklop predavanj na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani.
- Lucius Salton, G. 2002. *The 23rd Psalm: a Holocaust memoir*. Madison: The University of Wisconsin press.
- McGlothlin, E. 2006. *Second-generation holocaust literature: legacies of survival and perpetration*. Rochester, New York: Camden House.
- Millu, L. 2001. *Smoke Over Birkenau*. Illinois: Varda Books.
- Nyiszli, M. 1993. *Auschwitz : a doctor's eyewitness account*. New York: Arcade Publishing, Inc.
- Pahor, B. 2008. *Nekropola*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Poljanšek, M. (ur.). 2002. *Sonce tisočih je utonilo v morju: Koncentracijsko taborišče Hamburg – Neuengamme 1938-1945*. Ljubljana: samozaložba.
- Piekarski, K. 1989. *Escaping Hell. The Story of a Polish Underground Officer in Auschwitz and Buchenwald*. Toronto: Dundurn Press.
- Plant, R. 1991. *Rožnati trikotnik: nacistična vojna proti homoseksualcem*. Ljubljana: Krt.
- Prince, R. 1991. *The Legacy of the Holocaust: Psychohistorical Themes in the Second Generation*. V: Starman, H. (ur.). 2005. Množično nasilje in travma. Sklop predavanj na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani.

Prince, R. 1998. *Historical Trauma: Psychohistorical Reflections on the Holocaust*. V: Kestenberg, J., Kahn, C. (ur.). 1998. *Children surviving persecution : an international study of trauma and healing*. Westport, Connecticut, London: PRAEGER.

Repič, T. 2008. *Nemi kriki spolne zlorabe in novo upanje*. Celje : Društvo Mohorjeva družba.

Schiff, W., Schiff, R., Hanley, C. 2007. *A Holocaust Testimony*. Denton, Texas: University of North Texas Press Mayborn Graduate Institute of Journalism.

Spiegelman, A. 2003. *Maus: zgodba o preživetju 1. Krvava zgodovina mojega očeta*. Ljubljana: Založba ZRC.

Spiegelman, A. 2003. *Maus: zgodba o preživetju 2. In tu so se začele moje težave*. Ljubljana: Založba ZRC.

Starman, H. 2006. *Travma, ideologije pripadnosti, nacija: nastavki za teoretski model kulturotvornega prenosa posledic množičnega nasilja*. Dostopno na: <http://www2.arnes.si/~ljinv16/RIG/RIG%2050-51/starman.pdf> (03.03.2010)

Steiner, J. 1972. *Treblinka*. Ljubljana: Zavod Borec.

Tišler, J., Rovšek, J. 1995. *Mauthausen na Ljubelju: Koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji*. Celovec: Slovenska prosvetna zveza.

Toš, M. 2010. *Upanje živi, dokler se ljudje spominjajo*. Dostopno na: <http://web.vecer.com/portali/vecer/v1/default.asp?kaj=3&id=2010012305505957> (19. 05. 2010)

Weingarten, K. 2004. *Witnessing the effects of political violence in families: mechanisms of intergenerational transmissions and clinical interventions*. Dostopno na: <http://witnessingproject.org/articles/Weingartencmdb2.pdf> (03.03.2010)

Wiesel, E. 2007. *Noč*. Radovljica: Didakta.

Zaviršek, D. 2000. *Hendikep kot kulturna travma*. Ljubljana: Založba *cf.